

З б о р н и к р а д о в а

Ц
У
Ш
Љ
Њ
ѐ
З
И
Ј
Љ
С
У
Ј
Н
Ш
Т
В
Ж
Ф
М

Буквари
и букварска настава
код Срба

ученије *отроком* –Ставе времена и у нас

Свако прво обучавање,
Свака прва обука
Сваки први наук, увек је
Буквар свих знања ових или оних.

Милимир Ерчић, *Библиотекар*, 1978, 3-4

БУКВАРИ
И БУКВАРСКА НАСТАВА КОД СРБА
Зборник радова

Београд, 2010.

Издавач

Педагошки музеј, Београд

За издавача

Немања Антовић, директор

Уредник

Бранислава Јордановић

Редакција Зборника

Александар Јовановић, Бранислава Јордановић,
Зона Мркаљ, Нада Тодоров

Сарадници

Јелена Здравковић, Вишња Мићић,
Бранислав Момчиловић

Превод резимеа на енглески

Бошко Чолак-Антић

Превод резимеа на француски и руски

Стеван Бугарски

Лектура и коректура

Татјана Корићанац

Дизајн корица

Душан Ткаченко

Припрема и штампа

Ситоја
Ш Т А М П А

Тираж

300

Београд, 2010

ISBN 978-86-82453-09-3

Издавање Зборника финансирао је Секретаријат за културу
Скупштине града Београда

БУКВАРИ
И БУКВАРСКА НАСТАВА
КОД СРБА

Зборник радова

САДРЖАЈ

Бранислава Јордановић ПОВЕСТ О БУКВАРИМА	7
Александар Јовановић О ЗБОРНИКУ	11
Катарина Мано-Зиси ПРВИ ШТАМПАНИ СРПСКИ БУКВАР ИЗ 1597. ГОДИНЕ.	13
Лаза Чурчић СЛОВЕНСКИ ГЛАГОЉИЧКИ И ЋИРИЛИЧКИ БУКВАРИ 16. ВЕКА ..	27
Душица Грбић БУКВАРИ ЗА СРБЕ У ХВИИ ВЕКУ	43
Боривој Чалић БУКВАР ВЕЛИКИ ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА КАО ПРОСВЕТИТЕЉСКА ИДЕЈА ОБРАЗОВАЊА	55
Боривој Чалић ЛУКИЈАН МУШИЦКИ И ЊЕГОВ <i>АЗБУЧНИК ПЛАШЧАНСКИ</i>	75
Нада Тодоров БУКВАРИ ПАВЛА СОЛАРИЋА И ПЛАТОНА АТАНАЦКОВИЋА	81
Бранкица Чигоја КРАТАК ПРЕГЛЕД ПРВИХ СРПСКИХ БУКВАРА	103
Мирко Дејић СТАРОСЛОВЕНСКО ЗАПИСИВАЊЕ ЦИФАРА И ЊИХОВО ПОРЕКЛО	135
Јелена Здравковић ШТАМПАРИЈЕ СРПСКИХ БУКВАРА ДО ОСНИВАЊА КЊАЖЕСКО- СРБСКЕ ПЕЧАТЊЕ	149
Стеван Бугарски ТАНАСИЈЕ КОСТИЋ	173
Стеван Бугарски СРПСКИ БУКВАРИ У РУМУНИЈИ	181

Вељко Брборић	
БУКВАРИ СТЕВЕ ЧУТУРИЛА НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА	195
Маја Николова	
СТЕВО ЧУТУРИЛО, <i>БУКВАР ЗА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ</i> КРФ, 1916.....	207
Наташа Протић	
БУКВАРИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	213
Љубомир Савић	
БУКВАРИ ЗА СПЕЦИЈАЛНЕ ШКОЛЕ	233
Зоран Андрејић	
ЧИТАЊЕ И ПИСАЊЕ (БУКВАРСКИ ПЕРИОД) УЧЕНИКА СА ЦЕРЕБРАЛНОМ ПАРАЛИЗОМ	241
Миодраг Јанковић	
<i>БУКВАР МОЈЕ ПРВО РАДОВАЊЕ</i> ВЕЉКА РАМАДАНОВИЋА.....	251
Ранко Симовић	
БУКВАРСКИ КОМПЛЕТ ЗА ЦРНУ ГОРУ	253
Драгомир Сандо	
<i>ЦРКВЕНИ СЛОВАР ЗА ПРВИ РАЗРЕД ОСНОВНЕ ШКОЛЕ,</i> <i>ИГЊАТИЈА</i> МИДИЋА.....	265
Зона Мркаљ	
ОСВРТ НА БУКВАРСКУ ПРОДУКЦИЈУ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 2003. ДО 2009. ГОДИНЕ	273
Зорица Цветановић, Валерија Јанићијевић, Вишња Мићић	
МЕТОДИЧКИ АСПЕКТИ САВРЕМЕНОГ БУКВАРА	287
ДОДАТАК	
Срећко Ћунковић	
КАТАЛОГ ИЗЛОЖБЕ: <i>БУКВАРИ И БУКВАРСКА НАСТАВА КОД СРБА,</i> <i>1963.</i>	309

Бранислава Јордановић

Београд

ПОВЕСТ О БУКВАРИМА

*Буквар, то је прва дечја књига,
њихова прва радост и прва мука.*

Стево Чутурило

Педагошки музеј је јединствен музеј те врсте у Србији и на Балкану и једна је од најстаријих музејских установа у Србији. Основан је 1896. године од стране Учитељског удружења Србије са задатком „ да прибира и чува наставна средства и све друго што има педагошке и историјске вредности за основне школе и учитеље“.

Одмах по оснивању привукао је пажњу јавности, прикупљен је велики број музејских предмета (књига, наставних средстава, фотографија) и приређена Прва изложба 1898. године. Из некадашње огледне збирке савремених учила и педагошке литературе развио се, упркос потпуним разарањима у оба светска рата у угледну музејску установу у чијим се збиркама чува око 50.000 предмета (књига, фотографија, докумената архивске грађе, наставних учила, ученичких радова), као и другог материјала који се односи на историју просвете и школства у Србији. Музеј има веома развијену изложбену, издавачку и културно-просветну делатност.

Педагошки музеј основан је као Школски музеј са „циљем да се српским учитељима и другим просветним радницима створи могућност да упознају савремена и бивша наставна средства, као и све потребе за школе, ђаке и учитеље, као и савремено и прошло стање основне наставе у Српству и другим земљама“. Тако постављени циљ приликом оснивања, Педагошки музеј кроз своје постојање и рад током 114 година, развија и надграђује своју основну делатност, данас, то је, проучавање историје просвете, школства и педагогије у Србији. У Музеју се чувају збирке разноврсног културно-историјског материјала и предмета. Најобимније су збирке за педагошку и уџбеничку литературу, са значајним и вредним уџбеницима и приручницима из свих наставних области и за све нивое образовања.

У Педагошком музеју ће се током 2010. године реализовати пројекат *Буквари и букварска настава код Срба*. У оквиру пројекта предвиђено је организовање студијске изложбе у Музеју, покретне изложбе која ће гостовати у градовима Србије, објављивање *Зборника радова* који чини 22 рада

познатих научних и стручних посленика у овој области и *Библиографије српских буквара (1597–2008)* аутора др Борјанке Трајковић.

Тематска изложба *Буквари и букварска настава код Срба*, отворена о Светом Сави, 27. јануара 2010, представља ревитализацију истоимене изложбе приређене у Педагошком музеју 1963. године, када је стручну обраду грађе и поставку изложбе припремио Срећко Ћунковић, виши кустос. И тада и данас, изложба посвећена развоју буквара и букварске наставе не губи на актуелности, а време потврђује да систематичност, стручност, поузданост и научни приступ у прикупљеној, обрађеној и презентованој грађи увек представља вредност за нове изазове. Полазећи од тадашње концепције, историјска прича о букварима, данас допуњена је новим сазнањима, новим идејама и могућностима представљања, што ниједног тренутка не умањује значај и вредност прикупљене, стручно обрађене и сачуване збирке буквара, прве школске књиге и методских упутстава који је прате.

Изложба *Буквари и букварска настава код Срба*, приређена је са жељом да се осветли и реконструише веома богат и занимљив развитак прве ћачке књиге – буквара. На изложби су представљени буквари које су користили Срби кроз историју, од средњег века до данас, као и методе почетног обучавања у читању и писању. Осим описмењавања у редовној настави, ту је и приказ почетног обучавања деце са посебним потребама (слабовиде и глувонеме). Истражујући букваре, отварала су се и постављала нова питања и дилеме. Одакле име и шта је буквар у ствари? Кроз историју сусрећемо називе: Азбука, Учебнаја, Буквица, Алфавита, Прва Знања, Абецеда, Первоје ученије, да би нас све то довело до сазнања како име „буквар“ потиче од речи „буква“ – слово, словарица, у Русији вероватно у XVI веку (по Лази Чурчићу). Изложба је историјска прича о букварима, о хронологији њихова настанка, о ауторима, садржајима као и о азбукама које су се користиле. Дуго су у културној јавности била непозната сазнања о нашем првом буквару, штампаном 1597. године. Стога је повест о тој књизи и њеним педагошким својствима и значају у историји српске просвете и писмености посебна. Дуго се чекало на наредне српске букваре, који су се појавили знатно касније, и обележили XVIII век. *Грамматик или учени писмени књижни*, чији је рукопис, преписивачки, преводилачки и приређивачки рад Гаврила Стефановића Венцловића, из 1717. године, овај буквар са својих 600 страница представља чудесну књигу која се данас чува у Архиву САНУ. *Московски буквар* Теофана Прокоповича, из 1724. који је обележио букварску наставу током XVIII века, прештампаван је више пута у разним местима (Римнику, Бечу, Кијеву, Цетињу...), представљајући основ и узор за појаву нових буквара. *Буквар славенски* Матије Карамана из 1738. и 1753, *Буквар* Захарија Орфелина из 1767. у коме је први пут, осим црквене штампана и грађанска азбука, а поред црквеног и световно штиво за вежбање читања. *Буквар, славенски триазбучни* Павла Соларића, из 1812. По оснивању

штампарије у Београду, појављују се 1838. и прва два буквара штампана у Србији: *Мали учитељ или српски буквар...* Глигорија Зарића и *Српски буквар или Нова азбучна књижица*, Петра Радовановића. Другу половину XIX века обележиле су појаве Саве Мркаља и Вука Стефановића Караџића, као и буквара који су означили прекретницу у настави почетног читања и писања. *Буквар за основне српске школе* Ђорђа Натошевића из 1870. који је штампан новим правописом и први пут примењеном методом нормалне речи, напуштена је метода срицања, чије се коришћење у настави мери вековима. Следе још усавршенији буквари: Стеве Чутурила, Михаила Јовића, Уроша Благојевића, Милорада Вујанца, Милана Дукића, Стевана Обрадовића, све до Другог светског рата. Изложба је приказала и букваре и пратећа методска упутства који су били у употреби и после 1945, Свет. Д. Миловановића, Бранислава Јанковића и Бранка Вељковића, Мите Митића, Десанке Стојић-Јањушевић, Јелене Миоч, Ранка Симовића, Вука Милатовића и Анастасије Ивковић, као и савремену букварску продукцију, закључно са издањима из 2009. године.

Значајно је истаћи да је највећи број изложених буквара као и методских упутстава део богате Збирке уџбеника која се чува у оквиру Библиотеке Педагошког музеја.

Током припремања и реализације пројекта *Буквари и букварска настава код Срба*, сарађивали смо са већим бројем установа и појединаца. Захваљујемо се за драгоцену помоћ: Библиотеци Матице српске - Нови Сад, Филолошком факултету Универзитета у Београду – Катедри за српски језик, Архиву и Библиотеци САНУ, Народној библиотеци Србије – Одељењу за конзервацију, Музеју примењене уметности, Народном музеју Панчево, Народном музеју Београд, Радио Београду – Драмски програм, Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“, Школи за ученике оштећеног вида „Вељко Рамадановић“ у Земуну, Едука д.о.о.

Педагошки музеј посебно се захваљује на одзиву и учешћу ауторима који су *Зборник радова* који је пред Вама учинили вредним, значајним и надасве драгоценим прилогом у проучавању наше букварске наставе.

Приређивање студијске изложбе и објављивање *Зборника радова* реализовани су средствима Скупштине града Београда – Секретаријата за културу. Опремање и приређивање покретне изложбе омогућено је средствима Министарства културе Републике Србије. Штампање и објављивање *Библиографије српских буквара (1597-2008)* омогућио је ЈП Завод за уџбенике (са стручним сарадницима)

С великим поштовањем и топлим захвалношћу изговарамо имена, посебно Срећка Ћунковића и др Вука Милатовића, који су били путоказ и ослонац у нашим намерама да се пројекат успешно реализује, иако више нису са нама.

Најискренију захвалност дугујемо: професорки Десанки Стојић-Јањушевић, за вишегодишњу бригу, савете и подршку; др Драгану Булатовићу,

за вредне музеолошке упуте; проф. др Ђорђу Трифуновићу, који је био тихи, сигуран и надасве значајан саговорник током реализације пројекта.

Захвалност за стручну помоћ у реализацији студијске и покретне изложбе, припремање и објављивање *Зборника радова*, упућујемо члановима редакција Зборника, сарадницима Педагошког музеја, посебно: Јелени Здравковић, Маји Николовој и Браниславу Момчиловићу; као и сарадницима Музеја: Марку Димитријевићу, Душану Ткаченку и Борису Поповићу и „Чигоја штампи“ који су са великим стрпљењем пратили наш рад.

О ЗБОРНИКУ

Буквар је прва ученичка књига и намењен је описмењавању: од писања косих и усправних линија и слова, преко усвајања речи и реченица, до читања првих књижевних текстова. Касније ће доћи бајке и народне песме, Том Сојер и Мали Принц, Јованча и Николетина Бурсаћ, Дон Кихот и Лаура, Беатриче и Наташа Ростова, Лотика и госпожа Дафина, Мајстор и Маргарита, Тонио Крегер и Аурелијано Буендија, Мерсо и Јозеф К. Аћим Катић и Доротеј. Али, чак и када га потоње књиге потисну, буквар је све време ту у нама, попут завичаја у којем је све почело.

Зборник *Буквари и букварска настава код Срба* води нас кроз причу о српским букварима од средњег века до данас, укључив и праћење развоја метода почетног читања и писања. Аутори текстова, од којих су поједини читаве мале студије, јесу реномирани библиотекари, кустоси, лингвисти, професори методике наставе српског језика и књижевности из земље и дијаспоре. То је још један доказ како озбиљне и значајне теме могу да окупе озбиљне и значајне људе.

Текстове прати богат илустративни материјал: насловне стране буквара, поједине странице од значаја за анализу, фотографије – што чини да овај зборник, осим научне има и наглашену образовну улогу. На крају се даје текст који зајми наслов зборнику *Буквари и букварска настава код Срба* Срећка Ћунковића, вишег кустоса Педагошког музеја, писан као каталог за изложбу одржану у Педагошком музеју 1963. године, али који је много више од каталога: систематичан и прецизан преглед свих српских буквара до тог тренутка. Овим гестом се уредници Зборника и издавач одужују једном значајном прегаоцу, али и негују свест о континуираном и озбиљном раду сопствене установе.

Различитих генерација и опредељења, аутори текстова у Зборнику исписали су једну сажету историју српског образовања, али и историју српске културе и изузетних напора да култура опстане тамо где услова за опстанак није било, или да се успостави у тек ствараној држави. Јасно је онда зашто су наши први буквари били штампани ван Србије, од Венеције до Беча, од Будима до Темишвара, све до појаве прве штампарије у Београду 1831. године. (Али, у тек ослобођеној Србији ништа није било лако урадити, ни када се имало и новаца и свести о значају подухвата: довољно је напоменути

да је прва штампарија купљена у Петрограду, за њеног управника доведен је стручњак из Немачке, а словоливци из Беча.) Тако се тек 1838. године појавио први буквар штампан у Србији – *Србски буквар или нова азбучна књижица* Петра Радовановића.

Главни јунаци ове приче о букварима су: Константин Филозоф, Инок Сава, Гаврил Стефановић Венцловић, Теофан Прокопович, Захарија Орфелин, Павле Соларић, Платон Атанацковић, Петар Радовановић, Вук Карацић, Ђорђе Натошевић, Стева Чутурило (његови буквари користили су се готово четрдесет година), Јован Миодраговић, Чедомир Бушетић, Десанка Стојић-Јањушевић, Вук Милатовић (чији буквар је у употреби већ двадесет три године). Свако од ових аутора обележио је једно раздобље, дао снажан замах образовању, уписао се у историју српске просвете.

Примећујемо да су у претходним епохама најзначајнији културни ствараоци често били и аутори буквара. Тражило је то њихове додатне напоре, умножавало њихове обавезе. Данас, са развојем педагошке и методичке мисли можемо рећи да стварање и проучавање буквара постаје засебна дисциплина. У прошлим епохама сви ученици су учили из једног буквара, данас су школама и учитељима на избору њих десетак. Зато је задатак проучаваоца савремених буквара нешто другачији него истраживача ранијих епоха: од њих се тражи упоредно критичко читање и вредновање, аргументована анализа и, зашто да не, стручно опредељивање. Код нас још није довољно развијено, може се рећи да га и нема, критичко и стручно вредновање уџбеника, које је неопходно и науци и струци и које ће морати врло брзо да се појави (не треба ни претпоставити колика би то била помоћ учитељима и, уопште, наставницима у избору уџбеника). Завршни радови у овом Зборнику драгоцен су подстицај у том смеру.

На крају, мењали су се обим и тежина буквара, садржај, врста и квалитет илустрација, методска упутства, папир и повез, али је сврха остала иста. Убеђени смо, исто је, упркос свему новом што нас окружује, и ђачко узбуђење у сусрету са својом првом књигом.

Али, писали га специјалисти или први људи културе уопште, буквар је од њих увек тражио и тражи једно исто: безграничну оданост деци и потпуну посвећеност струци. Тако посматрано, овај Зборник је аналитички опис најважније посвећености и оданости у српској просвети.

ПРВИ ШТАМПАНИ СРПСКИ БУКВАР ИЗ 1597. ГОДИНЕ

Апстракт: Први српски *Буквар* штампали су монаси игуман Стефан и инок Сава 1597. у Венецији, у два издања, 20. и 25. маја. Обе књижице су истога садржаја и малог формата, прва од два, друга од четири листа. То је најстарији познати методско осмишљени уџбеник у српској просвети и има значајно место у националној културној историји.

Кључне речи: *Буквар*, игуман Стефан, инок Сава, старословенски буквари, *Сказаније о писменех*, Константин Филозоф.

Једини данас познати буквар из времена средњовековне српске писмености и културне историје јесте *Буквар*, штампан у Венецији 1597. године, трудом игумана јеромонаха Стефана и инока Саве. Он се сматра и првим ћириличким букваром на српскословенском језику. У размаку од само пет дана издате су две верзије истога садржаја, али различитих димензија и слога: први, 20. маја, на само два листа, и други, 25. маја 1597, истим словима али другачијим преломом на четири листа.

У историографији о старим српским штампаним књигама, обе верзије *Буквара* откривене су веома касно, и то само у по једном до два примерка. Дуго су биле непознате и недоступне културној јавности. Први пут су обелодањене тек почетком XX века. Озбиљнија пажња и изучавања почињу од средине прошлог века, да би најзад 1991. године био публикован факсимил другог издања *Буквара*, који прате и прештампани радови тројице стручњака; они су највише допринели да се у целини осветле и разјасне сва питања о издањима буквара инока Саве.¹ Тиме је до сада речено готово све што се могло извући из доста штурих података самих штампара, истражити појединости о њиховом штампању, идентификацији издања и историјату њихових ретких примерака и, најзад, о самом садржају ове књиге.

¹ *Први српски Буквар инока Саве*. Приредио Михаило Блечић, Београд 1991. У додатку прештампани радови: М. Кићовић, *Први српски Буквар*, 87–98, преузето из посебног отиска из часописа *Библиотекар*, бр. 3–4, Београд 1952, 97–108; Ђорђе Сп. Радојичић, *Први српски Буквар (штампан у Венецији 20. маја 1597)*, Историски подаци, 99–102, преузето из часописа *Učitelj*, бр. 9–10, Београд 1940, 605–609, 612–615; М. Ј. Ванлић, *Први српски буквар*. Педагошки значај, 103–105, преузето из часописа: *Učitelj*, бр. 9–10, Београд 1940, 609–611.

И поред тога што се већ познатом и проученом нема много шта додати, први српски штампани буквар, који је данас сачуван само у једном, могуће у два примерка, остаје незаобилазна тема наше историографије. Он стоји као усамљени сведок постојања овог основног учила којим су се вековима описмењавали монаси и дијаци писари, они који су одржавали писану реч и настављали традицију преписујући књиге руком, кроз готово цео средњи век и после проналаска штампе. Сви ти преписивачи, калиграфи, граматичари и други образовани монаси и световњаци, морали су прво учити слова, савладати писмо, а потом и граматику. На који начин се тада учило, какав је био педагошки приступ и метод описмењавања, нема сачуваних посебних књига или списа, осим што се у понекој рукописној или штампаној књизи, на њеном крају или на неупражњеној страници, налазе исписана слова азбуке.

Заслуга за штампање првог српског *Буквара* припада двојници монаха. Они су последњи Срби који на самом крају златног доба старе српске штампе (1494–1638), издају књиге у Венецији, овога пута у типографији Италијана Ђованија Антонија Рампацета, познатог по својих 57 издања и три српска на ћирилици. Том приликом, они отискују прво један *Зборник* и скоро истовремено *Буквар*, као претпоследње издање, пре потпуног престанка штампања српских књига – последњи је после дуже паузе изашао *Псалтир с последовањем*, 1638. године, у издању Бартоломеа Ђинамија. Ти наши касни штампарски подвижници били су јеромонах Стефан, игуман храма Пречисте Богородице (вероватно у Боки Которској), родом од Паштровића, и јеромонах Сава из манастира Дечана, који се око штампања трудио „с благословом“ игумана Стефана. Ови потпунији подаци о њима налазе се заправо у поговору (колофону) на крају *Зборника*, који су они штампали пре *Буквара* завршивши га 19. маја 1597. године у Венецији.² Међутим, у кратким завршним записима обе варијанте *Буквара*, потписују се само именима, без важних података о свом пореклу: „Са благословом игумана Стефана јеромонаха, труди се о сем манши ва иноцех Сава“.³ Јасно је да је њихово главно дело био *Зборник*, штампан у малом формату (16-тини), на 151 листу. Књига је једна од варијанти зборника различитих састава какве је први штампао познати издавач српских књига у Венецији Божидар Вуковић, а потом и његови настављачи у Венецији, с тим што је овај најмањи по формату

² И. Каратаев, *Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730*. Санкт-Петербург 1883. Том I с 1491. по 1652. г, стр. 275–276, бр. 149; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, стр. 253–254, бр. 880; Д. Медаковић, *Графика старих српских штампаних књига*, Београд 1958, 157–158; Е. Љ. Немировски, *Црногорска библиографија*. Том I, књ. 2. Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђовалиа Антонија Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа 1519–1638, Цетиње 1993, стр. 188–191, бр. 25.

³ Ђ. Сп. Радојичић, *нав. дело*, 615; М. Кићовић, *нав. дело*, 7; Е. Љ. Немировски, *нав. дело*, 192–194.

и броју састава.⁴ Занимљиво је да су Стефан и Сава на крају свога *Зборника*, на једном целом листу који претходи поговору, штампали азбуку и таблицу старословенских бројева.⁵ Божидар Вуковић је у својим *Зборницима за путнике*, 1520. и 1536, имао на засебној страници азбуку. У томе су га следили и каснији венецијански штампари српских књига, Јеролим Загуровић (1569) и Бартоломео Ђинами (1638), у издањима својих псалтира.⁶

Идеја о штампању *Буквара* потекла је још у току рада на малом *Зборнику*. Прва верзија је морала бити раније припремљена, јер је отиснута већ следећег дана, 20. маја 1597. године. Садржај је сложен на два листа. Једини примерак првог издања имала је стара Народна библиотека у Београду у својој збирци старих штампаних књига, под бр. 186, које је, као до тада непознато издање, унео у свој *Каталог* Љубомир Стојановић 1903.⁷ За познавање и изглед ове прве верзије *Буквара* дугујемо захвалност Ђорђу Сп. Радојичићу, који га је 1940. проучио, описао, текст преписао и рашчитао, и срећом, приложио фотографије.⁸ Већ следеће године, злим усудом *Буквар* је изгорео заједно са драгоценим књижевним фондом Народне библиотеке приликом немачког бомбардовања Београда, 6. априла 1941. године. Узалуд је Ђ. Сп. Радојичић свој чланак завршио уверењем да би тај *Буквар* у Народној библиотеци требало да буде у већој сигурности, но што је некад био у оно доба када су се о њему бринули монаси у неком од наших манастира (!)

Овај дволисни *Буквар* био је величине 140x90 мм, текст 90x65 мм, и имао је 22 реда на трећој пуној страници, док су друге странице имале мањи број реализованих редова због размака. Садржај је Ђ. Сп. Радојичић публиковао у целини са разрешеним скраћеницама: крст (инвокација) испред почетка азбуке од 37 слова, испод размака низ од пет самогласника, а потом блок са слоговима где су сугласници везани у слоге са сваком од пет самогласника и полугласом (сл. 1). Нови проред са украсним четворотачкама на другој страници раздваја одељак са именима слова (аз, буке, веде, глагол ...; сл. 2). При крају друге странице је размак са два украсна низа крстића

⁴ Ст. Новаковић, Божидара Вуковића *Зборници за путнике*, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. XLV, Београд 1877, 129–167; К. Мано-Зиси, *Зборници за путнике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака*, *Зборник радова Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића-Подгоричанина*, Титоград 1986, 151–171; *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII в.* Приредили: М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Београд 1994, 121–127.

⁵ Албум старог српског штампарства 1494–1638. Приредила К. Мано-Зиси, сл. 112, у књ. *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII в.*

⁶ *Исто*, сл. 29, сл. 117.

⁷ Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1903, 412.

⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *нав дело*, *Učitelj*, бр. 9–10, 612–615 (в. напомена 1). Овом приликом дајемо све четири црнобеле фотографије преузете из његовог чланка у *Učitelji*, из разлога што су оне сведочанство о постојању јединог примерка првог издања *Буквара* који је уништен.

(четворотачки), испод којих почињу текстови за читање који се завршавају на четвртој страници. То су познате почетне молитве заједничке многим чиновима, и изговарају се на готово свим литургијама: *Слава тебе Боже наш, Цару небесни утешитељу душе, Свети Боже свети крепки, Пресвета Тројице помилуј нас, Оче наш и Придите поклоним се цару нашем Богу* (сл. 2–4). Једним низом крстића одвојен је последњи одељак са бројевима. То су заправо грчки бројеви са ћириличким словима у бројним ознакама, који су у употреби у јужнословенској пракси. При крају странице је завршни запис заслужних за штампање буквара, игумана Стефана и инока Саве, са датумом завршетка 1597. године, 20. маја у Венецији, и завршница: *Христос зачело и конач* (сл. 4).

По оцени педагошких стручњака, *Буквар* по саставу и по распореду слова припада тзв. гласовној синтетичкој методи у настави читања. По том методу глас и слово се уче истовремено, док се издвајањем самогласника из азбуке истиче њихова улога у везивању сугласника у слоге, односно речи.⁹

Прво издање *Буквара* је нешто већих димензијама од њихове претходне књиге, *Зборника* (85x70 мм; 60x45 мм, по 15 редова), и по димензијама листова и блока текста, а сложен је и већи број редова на страницама. Како се види са фотографија наведени садржај је прегледно распоређен, целине су раздвојене проредима и украсним низовима крстића (четворотачки), у алтернацији црвене и црне боје. Свака молитва почиње већим црвеним иницијалом. У делу слогова сугласници су истакнути црвеним верзалним словима (блеђа слова на црнобелим фотографијама). У називима слова, испред назива одређено слово је веће и штампано црвеном бојом. Последња страница са колофоном је декоративно сложена са неједнаким дужинама редова да би се боље истакли важни подаци. Графичко и естетско решење одаје зналаца у обликовању књига, којим се држи добрих решења српске рукописне традиције.

Друго издање *Буквара* отиснуто је пет дана касније, 25. маја. Иако је садржај идентичан и слова иста, издање се разликује од претходног. Текст је пресложен на мањи формат, формат *Зборника* са величином текста 60x45мм, и истим бројем редова на страницама, по 15. Са другачијим преломом текст запрема четири листа, а књижица је мања од претходне. Обе варијанте *Буквара* сложене су истим ситним словима из исте словне гарнитуре као и књига *Зборника*.

Једини потпуно сачувани примерак другог издања *Буквара* чува се у Народној библиотеци Србије у Београду, у збирци старих српских штампаних књига, под сигн. И 37.¹⁰ Примерак је откупила у Дубровнику 1921. године породица Димитријевић, а Милутин Димитријевић га је продао Народној

⁹ М. Ј. Ванлић, *нав. дело*, види нап. 1.

¹⁰ М. Кићовић, *нав. дело*, 88; *Каталог књига на језицима југословенских народа 1519–1867*, Народна библиотека Србије, Београд 1973, стр. 35, бр. 244.

Библиотеци у Београду 1952. Овај примерак је, као што је већ истакнуто, 1991. добио и посебан вид заштите тиме што је издат фототипски, у боји и у оригиналној величини. Ово издање је поновљено 2009. године са мањим додацима.¹¹ Књижица садржи сва четири листа величине 102x78 мм, доста је оштећена, нарочито на маргиналним деловима, али и на местима са текстом. И после конзервације виде се оштећења у недостацима неких речи или слова, а на петој страници недостају и већи делови штива.

За постојање штампаног *Буквара* јеромонаха Стефана и Саве сазнало се, заправо, први пут 1893. године, по примерку до кога је дошао И. Крилов, руски конзул у Скадру. Тада је скренута пажња на постојање издања књижице овога састава, за које се тек касније испоставило да је то друго издање, јер се за прво издање тада још није знало. Крилов је, наиме, дао 1893. да се изради препис, факсимил, за новинара Окицу Глушчевића, ради објављивања. Он је тај препис уступио Љуби Стојановићу, који је га је публиковао 1903. године,¹² а факсимил је завршио у збирци старе Народне библиотеке, под бр. 185.¹³ Али ни он данас више не постоји. Изгорео је када и оригинал првог издања *Буквара*, у пожару изазваном шестоаприлским бомбардовањем Београда. Међутим, ни о оригиналном примерку, својини конзула Крилова, више се не зна ништа. Мираш Кићовић је чак домишљао да би садашњи београдски примерак могао бити тај скадарски оригинал, што је сада скоро немогуће утврдити.

Мираш Кићовић је 1952. године исцрпно описао и истражио примерак Народне библиотеке (И 37). Изнео је све податке о његовом историјату и објавио препис садржаја са разрешеним скраћеним речима онако како је сложен у новом прелому на осам страница и приложио фотографије. Осим тога, бавио се и поређењем истог текста са изгорелим преписом из Скадра који је публиковао Љуба Стојановић. Том приликом је установио доста несаслажности.¹⁴ Уколико оригинал другог издања *Буквара* из Скадра са којег је сачињен препис није био у свему идентичан примерку из Народне библиотеке (И 37), онда би то била различита, посебна издања, што је мало вероватно. Пре би се те неједнакости могле приписати непажњи онога ко је израдио препис, а не треба искључити ни могуће грешке настале приликом прештампавања преписа у Гласу СКА. Пред завршетак рада, Кићовић долази до сазнања да се у Народној библиотеци у Сарајеву чува један непотпуни примерак другог издања *Буквара*, без првог листа.¹⁵ Сарајевски стручњак

¹¹ Испред фототипског дела додате су фотографије страница *Буквара* са легендама и на крају књиге два пригодна текста М. Блечића и Љ. Симовића. Издавачи су Службени гласник и Завод за уџбенике.

¹² Љ. Стојановић, Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига, *Глас Српске краљевске академије*, LXVI, Београд 1903, 22–24.

¹³ Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду*, стр. 412.

¹⁴ М. Кићовић, *нав. дело*, 94–97.

¹⁵ Исти, *нав. дело*, 98, напомена 8.

Љубинко Поповић је изгледа намеравао да га у објави у *Библиотекару* (за 1953. г.), али до тога није дошло. Да ли је овај примерак другог издања *Буквара* сачуван и негде објављен није било могуће утврдити.¹⁶

Са графичког и ликовног аспекта, друго издање *Буквара* у односу на прво представља боље решење у делу који садржи основне делове буквара. Главни сегменти су још уочљивије издвојени већим размацама. Одељак са слоговима је у овом издању прегледнији тиме што сваки ред почиње новим консонантом црвеним верзалним словом (од трећине прве странице до трећине треће). У одељку са називима слова, испред сваког назива је одређено црвено верзално слово. Молитве су одвојене размацама и почињу већим црвеним иницијалом. Завршни запис је на последњој страници сложен редовима неједнаких дужина, са игром увлачења редова као украсни завршетак текста практикован у рукописним књигама (сл. 5–9).

Две верзије малих издања *Буквара* у виду свешчица од дволиста и четворолиста тешко да се могу назвати књижицама. Својевремено се чак постављало питање јесу ли то посебна издања, или је требало да буду део неке књиге, можда *Зборника*.¹⁷ Та претпоставка је напуштена због посебне нумерације табака на *Буквару* а ã, а ã II (ознака за прву свешчицу) и због садржине која заиста чини посебну целину. Ипак, и даље није сасвим јасан разлог промене формата и након пет дана штампање другог издања смањеног на формат малог *Зборника*, осим ако ипак није постојала намера да му се буквар придода.¹⁸ Пошто до тога није дошло, *Зборник* је завршен поговором и колофоном, без додатка. Можда су аутори издања сматрали да је практичније да *Буквар* буде засебна целина, а разлог промене формата могао је бити бољи и прегледнији распоред садржаја.

Чињеница је да се два издања маленог *Буквара* по своме саставу разликују од свих дотадашних српских штампаних издања намењених углавном богослужењу. Игуман Стефан и инок Сава су увидели предност штампе у добијању већег броја примерака оваквог приручника за описмењавање деце и младих, не само у манастирима већ и ван црквених кругова. Таква училица за почетнике мора да су већ постојала у разним рукописним варијантама. Пре српског *Буквара*, у XVI веку је штампано више старословенских бук-

¹⁶ Из преписке са стручњацима из Народне и универзитетске библиотеке Босне и Херцеговине у Сарајеву, сазнали смо да тражени наслов нису нашли, напомињући да су збирке гореле у пожару 1992. године као и каталози, те је могуће да је и овај примерак тада нестао.

¹⁷ Љ. Стојановић, *Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига*, 22–23; М. Кићовић, *нав. дело*, 89.

¹⁸ Како ова књига припада типу зборника са мешовитим садржајем какви су били *Зборници за путнике* Божидача Вуковића, који су, осим богослужбених, укључивали и саставе за читање и практичну употребу у разним животним приликама (житија светитеља, апокрифе, молитве за разне прилике), не би било немогуће да се и буквар са молитвама нашао у његовом саставу.

вара од којих су бар неки морали бити познати нашим штампарима. Они су им могли бити подстицај да направе уџбеник за српску децу, а при том и помоћ у конципирању такве књиге. Тада су већ била издата два хрватска глагољичка буквара, први у Венецији 1527. код Андреја Торезанија, а други у издању Шимуна Кожичића на Реци, 1530. године. У Тибингену је 1541. изашла на ћирилици књижица *Табле за дицу*. У штампању буквара претекла су их и руска издања буквара Ивана Фјодорова, прво у Лавову 1574, а потом два издања у Острогу, између 1578. и 1580. године.¹⁹ Сви ти буквари се разликују по свом обиму, писму, језику, словном инвентару, бројнијим лекцијама за читање, али имају и неких подударности. Њих је Лазар Чурчић поредио са *Букваром* инока Саве тражећи најближе паралеле. Неке сличности је нашао у букварском делу хрватског глагољичког буквара из 1527, а у руским букварима Ивана Фјодорова сличност у именима слова азбуке и у избору текстова за читање за које сматра да су непосредно преузети. Треба, међутим, имати у виду да је избор молитви које су заједничке за већину чиновна у православном богослужењу исти,²⁰ те се, извесно, због тога у потпуности слажу са текстовима у руским букварима Фјодорова, будући да су дубоко уврежени у византијској литургичкој традицији. У грчко–руској *Азбуци* Ивана Фјодорова из 1578,²¹ прве молитве за читање су напоредо штампане на грчком и рускословенском језику, истог садржаја и у истом редоследу пратећи православни литургички поредак. Оне су исте и у српском *Буквару* инока Саве, само без прве молитве. Неспорно је да је провенијенција грчка, и да руски и српски преписи имају дугу традицију и пре ових буквара. Верници су те молитве знали наизуст, а то су била и прва штива за почетнике у учењу писма.

Када је реч о утицајима и сличностима са поменутиим хрватским и руским букварима, треба истаћи битну чињеницу, коју подвлачи и Л. Чурчић, да је *Буквар* инока Саве штампан на српкословенском језику, што је евидентно у букварском делу у словном инвентару и у лекцијама за читање. Предлошци су несумњиво били српски. Оно чега нема ни у једном од поменутих буквара, а има у српском *Буквару*, јесте педагошки важан елемент: издвојени самогласници, иза којих логички следе слогови. При том, унесени су и бројеви по грчком бројном систему, ћирилским и грчким словима, којих има и у руском буквару. *Буквар* инока Саве по свему судећи није оригинално дело, али је самостална компилација познатих букварских елемената у логичком редоследу, и то сведених на најбитније елементе. Иако није творац

¹⁹ Л. Чурчић, *Буквар инока Саве Дечанца из 1597, Даница, српски народни илустровани календар за годину 1997*, год. 4, Београд 1997, 333–341.

²⁰ Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве*. Први, опћи део, Сремски Карловци 1918, 201–205.

²¹ *Азбука Ивана Федорова 1578 года*, фототипско издање, Москва 1983; Е. Л. Немировски, *Острожская азбука Ивана Федорова*. Исследование словоуказатель, Москва 1983.

буквара и његовог метода, инок Сава је несумњиво био образован монах који је са разумевањем саставио ову књигу.

Једини траг у дубљој прошлости о педагошком методу учења писма и читања, о српским словима, њиховом графичком лику и ортографским правилима, налазе се у познатом спису *Повест сачињена о словима (Сказаније о писменех)* Константина Филозофа, који га је написао по жељи деспота Стефана Лазаревића у Београду после 1423. године. Овај књижевник и познавалац језика, родом из Костенице у Бугарској, дошао је бежећи од Турака у Србију између 1410. и 1413. године. Како сам каже у свом спису, он не жели да постави правила (типик), већ, пре свега, да укаже на грешке и да унесе ред у српски правопис и језик црквених књига.²² У 40 поглавља излаже правила у којима се захтева тачност у језичком изражавању и указује на неопходност провере у писању преведених богослужбених књига. Он даје језичка упутства српским писцима и преписивачима упозоравајући их да се држе правописних норми и да правилно и лепо пишу да се не би „кварили свете књиге“.²³

Константин Филозоф је у овом делу прво уредио српску азбуку, утврдио словни инвентар састављен од 38 слова, којима је додао још два јуса (због симболике броја 40). Од посебног значаја за наш *Буквар* су поглавља Константиновог трактата у којима се дају важна упутства учитељима за подучавање српске деце писмености. Његову посвећеност правилном писању открива поглавље намењено почетницима, *Како да учимо речи* (глава 19), као и препорука да је најважније да дете прво научи „лепо писати, јер како му напишеш тако ће се дете навићи да пише“. *Сказаније о писменех* садржи у посебним поглављима упутства, савете и богословска објашњења како да се деца уче најважнијим хришћанским молитвама, редоследу читања и писања, да би их правилно разумели и извукли поуку. Његова основна брига је била да се погрешним разумевањем не скрене са линије православља и учења светих Отаца и западне у јерес. По њему, прва молитва која се учи пошто деца савладају сва слова јесте омиљена молитва светог Саве, *За молитву светих отаца наших*, којом се штите од зла и јереси и њу даје као пример целих речи раздвојених на слоге. Сматра да деца прво треба да виде молитву написану без скраћивања речи, без титлова, све док не савладају вештину писања.²⁴ Он даље подучава, *Како да*

²² Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности. Од Григорија дијака до Гаврила Стефановића Венцловића*, Београд 1975, 182–183; Г. Јовановић, „Сказаније о писменех“ Константина Костенечког (Константина Филозофа) – значајан споменик српске средњовековне писмености, *Зборник Матице српске за славистику* 73, Нови Сад 2008, 130–131, 133.

²³ Г. Јовановић, *нав. дело*, 130–135; Г. Јовановић, Свето писмо као мотив и библијска места у „Сказанију о писменех“ Константина Филозофа, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 26/1, Београд 1997, 76–79.

²⁴ Г. Јовановић, „Сказаније о писменех“ Константина Костенечког ..., 132–136; *уста*, Свето писмо као мотив и библијска места..., 78.

се учи молитва „Цару небески“ (гл. 20), *Како да се учи молитва „Свети Боже“* (гл. 21), затим молитва *Светој Тројици*, и следеће две, *Слава Оцу и Сину и Светоме Духу* (гл. 22) и *Пресвета Тројице* (гл. 23), уз исцрпно теолошко тумачење сваке појединачне молитве.²⁵ При крају свог списка додаје да је спреман да, ако се од њега тражи, састави једну књижицу какву имају и Грци за оне који хоће да уче да читају и пишу (гл. 38).²⁶

Важно је истаћи да је у *Буквару* инока Саве присутно доста елемената из педагошких упутстава Константина Филозофа, почев од азбуке, читања раздељеног текста на слоге, као и поменуте молитве које ученик треба да пише и научи, наведене истим редоследом (са изостанком прве, *За молитву светих отаца*). То управо наводи на претпоставку да је Константинов спис могао имати посредног утицаја на састав *Буквара*. Деспот Стефан је у својим културно-просветитељским настојањима у Деспотовини отворено подржавао образоване појединце, међу њима и Константина Филозофа, који је за своје реформе имао сву владареву подршку. Зато се може сматрати да се Константинов педагошки метод за деспотова живота, па и касније, одржавао могуће на тај начин, што су се важна поглавља из његовог списка преписивала и од њих настајали приручници који су с временом ушли у праксу. Да ли је српски штампани *Буквар* могао бити једна варијанта таквог приручника није могуће тврдити; наведена примена многих упутстава из његовог списка о обучавању омладине писмености доста иде у прилог томе, осим у неким детаљима, броју слова азбуке (овде их је 37) и изостанка прве молитве, којој он даје предност и која се налази прва у грчко–руском *Азбучнику* Фјодорова. Остале молитве се и текстом и редоследом подударају у потпуности.

Иако се описмењавање одвијало непрестано, углавном уз цркве и манастире, ипак ни један пример некаквог приручника или буквара у рукописном облику није сачуван. Стога је немогуће пратити рецепцију Константинових правила или утицаја неког другог српског списка током протеклог времена, све до *Буквара* дечанског инока Саве. Зато се овај *Буквар* из 1597, штампан у два издања исте садржине, сматра првим српским букваром, а његови штампари, јеромонаси Стефан од Паштровића и Сава из манастира Дечана, првим издавачима једног методски осмишљеног уџбеника. Педагошким својствима он заузима посебно место у историји српске просвете и писмености, утолико пре што су се следећи српски буквари појавили тек у XVIII веку.

²⁵ Уп. Г. Јовановић, „Сказаније о писменех“ Константина Костенечког..., 132–133; *иста*, Свето писмо као мотив и библијска места..., 79–85.

²⁶ Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, 183–184.

Katarina Mano-Zisi
Belgrade

FIRST SERBIAN PRINTED PRIMER FROM 1597

Summary

The *Primer* from 1597, in Cyrillic script, printed in Serbian-Slavonic language, has been the only known Serbian primer from the Middle Ages. It was printed in Venice by the efforts of prior Stefan from the Paštrović clan and the monk Sava from the Dečani Monastery. It was published in two versions with the same content, but different dimensions and print: the first edition on May 20, 1597, and the second one on May 25 of the same year. Only one full copy of the second edition has been preserved and is kept in the National Library of Serbia.

The *Primer* is the first meaningful methodological textbook belonging to the voice-synthetic method in teaching reading. It differs from primers published in the Old-Slavonic language in the 16th century (Croatian Glagolitic and Cyrillic, as well as the Russian ones), but has some similarities too. The only trace of pedagogical learning of writing and reading of Serbian letters with a defined content – prayers for reading and instructions to teachers in the ancient times - is the *Skazanije o Pismeneh*, a text by Constantine the Philosopher, from 1423. The *Primer* from 1597 is based on the rules given by Constantine. This oldest Serbian printed primer has a special place in the history of Serbian education, pedagogy and Serbian culture in general.

СЛОВЕНСКИ ГЛАГОЉИЧКИ И ЋИРИЛИЧКИ БУКВАРИ 16. ВЕКА

Апстракт: Срби су писменост добили христијанизацијом на грчком и грчким алфавитом. Примили су, затим, словенску глагољичку писменост. И код њих се та писменост није дуго задржала. Замењена је ћириличком из Бугарске и Македоније. Ћирилица је варијанта грчког писма из кога су и Срби примили бројеве. Најраније могућно упутство о учењу читања написао је, чини се, Константин Филозоф (Костенички) у *Повести о словима* (*Сказанију о писменах*). Прве азбуке у српско-словенским књигама штампане су у тзв. *Зборницима за путнике*, 1520–27. и 1536, као и у *Псалтирима* 1570. и 1636. Године. Биле су те азбуке свакако намењене и учењу читања. Први словенски буквар, хрватскоглагољичка *Почетница*, објављена је 1527. у Венецији. Године 1530, објављена је на Реци (Ријечи) нова глагољичка почетница под насловом *Псалтир*. Протестанти су 1561. објавили у Тибингену глагољичку и ћириличку *Таблу за дицу*. Вероватно је 1571. у Венецији штампана једна азбука угластом ћирилицом, тзв. босанчицом, на четири странице. У Лавову је 1574. први познати руски штампар Иван Фјодоров штампао *Азбуку*. То је до тада најобимнији словенски буквар 16. века. Нови буквар штампао је око 1580. у градићу Острогу. Барем један од та два буквара стигао је до Срба и био узор игуману Стефану родом из Паштровића, и иноку Сави, да саставе и 1597. у Венецији штампају буквар.

Кључне речи: азбука, алфавит, босанчица, буквар, глагољица, ћирилица, писање, читање, кажњавање, штампање.

1.

Словени су писменост усвојили христијанизацијом. Западни Словени су христијанизовани на латинском језику, а писменост прихватили латиницом.

Јужни Словени су у Византији христијанизовани на грчком, а писменост прихватили на њиховом писму, алфавиту. Панонски и Источни Словени христијанизовани су на старословенском, а писменост усвојили писмом начињеним за тај језик, глагољицом. Много пре њих, на западу Азије и северу Африке хришћанство се отпочетка држало домаћих језика, јерменског, грузијског, арапског, коптског и етиопског. Сви ти језици припадали су ста-

рим културама; неки су имали старија, а неки млађа писма, која су користили одраније у администрацији, привреди, црквеном животу и духовном стваралаштву (књижевности, науци и другде).

Јужни Словени добили су релативно брзо хришћанске обредне књиге на старословенском, дакако глагољицом. Обредне књиге превео је на старословенски свети Ћирило (Кирило Филозоф), начинивши за њих писмо, које је касније добило име глагољица. Свети Ћирило је пре одласка у мисију међу Панонске Словене био библиотекар цариградске Саборне цркве, и морао је добро познавати основе хришћана према језицима и писма хришћана источно и јужно од Цариграда, па је према њима и начинио глагољицу. Није било могућно да глагољица остане дуже међу Јужним Словенима, јер су они већ користили грчке бројеве у администрацији и привреди, а свети Ћирило им је понудио уз ново писмо и нове бројеве, словенске. Словенски бројеви нису се уклапали у систем грчких бројева. У глагољци је број 2 писан словом б, којег нема у грчком алфавиту и у коме се број 2 писао словом в (витацизам), који је у старословенској глагољци добио број 3. Грчки број 6 писао се словом с кога нема у старословенском. Прерачунавање бројева грчког алфавита и старословенске азбуке једва је било могућно, а када би се то чинило грешке би биле неизбежне, што се није могло допустити у привреди и администрацији. Глагољица је стога морала бити замењена. Одржала се само међу католицима хрватског Приморја и у Истри. Оданде су словенски глагољички бројеви пренети и у ћирилицу међу католике Дубровника, Далмације и Босне, и онде су добили име *босанчица*.

На зависност ћириличких бројева у односу на грчке указао је Константин Филозоф (Костенички) почетком 16. века, у држави деспота Стефана Лазаревића.²⁷

Не зна се када је и како је начињено ново словенско писмо према грчком и зашто је добило име ћирилица. Највероватније су то учинили Ћирилови ученици у Бугарској и Македонији.

Они Словени који су писменост стекли од Грка, а потом према њиховом писму и ћирилицу, која је, у ствари, варијанта грчког алфавита, морали су од Грка научити и учење читања и писања. Извесно, прескочили су писање на глиненим таблицама и папирусним свицима. Писменост су започели на пергаменту и свескама (кодексима). За свечане списе (повеље, грамоте) прихватили су од Грка и свитке од пергамента. Учење читања и писања следило је оновремену праксу грчких рукописних књига. То учење било је веома компликовано. Не писмом, јер је било фонетско, него стога што ученици нису могли имати свеске, боју и алат за писање. Пергамент је био, и још увек је, прескуп да би се на њему учило писање.

²⁷ Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех)*, Београд, 1989, стр. 67, указује: „А што се тиче слова, да би се веће умеће постигло, најпре ако хоћеш – напиши слова према бројевима, да би се знала која су грчка /.../ Наиме, бројеви иду према грчким словима“.

Азбуку су учили напамет, јамачно са великих дашчица. У 18. и у првој половини 19. века, биле су у школама у употреби азбуке на таблама, штицама (дашчицама). Писање се учило на даскама, а потом и на воштаним плочама чије је коришћење захтевало и додатно време и стрпљење. Од Константина Филозофа остало је сведочанство за учење читања. Пошто је исписао азбуку, рекао је да се када се она научи „овако од почетка, тада нека опет почне од краја, овако: ч, ц, ш, шт, и све до а“.²⁸ Не би се могло рећи да је тада било уџбеника за учење читања и писања. Пре ће бити да је било упутстава за учитеље, који су по усменој наученој методологији учили децу читању и писању. Читање из рукописних књига није било нимало једноставно. Свештеници су у обредима увек користили само своје књиге и било им је тешко да читају из других. Биле су им више подсетник него извор за читање, јер су користећи обредне књиге, обред научили напамет. Само су образовани људи могли да читају књиге из туђих руку и ретких библиотека. Штампане књиге савим су измениле однос према читању. Њих је било могућно читати на много ширем простору. И на веома удаљеном простору, читане су приближно исто. Оне су умногоме олакшале и споразумевање међу читаоцима. Било је довољно да се укаже на страницу текста који је био предмет разговора, да би се читаоци споразумели. Штампане књиге створиле су и путове до уџбеника. У њима је, пак, било могућно одредити странице за учење лекција, а на часовима су ученици на почетку учења могли учествовати и у срицању и у потоњем читању. Сасвим је извесно да су први међу уџбеницима биле азбуке, односно алфавити и абецеде. Наслови су им још и у 20. веку почетна слова азбука, ABC Buch, ABC Köpυv. Азбуке су у Русији добиле име *буквар* чини се у 16. веку, од речи буква = слово, што би могло да значи да су добили име словарица.

2.

Најстарија позната старословенска азбука одштампана је у старом српском штампарству на 168. страници *Молитвеника* (тзв. *Зборника за путнике*), штампаном и доштампаваном 1520. и 1521. у Венецији.²⁹ Прештампана је потом 1536. на 234. страници, такође у Венецији.³⁰ Следећа азбука у српскословенском штампарству објављена је 1570, у Венецији, на последњој страници *Псалтира* Которанина Јеролима Загуровића. Уз азбуку су онде одштампани и грчки бројеви ћирилицом, испред којих је текст:

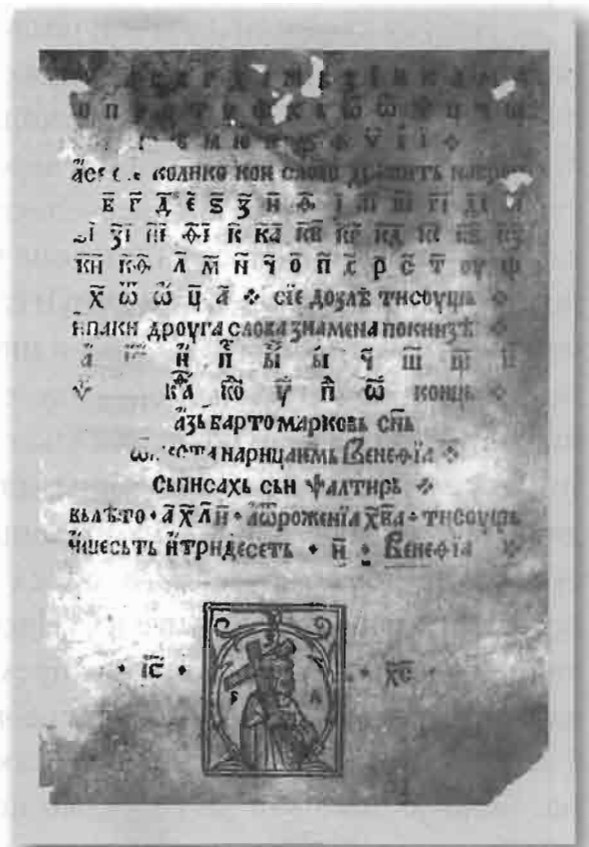
²⁸ Исто, 67. Чини се да историчари педагогије нису поклањали пажњу овом делу Константина Филозофа, а оно то заслужује.

²⁹ Јевгениј Љвович Немировски, *Црногорска библиографија*, том 1, књига 2. Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованија Антонија Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамија, 1519–1638, Цетиње, 1993, 28.

³⁰ Исто, 41.

Слика 1 Ћирилска азбука *Зборник за путнике*, Венеција, 1520.

Слика 2 Ћирилска азбука и грчки бројеви у *Псалтиру*, Венеција, 1638.

„А сије колико које слово држит на број“.³¹ Азбука и бројеви из *Псалтира* Јеролима Загуровића прештампани су, опет, на задњој страници последње књиге старог српског штампарства, у *Псалтиру* Бартоломеа Ћинамија 1638, у Венецији.³² Није за сумњу да су све азбуке старог србуљског штампарства биле намењене учењу читања и писања. Два издања тзв. *Зборника за путнике* са азбукама, 1520–27. и 1536, и два издања без азбуке су прве српске нелитургијске књиге. То су зборници поука, молитви, тропара, канона, житија и другог. У *Зборницима за путнике* 1520–27. и 1536. су, на пример, текстови, под 14. новембром *Житије и жизни преподобнија матере наше Петке* „писано Јефтимијем патријархом трновским“³³, на л. 222, *Имена пресвјатија Богородице* числом [бројем] 72³⁴; на л. 223. *Сказаније в кратцео рождеству Пресвјатије Богородице*³⁵; на л. 231 под 11. новембром *Памет светога великомученика в царех Стефана српскога јаже в Дечанех*³⁶; на л. 244, *Светому Симеону и Светому Сави ктитором српским слава*³⁷, и друго.

³¹ Исто, 173.

³² Исто, 195.

³³ Исто, 36.

³⁴ Исто, 36.

³⁵ Исто, 36–37.

³⁶ Исто, 37.

³⁷ Исто, 37.

У издањима 1520–27. и 1536. има и текстова песама на грчком, дабогме ћирилицом. *Зборник за путнике* 1520–27. приредио је за штампу „јеромонах Пахомије“³⁸. Издање из 1536, приредио је за штампу „јеромонах Мојсије од српскија земљи, отечеством же нарицајемога Будимља“³⁹. Јеромонах Пахомије од Реке је приредио за штампу и литургијске књиге *Псалтир*, 1519–29, и *Литургије [Служабник]*, а јеромонах Мојсије је приредио *Октоих петогласник*, 1537, и *Саборник [Празнични минеј]*, 1537–38, што сведочи да су добро знали литургијске књиге, а приређивали су и нелитургијске *Зборнике за путнике*. Морали су добро знати да су *Зборници за путнике* намењени лаицима за молитвене потребе, али и за појање и читање. Било је природно да у тим књигама објаве и азбуке за учење читања. *Псалтири* су литургијске књиге у којима су Давидови и други псалми, песме Мојсијеве и друго. Из псалтира се учило и појање. Још дубоко у 19. веку, постојали су разреди ученика псалтираца и код Срба. Било је природно да Јеролим Загуровић у *Псалтиру*, 1570, објави азбуку и грчке бројеве ћирилицом. Венецијански штампар Бартоломео Ђинами је само прештампао *Псалтир* Јеролима Загуровића, што ће рећи да је прештампао и азбуку и грчке бројеве ћирилицом. Између *Псалтира* Јеролима Загуровића 1570, и његовог прештампавања 1638, објављен је 1597. у Венецији, можда први српски буквар благословом игумана Стефана, јеромонаха, родом из Паштровића. Књигу је, безимену, приредио за штампу инок Сава из манастира Дечана.⁴⁰

3.

Најстарији старословенски буквар штампао је сјајно хрватском угластом глагољицом и хрватском икавском варијантом старословенског у Венецији 1527, штампар Андрија Торезани (Торезани, Torresani), без имена приређивача, без насловне странице у стилу оновремених старословенских књига, и без имена књиге у колофону. Књижица се у науци бележи као *Почетница* (Прва хрватскоглаголска почетница).⁴¹ Њој је 1526. претходио буквар за учење грчког (*Brevissima introductio ad literas Graecas*), у коме иза сваког реда на грчком долази превод на латински, латиницом, штампан, такође код Торезанија. Сви текстови тога буквара ушли су 1527. и у хрваткословенски глагољички буквар, *Почетницу*.⁴²

³⁸ Исто, 28.

³⁹ Исто, 40, 42.

⁴⁰ Фототипско издање и текстове о буквару приредио Михаило Блечић. *Први српски буквар инока Саве, Венеција 1597.* – Политика, 1991. б. и Лаза Чурчић, *Буквар инока Саве Дечанца из 1597.* – У: *Даница, Српски народни календар за годину 1997*, Београд, 1997, 333–41.

⁴¹ Фототипска издања, *Prva hrvatskoglagoljska početnica*, Zagreb, 1983, 2007.

⁴² Андрей А. Круминг, *Первопечатание славянских букварей.* – У: *Федоровские чтения 1983*, Москва 1987, 75. В. онде одлично *Описание славянских первопечатных букварей*, 91–110.

Слика 3 Глагољичка азбука на првој страници Хрватскоглагољичке почетнице, Венеција, 1527.

Слика 4 Кажњавање ученика на првој страници Хрватскоглагољичке почетнице, Венеција, 1527, детаљ

Хрватска глагољичка почетница штампана је уистину раскошно у две боје, црвено и црно, а испред сваког текста је минијатурни дрворез. Само је прва страница уоквирена са четири дрворезне графике.⁴³

Почетница из 1527. има на првој уоквиреној страници, у горњој половини, азбуку, а испод ње све сугласнике које прате самогласници, јат Ћ и једно јер (ь) за срицање: ба, бе, би, бо, бу Ћ и бь; ва, ве, ви, вь, ву, вь и вь све до ша, ше, ши, шо, шу, шь и шь. На крају стоји: „Свршен строк“. Испод слоگو-

⁴³ Исто, 92--93.

ва за срицање су на тој првој страници још: *Молитва недилна* (Оче наш) и *Поздравленије ангела* (Здраво Маријо). *Почетница* је штампана на 11 непатинираних страница.⁴⁴ На последњој страници је колофон у три дела, лево је глагољички текст: „Штампани в Бнетцих по Андрији Торежани из Анжуле”. У средини је знак штампарије, кула око које су иницијали А. Т., штампара. Десно је текст: „Impressum per Andream de Toresanis de Asula M. D. XXVII”.⁴⁵

Део *Почетнице* за учење читања је скроман. У њему су на пола странице азбука и слогови (сугласници + самогласници). Много је занимљивији доњи дрворез, на коме је представљена настава у школи. На почетку је калуђер, биће надзорник, до њега је учитељ на столици (катедри) са бичем у руци којим кажњава ученика по голој стражњици. Кажњеник је положен на леђа једног ученика, а други га држи рукама. На дрворезу *Почетнице* је иза сцене кажњавања један ученик са дашчицом за писање у руци. Иза њега је ученик наслоњен на клупу (скамију). Клупа је слична онима какве су биле у српским школама до иза половине 20. века. За клупом су на дрворезу два ученика који читају. На клупи је насликана ружа да, ваљда, подсећа децу на све лепо стечено учењем. Тек ваља утврдити да ли је дрворез са сценом у учионици начињен за *Почетницу*, или је коришћен претходно у неком другом буквару из штампарије Андреја Торезанија.

Слика 5 Кажњавање ученика у *Буквару*, Москва, 1637.

⁴⁴ Исто, 91–92, следе песме и псалми.

⁴⁵ Josip Bratulić, *Hrvatska početnica do narodnog preporoda*. – U: *Prva hrvatskoglagoljska početnica*, Zagreb, 2007, 21, Андреј А. Круминг, *Первопечатан е славнские буквари*, 94.

Сведочанства о кажњавању ученика на дрворезној графици постоје и у руским букварима из 1637. и 1701. године.⁴⁶

Има и Доситејево сведочанство да је баш тако кажњен око половине 18. века. Тога се сећао и када је писао *Живот и прикљученија*: „Шчепашети ме четворица, повалише ме и притегоше на клупу. Држећи ме тако протегнута као воловску кожу, једни за руке и за главу, а други за ноге, стаде лупња двоструке камције по голој кожи. Једним словом, да задуго не заглушам, одвали ми једну дужину удараца тако говорећи да усијато гвожђе не би могло горе жећи”.

Други познати словенски буквар опет је хрватскословенски и глагољички. Објављен је без места издања, имена штампара и године издања. У науци се држи да је штампан на Реци, у штампарији Шимуна Кожичића. Аница Назор држи да је објављен 1530,⁴⁷ а Андреј А. Круминг бележи је у 1531. годину.⁴⁸ Књига има насловну страницу и на њој наслов латиницом *Psalti*. Изнад наслова је дрворезно Сретење. Свети Симеон Богопримац држи у наручју младенца Христа. Дрворез није потписан, а приписује се мајстору Матији из Тревиза који је радио дрворезе за глагољичке књиге штампане на Реци.⁴⁹

И буквар са Реке из 1530. или 1531. је мала књижица. Има са насловним листом 16 непагинираних страница. На [3] стр. у врху је наслов *Псалтир* глагољицом, а испод њега је азбука. У другој половини су молитве, Оче наш и Здраво Маријо. На следећим страницама су молитве и псалми, али не исте и у истом поретку као у *Почетници* из 1527. године.⁵⁰ Језик буквара, *Псалтира*, из 1530, има више црта народног језика од *Почетнице* из 1527. године.⁵¹

Године 1561. објављена су два буквара, глагољички и ћирилички, на народном језику Хрвата Истре и Приморја, икавски. Оба имају насловну страну на којој стоји: „Табла за дицу: једне малахне књижице, из којих се млада предрага дица, тере припрости људи с глаголскимим словима читати [...], у Тибинги, 1561.” Књижице је саставио Стефан Консул Истранин, а редиковао Антон Далматин. Штампане су у штампарији удовице Магдалене Морхарт, глагољички на 24 непагиниране странице, а ћирилички на 22. На ћириличком издању, у наслову уместо „с глаголскимим словима“ стоји „с цирилскимим словима“.⁵² Оба та буквара имају предговор у коме је речено, између осталог, „да ову вашу дицу и припросте и убоге људе вам од Бога дане, тере изручене верно читати, потом ове артикуле или члени карстијанске вере овди записано напамет зредова говорити научите“.⁵³

⁴⁶ *От Азбуки Ивана Федорова до савременог буквара*, Москва, 1974, 35, 42.

⁴⁷ Josip Bratulić, *Hrvatske početnice...*, 21.

⁴⁸ Андрей А. Круминг, *Первопечатание славенские буквари*, 94.

⁴⁹ *Исто*, 95.

⁵⁰ *Исто*, 94.

⁵¹ Josip Bratulić, *Hrvatske početnice...*, 21.

⁵² Андрей А. Круминг, *Первопечатание славенские буквари*, 95–99.

⁵³ *Исто*, 95.

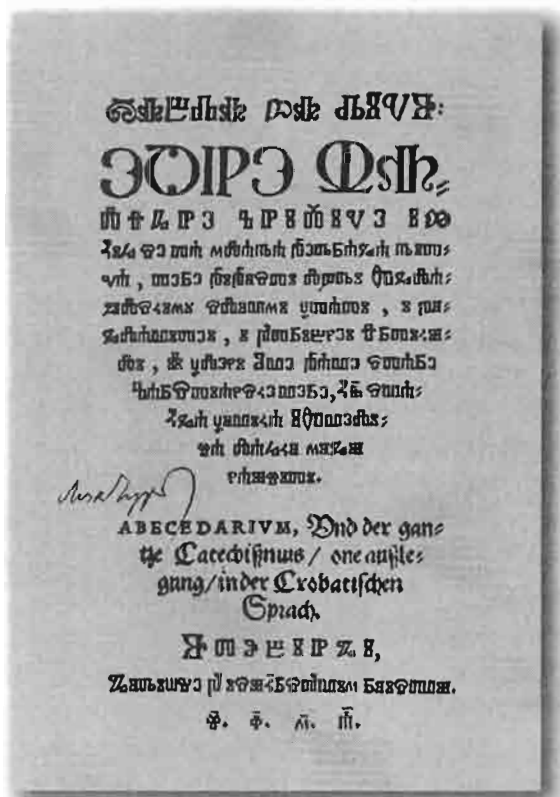
Слика 6 Кажњавање ученика у *Буквару*, Москва, 1701.

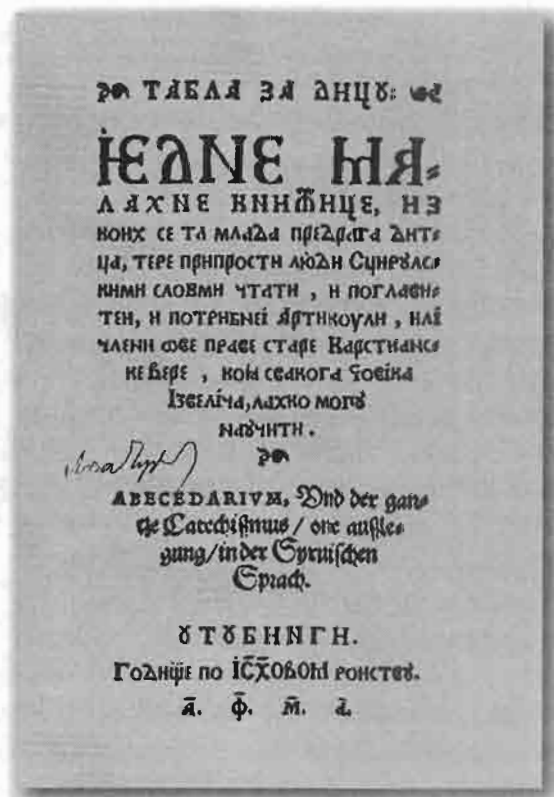
Слика 7 Кажњавање ученика у *Буквару*, Москва, 1701.

Буквари из 1561. су протестантски и објављени су као део протестантског учења које је водио Словенац Примож Трубар. Они су делили судбину протестантског покрета, што ће рећи да им је утицај био веома мали, ако га је уопште и било. Он, међутим, сведочи да је протестантски покрет ширио писменост на народном језику. Била је намера протестаната да своје учење усмере и међу православне хришћане, а нема података да су ћириличке књиге, буквар и Нови завет, стигли до Срба. Оба буквара штампана су у по 2.000 примерака. Не би требало да буде сумње да су глагољички и ћирилички буквари из 1561. начињени према оновременим немачким букварима на народном језику, односно на језику нове немачке књижевности.

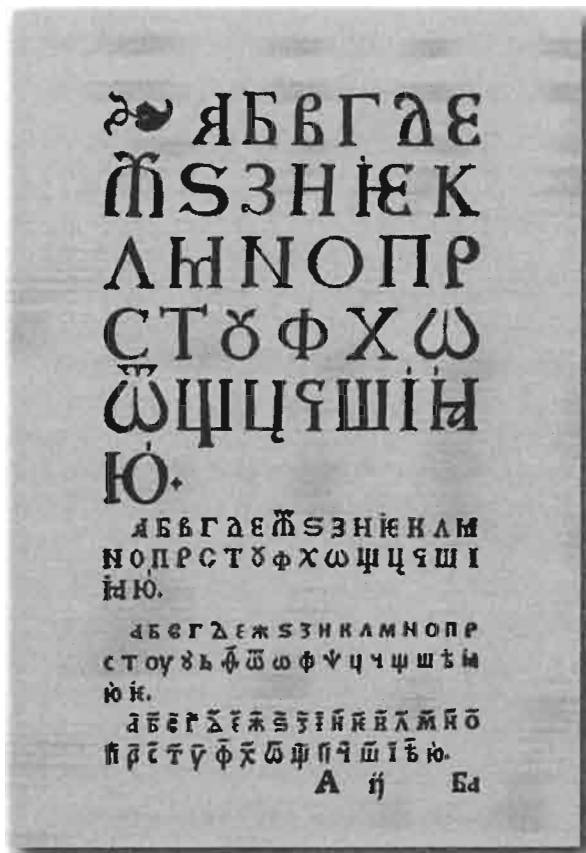
За букварску историју значајни су глагољички и ћирилички буквари из 1561, и по томе што су прве речи наслова: *Табла за дицу*. Ниједан од та два буквара није *табла*, оба су књижице, „једне малахне књижице“, како стоји у наставку наслова. Почетак наслова сведочи да су књижицама претходиле *табле* са којих се учила азбука. Оба буквара из 1561. следила су *Почетници* из 1521. године. И у њима је прво азбука, према таблама (дашчицама, штицама које су биле у употреби код Срба до близу половине XIX века), а затим су дошли слогови, који су већ, за срицања, морали наћи места у књижицама. Протестантски буквари из 1561. имају сасвим друге текстове у односу на глагољички буквар из 1527. године. Они су у служби протестантског учења.

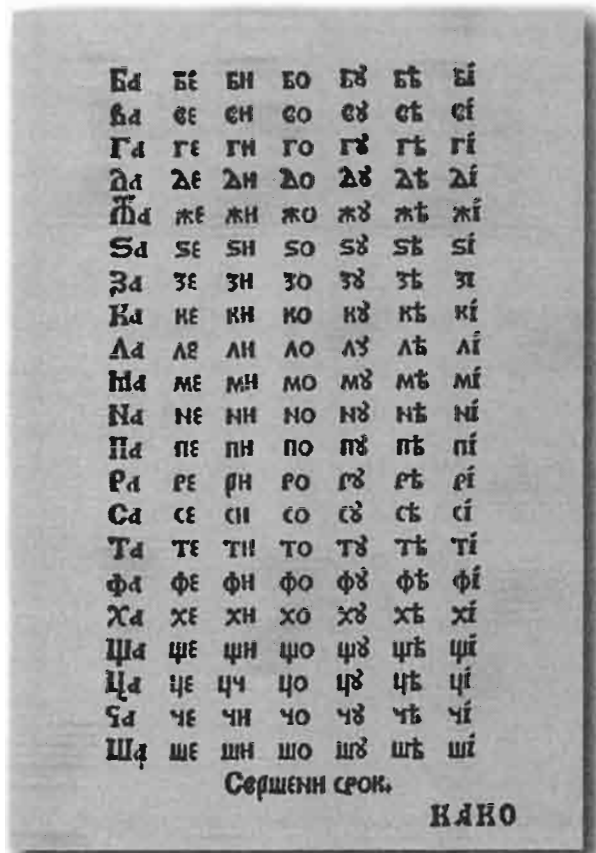
Слика 8 Глагољичка *Табла за дицу*, Тибинген, 1561, насловна страна

Слика 9 Ћириличка *Табла за дицу*, Тибинген, 1561, насловна страна

Слика 10 Азбуке и словенски бројеви
ћирилицом у Табли за дицу,
Тибинген, 1561.

Слика 11 Слогови (сугласници + самогласници) ћирилицом у Табли за дицу,
Тибинген, 1561.

Протестанти су 1564. објавили глагољичку, ћириличку и латиничку *Азбуку* без насловне стране, што ће рећи и без места издања и штампара. Извесно је да је ту *Азбуку* приредио Стефан Консул Истријанин и да је штампана у Тибингену, у штампарији удовице Магдалене Менхарт. На првој страници, од четири непагиниране, стоји глагољичка и ћириличка азбука, на другој су глагољичка и латиничка, на трећој је молитва Оче наш глагољицом и латиницом, а на четвртој два псалма, глагољицом и латиницом. Латиничка азбука и текстови латиницом штампани су мађарском латиницом. Зашто је штампана ова азбука нико није ни поставио питање. Непознат је и њен утицај. *Азбука* и молитве нису морале бити препрека да стигну и међу католике у Истри и Приморју. А да ли су стигли нема података. Уосталом, уџбеници су и иначе књиге које прве нестају од употребе.

Једна ћириличка *Азбука*, угластом ћирилицом и словенским бројевима, тзв. босанчицом, позната је по неколиким примерцима увезеним уз *Молитвеник*, Венеција 1571, штампан, такође, оном ћирилицом. На првој страни, од четири непагиниране, јесте азбука у којој је испуштено слово ч. Друга страница је празна, на трећој страници је молитва Здраво Маријо, а на четвртој молитва Оче наш.

Слика 12 *Азбука*, Лавов, 1574, прва страница са азбуком

Слика 13 *Азбуке* за читање обрнутим редом, и усправно и почетак сугласника (сугласници + самогласници) у *Азбуци*, Лавов, 1574.

Има примерака *Молитвеника* из 1571. без ове *Азбуке*. Сасвим извесно, *Азбуку* немају одлично очувани примерци Библиотеке Матице српске,⁵⁴ један примерак из Петрограда и два примерка из Москве. Испред насловне странице *Молитвеника* из 1571, *Азбуку* имају само примерци Националне библиотеке у Бечу, а један примерак је у Петрограду. Само сарајевски примерак Земаљског музеја има *Азбуку* на крају књиге. За пет примерака, који се бележе, не зна се имају ли *Азбуку*. Све говори да *Азбука* није штампана за *Молитвеник*. Најпре ће бити да је штампана као посебан текст, можда као буквар или бар претходник буквара.⁵⁵

Протестантска глагољичка, ћириличка и латиничка *Азбука* из 1564. и *Азбука* штампана тзв. босанчицом, можда баш из 1571, могли би уистину бити мали буквари штампани у великим тиражима и ширени, могућно је, бесплатно у школама уз цркве. У односу на азбуке у српским *Зборницима за путнике* из 1520–27. и 1536, и *Псалтирима* из 1570. и 1638, они су одређеније уџбеници и свакако су масовнији, употребљивији и јефтинији.

⁵⁴ Лаза Чурчић, Штампани венецијански Молитвеник из године 1571. Библиотеке Матице српске. – У: *Прилози за језик, књижевност, историју и фолклор*, књига 26, свеска 3–4, Београд, 1960, 291.

⁵⁵ Андрей А. Круминг, *Первопечатание славенские буквари*, 103.

На следећим страницама, 9–48, су језичке поуке са основима (практичним) граматике, које су ученици јамачно учили напамет. Од [49] странице су молитве, на пример, на [51] страници Оче наш, на [51–55] Исповеданије православнија вери. Ученици су молитве учили напамет, по свему, тек пошто би научили читање.

У Острогу, где је пренео штампарију из Лавова, Иван Фјодоров је 1578. објавио грчко–словенски буквар на [16] непагинираних страница. Тај буквар је добио насловну страницу са много речи на насловној страници какве су имале рускословенске књиге до дуго у 19. веку. На таквој насловној страници речено је да је написана дечијим училиштима, и да „напечатасја сија књижка по гречески алфавита, а по руски азбуки, перваго ради поученија детскаго мноју Иваном Фјодоровичем [...] 1578. мјесеца јунија 18. дња“.⁵⁷ Текстови у буквару су у два ступца, грчки и руски.

Између 1578. и 1580, штампао је Иван Фјодоров у Острогу још један буквар са насловом: *Начално ученије детјам хотјаишчими разумети писанија*.⁵⁸ Слични наслови понављаће се и у руским букварима дуго у 18. веку, а примили су га и Срби у 18. веку. Буквар Ивана Фјодорова из 1757–80, штампан је чак на [96] непагинираних страница. На крају књижице, на страницама 80–96, налази се текст *Сказаније како састави Кирил Филозоф азбуку по јазуку славенскому и књиге преведе с греческих на славенскиј јазик*.⁵⁹ *Сказаније* никако није било за учење напамет. То је већ био текст за читање, за стицање навика читања.

О ауторству буквара, *Азбуке*, из 1564, речено је да није ауторско дело, односно да је Иван Фјодоров његов састављач.⁶⁰ Не без разлога речено је и да је био један од најталентованијих педагога.⁶¹ Такво мишљење је стекао грчко–словенским букваром и острошким букваром из 1570–1580. године.

Сви руски буквари Ивана Фјодорова су веома ретки. Колико су ретки сведочи примерак Библиотеке Харвардског универзитета. Један примерак *Азбуке* из 1546. купио је крајем двадесетих година 20. века, од уличног букинисте у Риму, Сергеј Тагиљев, који је последње три године живота живео у Венецији. Био је тада колекционар руских књига. Биће да је руске књиге куповао од Руса емиграната не би ли их помагао. Он је на последњој страници *Азбуке* видео да је штампана у Лавову и можда је знао да је изашла из руку Ивана Фјодорова. После смрти Тагиљева, његов секретар, Б. Е. Кошно, продао је књигу једном швајцарском букинисти, а овај једном америчком колекционару за свега 300 долара. Од њега је књига доспела у Библиотеку

⁵⁷ Исто, 106.

⁵⁸ Исто, 107–109.

⁵⁹ Исто, 86.

⁶⁰ Евгений Л. Немировский, *Иван Федоров*, Москва, 1985, 155.

⁶¹ Евгений Л. Немировский, *По следам первпечатника*, Москва, 1983, 162–163.

Харвардског универзитета. Онде ју је приметио Роман Јакобсон и о томе 1955. објавио текст, рекавши да је реч о првом руском буквару.⁶²

Књиге Ивана Фјодорова доспевале су Србима и из Заблудова и из Острога. Нарочито је Србима стигло много примерака острошке Библије из 1580. године.⁶³ Да ли је Србима стигао из Острога и који буквар, не зна се. Извесно је, међутим, да су игуман Стефан родом из Паштровића и инок Сава Дечанац морали знати за један од буквара Ивана Фјодорова, и да су по њему саставили српски буквар објављен 1597. у Венецији, штампан у штампарији Ђованија Антонија Рампацета. Тим српским букваром завршава се позната историја глагољичких и ћириличких буквара у 16. веку.

Не зна се још увек колико је објављено, а можда се никада и неће сазнати колико је објављено словенских буквара, али је извесно да су сви они настајали у епохи хуманизма и да су у свему били савременици оновремене педагогије. Трајање те педагошке активности било је дуго. Код Срба је трајало, по ономе што се може закључити из писања Константина Филозофа (Костеничког), од 15. века до дуго у 20. веку. Штампање буквара и других потоњих уџбеника захтевало је новац, али се на њих није рачунало од куповине. Школе су дуго биле део црквених делатности, а оне су бринуле и о штампању уџбеника и о томе како ће они доћи до ученика. И тада је, као и данас, обим уџбеника зависио о новцу. Уосталом, цркве су бринуле о свему што је било потребно за одржавање школа. Касније је брига о школама прешла на државу. Сви школски системи старијих епоха били су отворени и за најсиромашније. Још у 18. веку, могао је Јован Рајић, син кравара у Сремским Карловцима, да се школује и у родном граду, и у Коморану код језуита, и у Шопрону код протестаната, и у Кијеву у православној Духовној академији. Његово школовање није било никакав изузетак.

Какви су били педагошки методи у словенским школама 16. века и дуго потом, сведоче понешто ретке илустрације у оновременим и потоњим букварима. По тим сведочењима оновремена педагогија почивала је на теорији да је батина изашла из раја. Како су ученици издржавали оновремену методику образовања зна се само по ретким сећањима (код Срба Доситеј половином 18. века). Извесно је, међутим, да су буквари били велика помоћ у учењу читања и писања, и да су уз њих многи стизали до знања потребних за живот и рад, а многи и да постану ствараоци писаном речи.

⁶² Исто, 162.

⁶³ Исто, 174–175.

Laza Čurčić

Titel

**SLAVONIC PRIMERS IN GLAGOLITIC AND CYRILLIC SCRIPT
OF THE 16TH CENTURY***Summary*

The Serbs obtained literacy in the Greek language and Greek alphabet by Christianization. Later on, they accepted literacy based upon the Slavonic Glagolitic script. But this literacy did not take roots for long and was replaced by the Cyrillic one from Bulgaria and Macedonia. The Cyrillic script is a variance of the Greek script from which the Serbs took the numbers. The earliest possible instruction on learning how to read had been written by Constantine the Philosopher in his work *Skazanije o Pismeneh* (History of Letters). The first alphabets in Serbian-Slavonic books were printed in the so-called *Treasuries for Travelers*, 1520-7 and 1536, as well as in *Books of Psalms*, 1570 and 1636. These alphabets were obviously designed for learning to read too. The first Slavonic primer, the Croatian-Glagolitic *Primer*, was published in Venice in 1527. In 1530, a new Glagolitic primer, entitled *Psalter*, was published in Reka (Rijeka). The Protestants did publish in Tübingen the Glagolitic and Cyrillic *Tabla za Dicu* (Table for Children) in 1561. An alphabet in the Cyrillic cursive script, called *Bosančica*, on four pages, was probably printed in Venice in 1571. The first known Russian printer Ivan Fjodorov published *Azbuka* (The Alphabet) in Lvov in 1574. This had been the most extensive Slavonic primer of the 16th century. He printed a new primer in Ostrog around 1580. One of these two primers at least reached the Serbs and was used as a model by the prior Stefan from the Paštrović clan and the monk Sava in preparing and publishing their primer in Venice in 1597.

БУКВАРИ ЗА СРБЕ У XVIII ВЕКУ

Апстракт: У раду су приказани буквари за Србе публиковани у XVIII веку, од 1726. до 1798. године. Они су штампани у Римнику, у епископској штампарији, у Венецији, у штампарији Димитрија Теодосија, у Бечу, у штампарији Јосифа Курцбека и у штампарији Стефана Новаковића, и у Будиму, у Универзитеској типографији. Посебна пажња поклањена је ретким венецијанским издањима под насловом *Началноје ученије...*, из 1761. и 1772. Они се налазе у Универзитетској библиотеци у Гетингену и нису библиографски описани.

Кључне речи: *Первоје ученије*, буквар, Теофан Прокопович, штампарија, Римник, Венеција, Беч, Будим, Димитрије Теодосије, Јосиф Курцбек.

У епископској штампарији у Римнику, основаној 1705, а обновљеној 1724,⁶⁴ отиснута су три издања буквара *Первоје ученије отроком* Теофана Прокоповича, познатог руског писца, професора поетике и реторике у Кијевској академији, новгородског архиепископа и реформатора Петра Великог.⁶⁵ Прво издање ове књиге из 1726. намењено је и српским и румунским школама основаним у првој половини XVIII века на територији југоисточне Аустрије, за разлику од друга два издања – из 1727. и 1734, која су штампана само за Србе.

Прво издање ове књиге приређено је за Србе и Румуне, две године пошто је Мојсеј Петровић упутио молбу Петру Великом да му помогне око оснивања школа слањем руских књига и учитеља. По наређењу цара, руски Свети Синод одобрио је ову помоћ, па је исте године Владул (Владислав) Малеску, секретар Мојсеја Петровића, Србима донео из Русије 70 примерака *Славенске граматике* Мелетија Смотричког (у издању Ф. П. Поликарпова, Москва 1721), 10 примерака књиге *Лексикон славено-греко-латински*, Ф. П. Поликарпова (московско издање из 1704) и 400 буквара, по другим пода-

⁶⁴ Лаза Чурчић, *Обнова штампања и издавања српских књига у 18. веку у епископској штампарији у Римнику, Штампарија у Римнику и обнова штампања српских књига 1726*, Нови Сад 1976, 43.

⁶⁵ О оснивању и раду ове штампарије в., на пример: Корнелија Олар, *Епископска штампарија у Римнику у XVIII веку, Штампарија у Римнику и обнова штампања српских књига 1726*, Нови Сад 1976, 5–40; Вера Сечански, *Још нешто о штампарији у Римнику, Библиотекар*, год. 28, бр. 3–4, Београд 1976, 359–368.

цима 255 (треће издање штампано у Санкт Петербургу 1722). „Знатан број“ буквара донео је Максим Суворов 1726, дошавши из Русије у Сремске Карловце за српског учитеља.⁶⁶ Пристигли буквари представљали су примерке Прокоповичеве књиге *Первоје ученије отроком*, која се широко користила не само код Руса, већ и у другим срединама. О томе колико је овај *Буквар* био интересантан и тражен у времену у којем је настао, сведоче подаци да је од 1720. до 1724. само у Петрограду доживео 12 издања. Пре отискивања у Римнику преведен је и на немачки језик, а са немачког предлошка у Лондону су штампана и два енглеска превода (1723. и 1725).⁶⁷

Према неким истраживањима, прво издање римничког *Буквара* највероватније је прештампавано и после 1734. године, што значи да се тако смањује пауза у раду Римничке штампарије на српској књизи и попуњава празнина између *Буквара* из 1734. и *Граматике* Мелетија Смотричког, отиснуте ту 1755. године.⁶⁸

У вези са прештампавањем *Буквара* у Римнику, код истраживача се јавило питање зашто је митрополит Мојсеј Петровић, поред толиког броја добијених примерака из Русије, већ 1726. дао да се приреди и његово ново издање? Осим брзог растурања и несташнице *Буквара*, као главни разлози за то наводе се и озбиљније политичке прилике, односно забрана увоза књига из Русије и потреба да се оне штампају у Аустрији без трагова руског порекла.⁶⁹

О *Буквару* за Србе Теофана Прокоповича постоји богата литература. У вези са његовим првим издањем, угледни руски истраживач старог ћириличног штампарства, Јевгениј Љвович Немировски, истакао је још 1976. да је о овој књизи, у светлу њених педагошких, историјско-културних и филолошких аспеката, написано довољно, а да задатак даљег изучавања јесте њен опис на основу упоређивања примерака.⁷⁰

Сва три издања описана су у *Српској библиографији XVIII века*, др Георгија Михаиловића.⁷¹

После појаве римничких издања буквара *Первоје ученије отроком*, буквари за Србе поново се штампају код Димитрија Теодосија у Венецији, почев од 1761, ако се изузму два издања *Буквара славенског* Матије Карамана,

⁶⁶ Димитрије Кириловић, *Буквар* Теофана Прокоповича код Срба, прештампано из *Зборника Матице српске за књижевност и језик*, књ. 3, Нови Сад 1955, I, 7; Јевгениј Немировски, *Издања Римничке штампарије у збирци ретких књига Државне библиотеке СССР „В. И. Лењин“*, *Библиотекар*, год. 28, св. 3–4, Београд 1976, 369; Л. Чурчић, *исто*, 42–43.

⁶⁷ Ј. А. Лабинцев, *Римничка издања Првог ученија отроком (1726) и његов руски оригинал*, *Библиотекар*, год. 28, св. 3–4, Београд 1976, 353.

⁶⁸ Душица Грбић, *Варијанте Буквара Теофана Прокоповича из 1726. године*, *Годишњак Библиотеке Матице српске за 2005. годину*, Нови Сад 2006, 57–58.

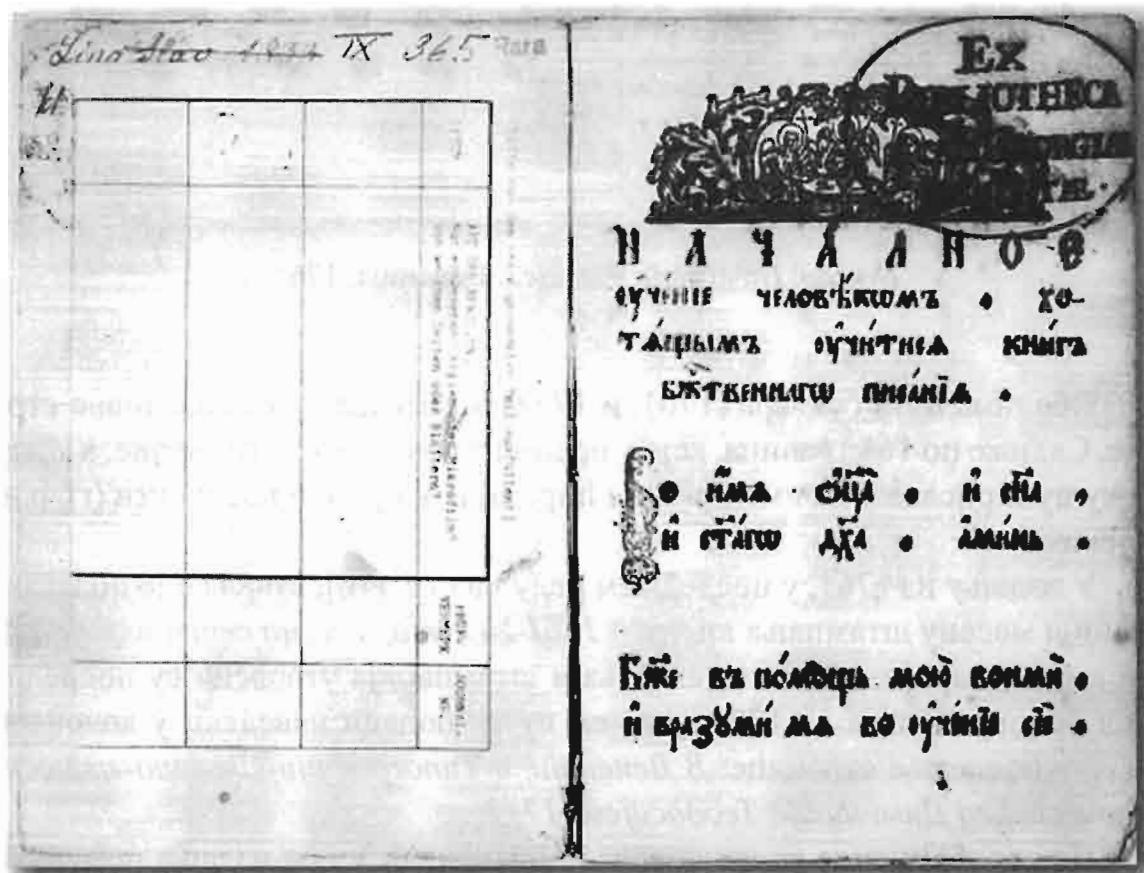
⁶⁹ Л. Чурчић, *исто*, 48–51.

⁷⁰ Ј. Немировски, *исто*, 372.

⁷¹ Др Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, 14–17 (бр. 11), 17 (бр. 12), 19–20 (бр. 14).

штампана у Риму 1738. и 1753. године, глаголицом и ћирилицом,⁷² и бакро-резни *Буквар* Христофора Жефаровића (Беч 1742–1744), који је познат само из литературе.⁷³ Као и обновљена епископска типографија у Римнику, и Теодосијева типографија започела је штампање српских књига штампањем буквара.

У типографији Димитрија Теодосија, отиснут је 1761. буквар са насловом *Началноје ученије челоџеком хотјаишчим учитисја книг божественога писанија*,⁷⁴ на рускословенском језику, словима црквене ћирилице. Поменути буквар, као ни његово поновљено издање из 1772. године, нису забележени у *Српској библиографији XVIII века* др Георгија Михаиловића, а широј јавности постали су познати захваљујући Лазару Чурчићу, који их је увео у научну литературу 2006. године објављивањем прилога, *Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. године*.⁷⁵ Примерци тих венецијанских буквара веома су ретки и, према досадашњим сазнањима, засигурно постоје само у Универзитетској библиотеци у Гетингену.⁷⁶

Началноје ученије челоџеком хотјаишчим учитисја книг божанственога писанија, Венеција 1761.

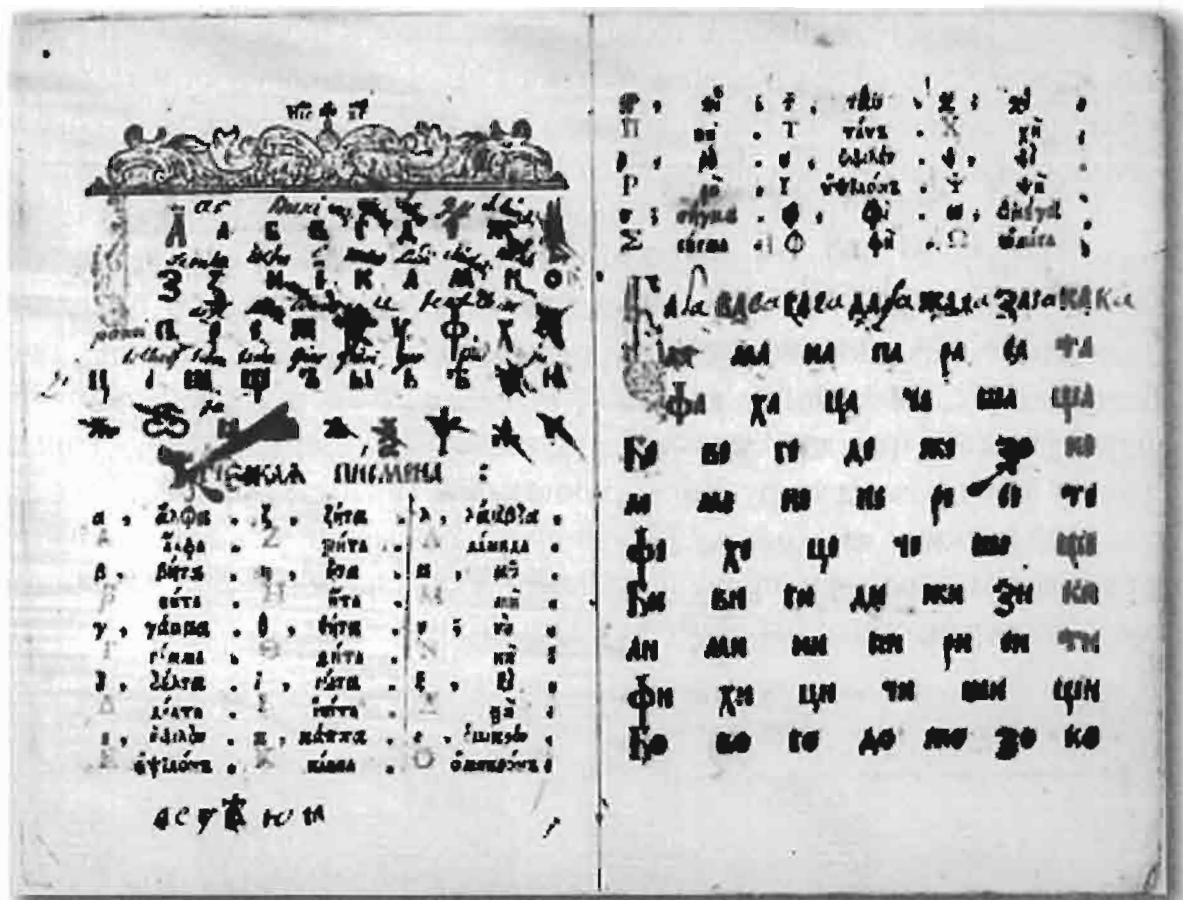
⁷² Исто, 21–22 (бр. 16) и 41–42 (бр. 28).

⁷³ Исто, 33 (бр. 21).

⁷⁴ Наслови буквара и цитати у овом раду доносе се транскрибовано.

⁷⁵ Лаза Чурчић, *Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. године*, у ауторској књизи *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад 2006, 62–76.

⁷⁶ Л. Чурчић, исто, 62.

Буквар, Началноје ученије... Венеција, 1761.

Оба поменута буквара (1761. и 1772) штампана су без насловне странице. Садрже по 16 страница, које у првом издању нису пагиниране, а у другом су нумерисане словима црквене ћирилице у бројној вредности (грчким бројевима).

У издању из 1761, у последњем реду на стр. [16], стављен је податак о години и месецу штампања књиге – *1761-го лета, месеца септемврија*, али не и о штампарији. Место штампања и штампарија утврђени су посредно, тј. на основу издања из 1772, у којем су ти подаци наведени у колофону, при дну последње странице: *В Венецији, в Типографији Славено-греческој благочестивој Димитрија Теодосијева 1772.*

На стр. [1] испод наслова који је идентичан у оба издања поменутог *Буквара*, следе две кратке молитве у по два реда:

Во имја оца и сина ⁷⁷ и светаго духа амин.

Боже в помошч моју воими. / и вразуми мја во ученије сије.

У првом буквару те молитве су међусобно размакнуте, а у другом размака нема. На истој страници јавља се још једна графичка разлика, која се

⁷⁷ Коса црта означава крај реда.

Буквар из 1772. подудар се по тексту са описаним *Букваром* из 1761, само што у њему нема одељка *Грчка писмена*, што је условило и другачији прелом и распоред текста. Азбука црквеном ћирилицом у њему долази на стр. 1, иза двеју напред цитираних молитви у по два реда, од стр. 2 до 7 су слогови за срицање, на стр. 7 до 9 су скраћене речи по азбучном реду, на стр. 9 наведени су бројеви, на стр. 10 дати су називи прозодија, на стр. 11 су поменуте молитве Богу, Богородици и анђелу, а на стр. 12–16 су *Стихи учителни*.

Оба *Буквара* садрже заставице (руски дрворез), које су по мотивима различите. *Буквар* из 1761. има три заставице, на стр. [1], [2] и [13], а у *Буквару* из 1772 су две (стр. 1 и 11), што је у вези са изостајањем поглавља *Грчка писмена* у другом издању.

У *Српској библиографији XVIII века* др Георгија Михаиловића, описано је *Началноје ученије человјеком, хотјашчимсја учитисја книг божественаго писанија*, отиснуто у Венецији, у штампарији Димитрија Теодосија 1792, које одговара издању из 1772. године. Разлика је само у томе што се на крају *Буквара* из 1792. налази вињета, која у *Буквару* из 1772. не долази.⁷⁸

У опису венецијанског *Буквара* из 1792, Георгије Михаиловић је истакао да је његов први, букварски, део „истоветан са Прокоповичевим букваром“, а да су у другом делу *Стихи учителни* из *Катихизиса* Платона Левшина. Поменуо је и могућност да је тај *Буквар* настао прештампавањем једног Левшиновог *Буквара* из 1776. године.

Осим три позната венецијанска издања *Началног ученија* – из 1761, 1772. и 1792, Лазар Чурчић је мишљења да је између 1761. и 1792. морало постојати још издања те књиге. Једно од њих је свакако *Буквар мали*, који је Георгије Михаиловић несигурно датирао 1764. годином.⁷⁹ *Буквар мали* није виђен, а подаци о њему дати су према литератури.

У прилог постојању *Буквара малог* сведочи каталог књига Димитрија Теодосија под називом *Книги которије напечатани и по приложену цену продајутсја в Типографији Димитрија Теодосија в Венецији*, објављен између 1772. и 1774. године, где је уписан и један *Буквар мали*, по цени од 0,6 лире (други на списку).⁸⁰ Од нарочитог значаја за његово библиографско бележење су и резултати истраживања Мирослава Пантића, који је у Млетачком архиву пронашао дозволе за штампање ћириличких књига отиснутих у штампарији Димитрија Теодосије, а међу њима и одобрење цензуре из 1763. за један буквар мали. *L'Abecedario piccolo* (*Буквар мали*).⁸¹ Посебну важност има и сачувана цедуља, на којој је Захарија Орфелин, 7. новембра

⁷⁸ Г. Михаиловић, *исто*, 232 (бр. 255).

⁷⁹ *Исто*, 65 (бр. 56).

⁸⁰ Г. Михаиловић, *исто*, 111–112 (бр. 110).

⁸¹ *Исто*, 65 (бр. 56) и 111–112 (бр. 110).

1768, пописао књиге које је дао неком Тодору да их прода на вашару у Руми. На том списку је и пет малих буквара.⁸²

У каталогу Димитрија Теодосија, као трећи по реду, уписан је *Буквар велики новоустројени*, по цени од 1,05 лире.

Одобрење за један *Мали буквар* дато је 6. априла 1764. године. Истог дана одобрено је и штампање *Великог буквара*, који у *Библиографији* Георгија Михаиловића није описан, односно стављен у 1764. годину. Мирослав Пантић је навео да „од тог буквара немамо сада ниједног примерка, али је некада и њега морало бити“.⁸³ У вези са *Великим букваром* он је изнео и другачије мишљење, да тај *Буквар* може бити *Первоје ученије хотјашчим учитисја книг писмени словенским називајемоје Буквар*, које се „с много разлога приписује З. Орфелину, а који је без имена писца и без ознаке места и године штампања издао Д. Теодосије...“. Слично је претпоставио и др Георгије Михаиловић, истакавши да *Велики буквар* може бити само „Орфелинов Буквар, који је био распродат и који је Стефан Новаковић издао по други пут (у Бечу, 1792)“.⁸⁴

Первоје ученије хотјашчим учитисја книг писмени славенским називајемоје Буквар, са којим се, како се из претходног види, поистовећује *Велики буквар*, објављено је као анонимно дело, тј. без имена састављача Захарије Орфелина, и без података о месту издања, издавачу и години издања (Венеција, Димитрије Теодосије, 1767), а друго издање тог *Буквара* отиснуто је у Бечу, у штампарији Стефана Новаковића, 1792. године.⁸⁵

По мишљењу Лазара Чурчића, *Буквар* за који је Димитрије Теодосије добио одобрење за штампу 1764, свакако је *Велики буквар* како су га бележили цензори Захарија Орфелин и Павле Соларић, али он никако није Орфелинов буквар *Первоје ученије* из 1767. године.⁸⁶

Значајан моменат у историји српског штампарства, који је имао одјека и на развој српског школства, представља одлука од 8. децембра 1769. да се под надзором Дворске илирске депутације оснује штампарија за штампање књига на грчком, илирском, српском и јерменском језику, и да се привилегија за ту штампарију издаје на двадесет година Јосифу Курцбеку.⁸⁷ Намера је била да се потисну руске књиге из српског културно-образовног и црквеног живота и спречи њихов увоз, али су оне и надаље набављане и умножаване код Срба. Одмах пошто је добио привилегију, Курцбек је почео рад, а прва

⁸² Исто.

⁸³ Мирослав Пантић, *Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије*, у ауторовој књизи, *Сусрети с прошлошћу*, Београд 1984, 457; Л. Чурчић, исто, 63.

⁸⁴ Г. Михаиловић, исто, 112 (бр. 110).

⁸⁵ Опширније о тим издањима в. у раду Боривоја Чалића у овом *Зборнику*.

⁸⁶ Л. Чурчић, исто, 67.

⁸⁷ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, 91–92.

књига која је отиснута у његовој типографији била је буквар, као и у поменутих штампаријама у Римнику и у Венецији.

Из штампарије Јосифа Курцбека, са датумом 1. јуни 1770, појавио се буквар под називом *Буквар или началноје ученије хотјаишчим учитисја книг писмени славено-серпским*.⁸⁸ Он је прештампан са кијевског издања књиге *Буквар или началноје ученије хотјаишчим учитисја книг писмени славенским*, објављеног 1751. године.⁸⁹

Руски предложак има 28 листова, а у Курцбековом издању је 36 листова, који су означени ћириличким словима у бројној вредности.

Курцбеков *Буквар* разликује се од кијевског оригинала по другачијој гравирани Светој Тројици (л. 1б), затим по томе што се испод гравире у њему налази 7. стих из пете главе Прве посланице Јована Богослова, који у кијевском *Буквару* изостаје, а неподударност је и у томе што је текст у Курцбековом *Буквару* украшен дволинијским орнаментисаним оквиром, а у кијевском тог оквира нема.

Курцбеков *Буквар* садржи насловну страну (л. 1а), на чијој полеђини је поменута гавира. Букварски део чине одељци: *Букви или писмени* (л. 2а), *Слози двописмени, от согласних начинајем* (л. 2б), *Слози триписмени* (л. 4а), *Слози знаменателни, триписмени* (4б), *Слози имен по азбује, под титлама* (5а) и *Имена просодијам* (6б). У другом делу су црквени текстови: *Молитве утрењја* (л. 7б), *Молитве пред обједом* (л. 21а), *Благодареније по обједје* (л. 21б), *Молитве пред вечероју* (л. 22а), *Благодареније по вечери* (л. 22б), *Молитви на сон грјадуишчих* (л. 23б), *Десјат заповједи божија на двоју скрижателех Мојсеју преданија* (л. 28б), *Катихизис* (л. 30а), *Символ иже во свјатих отца нашего Атанасија патријарха александријскога* (л. 32б) и *Числа* (л. 36а).

Са истим датумом Курцбек је штампао још једно издање описаног *Буквара*, са 27 листова, без украсног оквира, па је текст дужи и шири. Наслови ова два издања међусобно се разликују само по једној речи: уместо речи *славено-серпским*, како стоји у првом издању, у другом долази реч *серпско-славенским*. Према Георгију Михаиловићу, није искључено да су ова два буквара штампана истовремено. Први од њих је репрезентативан и скупљи, а други обичан и јефтинији.⁹⁰

Димитрије Руварац наводи да је исти *Буквар* штампан и у Будиму 1825. године.⁹¹ У штампарији Јосифа Курцбека у Бечу, 1774, као резултат уједначавања наставе у целој Монархији, отиснуто је *Началноје ученије челојеком хотјаишчим учитисја славенскому чтенију*, које садржи 32 стра-

⁸⁸ Г. Михаиловић, *исто*, 90–92 (бр. 89).

⁸⁹ Примерак ове кијевске књиге постоји у Библиотеци Матице српске, у збирци Саве Текелије (сигн. РСТРС I 3).

⁹⁰ Г. Михаиловић, *исто*, 92 (бр. 90).

⁹¹ Димитрије Руварац, *Прилози за историју српске књижевности*, Бранково коло, XIX (1913), 122–123.

нице. Књига се састоји из два дела. Прва половина књиге је на рускословенском језику. Поред букварског дела, који је, према Георгију Михаиловићу, прештампан из *Буквара* Теофана Прокоипивича, са додатком грчких писмена, овде су и *Молитве* и *Стихи учитељни*, прештампани из *Катихизиса* Платона Левшина. Другу половину књиге чини буквар на немачком језику, штампан готицом.⁹²

У погледу предлошка *Буквара* из 1774, постоје и другачија мишљења. У сагледавању тог проблема, Лазар Чурчић сматра да је Курцбеково издање из 1774. прештампано венецијанско издање из 1761, са грчким писменима и прилагођеним текстом за учење немачког језика. У вези са тим он је скренуо пажњу и на то да је Георгије Михаиловић могао упоредити бечко издање *Началног ученија* из 1774. са венецијанским из 1792, и утврдити да се венецијанско разликује од бечког по томе што у њему нема немачког текста.⁹³

Георгије Михаиловић је навео да Курцбеков *Буквар* из 1774. Срби нису хтели да купују због текста на немачком језику, већ су тражили стари *Буквар* из 1770. године. Такође је поменуо да Курцбек није смео поново да изда тај *Буквар*, што је искористио Димитрије Теодосије и из комерцијалних разлога га прештампан у Венецији 1775. године, под насловом *Буквар или началноје ученије хотјашичим учитисја книг писмени славенским*.

По Лазару Чурчићу, *Буквар* из 1775. није прештампан са Курцбековог *Буквара* из 1770, већ је његов предлошак било неко од ранијих Теодосијевих издања.⁹⁴

Године 1780, у Курцбековој штампарији у Бечу, на 79 страница је публикован *Буквар или началноје хотјашичим учитисја книг писмени славеносерпским*, који Георгије Михаиловић бележи као 4. издање *Буквара* из 1770. године.⁹⁵ У опису Георгија Михаиловића казује се да књига представља компромисно решење, односно да се састоји од два ранија *Буквара*, из 1770. и 1774. године. У разрешавању питања предлошка *Буквара* из 1780, Лазар Чурчић је дошао до закључка да је он вероватно прештампан са неког новог руског издања до којег је Курцбек дошао.

У *Српској библиографији XVIII века* Георгија Михаиловића, наведено је 15 издања Курцбековог *Буквара* из 1770. године (1. и 2. 1770, 3. 1774, 4. 1780, 5. 1781, 6. 1782, 7. 1785, 8. 1786, 9. 1787, 10. 1788, 11. 1789, 12. 1792, 13. 1793, 14. 1796. и 15. 1798), од којих нека нису виђена, већ су дата само према литератури.⁹⁶ Издања до 1789. штампана су у Бечу, у штампарији Јосифа Курцбека, два буквара – из 1792. и 1793, отиснута су такође у Бечу,

⁹² Г. Михаиловић, *исто*, 121–122 (бр. 121).

⁹³ Л. Чурчић, *исто*, 65.

⁹⁴ *Исто*, 67.

⁹⁵ Г. Михаиловић, *исто*, 151–152 (бр. 152).

⁹⁶ Г. Михаиловић, *исто*, 170 (бр. 177).

у типографији Стефана Новаковића, а издања из 1796. и 1798. потичу из Универзитетске типографије у Будиму.

Будимско издање из 1798. са насловом *Буквар ради славено-серпскија јуности в Хунгарском кралевствје, и присовокупљених јему пределех*, отиснуто је на 32 странице, које су пагиниране словима црквене ћирилице у бројној вредности. *Буквар* је штампан црквеном ћирилицом, а по садржају одговара букварима из 1792. и 1793. године, који имају нешто другачији наслов – *Буквар ради серпскога јуношества в Хунгарском кралествје, и присовокупљених јему пределех*.⁹⁷

Осим у XVIII веку, Курцбекови буквари се прештампавају и у првим деценијама XIX века, а у вези са њиховим издањима има још много непознаница, недоумица и нагађања. Откривање венецијанских *Буквара* из 1761. и 1772, и њихово повезивање са већ познатим српским букварима XVIII века, несумњиво је допринело разрешавању важних библиографских проблема, а тиме је значајно употпуњена и боље осветљена и грађа за историју српског школства.

О томе колико су буквари били актуелни код Срба у XVIII веку сведочи приличан број њихових издања, која су претежно настала у другој половини тога века, од 1761. до 1798, као и чињеница да су три штампарије – Римничка, Теодосијева и Курцбекова, отпочеле штампање српских књига управо букварима.

Dušica Grbić, M.A.
Novi Sad

PRIMERS FOR THE SERBS IN THE 18th CENTURY

Summary

The author presents in this paper primers published for the Serbs in the 18th century, from 1726 to 1798. They were printed by the Episcopal Printing House in Rimnik, the Printing House of Dimitrije Teodosije in Venice, printing houses of Joseph Kurcbek and Stefan Novaković in Vienna, and the University Typography in Buda. Special attention has been devoted to the rare Venetian editions entitled *Načalnoe Učenije...* (Initial Learning...) from 1761 and 1772, which are kept at the Göttingen University Library and have not been bibliographically described.

⁹⁷ Г. Михайловић, *исто*, 225 (бр. 246) и 243 (бр. 266).

БУКВАР ВЕЛИКИ ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА КАО ПРОСВЕТИТЕЉСКА ИДЕЈА ОБРАЗОВАЊА

Апстракт: У раду се описује књига *Первоје ученије* [...] *Буквар*, коју је Захарија Орфелин приредио и издао у Венецији 1767. године. Вероватно незадовољан букварима који су увожени из Русије, али и римничким издањима, и након што је приредио и штампао *Началноје ученије*, тзв. мали буквар, Орфелин је, закључивши да руски буквари не одговарају потребама српске просвете, приредио и знатно проширено издање у којем су поједини делови, први пута у српској култури, штампани грађанском ћирилицом. Буквар је прештампан 1792. у Бечу.

Кључне речи: *Первоје ученије*, буквар, Захарија Орфелин, рускословенски језик.

1.

Књига *Первоје ученије хотјаишчим учитсја книг писмени славенскими, називаемоје Буквар*⁹⁸ Захарије Орфелина, објављена је без имена аутора и без података о месту и години издања. По томе је она одмах након изласка из штампе постала и библиографски проблем који је разрешаван још десетлећима касније.

По сведочанству Вука Караџића, *Буквар* је, уз друга издања, био поменут у, до данас несачуваном, Орфелиновом *Календару* за 1767. годину. Да ли је то била само најава изласка нових књига, или се онде о њима говорило и нешто више, Вук није помињао.⁹⁹ Додао је, међутим: „Вриједно би било знати, ко је писао овај буквар: ја бих рекао, да је Захарије Орфелин“.¹⁰⁰

То своје непотписано издање приказао је Орфелин, уз друге књиге, у *Славно-сербском магазину*, објављеном 1768. у Венецији. У поглављу *Известија о учених делах*, напомињући како су то „прошлог лета наштам-

⁹⁸ Михаиловић Г., *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, 85–86 (бр. 82). Сви наслови и цитати дати у тексту транскрибовани су савременом ћирилицом.

⁹⁹ Вука Караџића и Саве Текелије писма [...] Платону Атанацковићу, У Бечу, 1845, 56.

¹⁰⁰ *Ibid.* Буквар је поменуо и у свом чланку Главне разлике између данашњег славенског и српског језика, у *Даници* за 1826, 58.

пане ради ползе сербског јуношества книжице“,¹⁰¹ приказао је шест књига. Текст о *Буквару*, четврти по реду, заузео је највећи део овог поглавља у *Магазину*, нешто више од шест страница. На почетку приказа, Орфелин је навео пуни наслов књиге, цео текст насловне странице, да би продужио у помало (само)ироничном тону: „Не малоје число книг јест, којих пространије титули више обештавајут, неголи самим делом у оних књигах обештаемоје содержит се“.¹⁰² Доследан започетој игри скривача¹⁰³ даље пише: „Но предобјавлени Буквар соотвествујет совершенно својему фронтону. Ми похваливати онога судимо за излишно. Ако оније који децу обучавајут, будут точно последовати увешчанијам и правилам, која у оном Буквару поставлена, то сваки, а особливо родители сами похвалет, и сочинитељу вечно благодарни останут. Что же сочинитеља ка овому делу побудило, ми лепше јавити не можемо, како с унесењем његова собственог известија, које он напреди поставио, и које ради наставленија малолетних детеј јошт особеноје некоје у себи увешчаније, или паче новејшиј к тому способ содержава“.¹⁰⁴ Иза тога, како је и најавио, уноси у овај приказ цео предговор *Буквару*.

Буквар је Орфелин поменуо и у *Житију Петра Великог*, које пише тих година. У петнаестој глави другог тома, у којој говори о односу Петра Великог са Црном Гором, донео је песму из репертоара грађанске поезије познату под насловом, *Песн од Москова и од Турчина* (у *Житију* први стих: „Сада ова књига штијет“).¹⁰⁵ Уз песму је дао коментаре и преводе појединих речи на руски језик. Објашњавајући изговор слова *ћ* и начин његовог бележења у руском језику, позива се на прописе „из мојего бољшаго в Венецији недавно напечатанаго Буквара [...] на странице 14“.¹⁰⁶

Као „Буквар велики новоустројени“, књига је забележена у каталогу венецијанске штампарије Димитрија Теодосија, штампаном између 1772. и 1774. године.¹⁰⁷ Продавана је по цени од 1,05 млетачких лира.

У првој Орфелиновој био-библиографији, коју је мађарски пијариста Елек (латинизирано Alexius) Хорањи (Elek, Alexius, Horanyi) објавио у свом

¹⁰¹ *Славено-сербски магазин*, В Венецији, 1768, 78.

¹⁰² *Ibid.*, 82.

¹⁰³ Сличну игру загонетке извео је приказујући у *Магазину* своју, такође 1767. објављену, латинску граматику, *Первије начатки латинскога јазика*: „тко ову преполезнују книгу наштампати и сербској младежи представити усердствовао, ми тога показати не знамо, а на досећање ослонити се не можно“. Уп. *Славено-сербски магазин*, 80.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 82.

¹⁰⁵ Орфелин З., *Житије и славија дела государа императора Петра Великог*, В Венецији, 1772, част 2, 81–84. У бројним песмарицама XVIII века записана је с првим стихом „Сад се ова књига штије“. Уп. *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX века*, прир. Б. Маринковић, Београд, 1966, књ. 2, 45 (бр. 329).

¹⁰⁶ *Ibid.*, 82. У савременој језичкој верзији (Београд, 1970), ти су коментари испуштени.

¹⁰⁷ Михаиловић Г., *Ibid.*, 111–112 (бр. 110).

лексикону угарских писаца,¹⁰⁸ уз друге Орфелинове књиге поменут је и *Буквар*. Уз транскрибован славеносрпски, наслов је донет и у преводу на латински језик: „Prima indicantur linguae Slavonicae elementa, anno MDCCLXXVI“. Ако је Хорањи, обавештен можда чак и из прве руке, од самог Орфелина, овим недвосмислено разрешио ауторство, година 1776. коју је донео додала је читавој ствари нове сумње.¹⁰⁹

Место издања, Венецију, открио је Павле Соларић у свом *Поминку књижевском*. Онда је и податак да *Буквар* није био поменут у каталогу Теодосијеве штампарије из 1800, можда и зато што га већ тада, као ни 1810, на залихама штампарије више није било.¹¹⁰

Лукијан Мушицки забележио је књигу у својој рукописној библиографији и датирао је у 1765,¹¹¹ док је Шафарик, следећи Хорањија, књигу ставио у 1776. годину и навео Орфелина као аутора.¹¹² Стојан Новаковић књигу је, по Хорањију и Шафарику, такође датирао у 1776. годину.¹¹³

О *Буквару* је расправљао и Димитрије Руварац тврдећи, на темељу записа у свом примерку књиге, да је издање из 1767. друго, а да је прво објављено 1764. или нешто раније.¹¹⁴ Ту своју тврдњу Руварац је касније исправио и правилно датирао *Буквар* у 1767. годину.¹¹⁵

Иако се читав проблем тиме напослетку чинио дефинитивно решен, о библиографским питањима око Орфелиновог *Буквара* водили су Мираш Кићовић и Георгије Михаиловић кратку полемику. Кићовић је, на основу Хорањијевог податка и штампаних каталога Народне библиотеке у Београду из 1886. и 1894, сматрао да постоји и друго издање из 1776. године.¹¹⁶ Побиајући такво мишљење, Георгије Михаиловић пажљиво је, преглед-

¹⁰⁸ Horanyi A., *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Vienna, 1776, 2, 705–708. В. и Хорањи А., *Захарија Орфелин, Љетопис двије хиљаде прве*, Загреб, 2001, 495. Уп. Чалић Б., *Захарија Орфелин у Хорањијевом лексикону*, *Ibid.*, 496–499.

¹⁰⁹ Будући да су код Хорањија погрешне године и уз нека друга наведена Орфелинова дела, Тихомир Остојић сматра их за штампарске грешке. Уп. Остојић Т., *Захарија Орфелин. Живот и рад му*, Београд, 1923, 89.

¹¹⁰ Соларић П., *Поминак књижевски*, В Млетках, 1810, 70–71.

¹¹¹ Панковић Д., *Српске библиографије 1766–1850*, Београд, 1982, 207 (бр. 115).

¹¹² Шафарик П.Ј., *Историја српске књижевности*, прир. М. Д. Стефановић, Београд-Нови Сад, 2004, 255–256 (бр. 289).

¹¹³ Новаковић С., *Српска библиографија за новију књижевност*, У Биограду, 1869, 16 (бр. 64). Исту годину навео је Новаковић и у свом раду, *Стари српско-словенски буквар с неколиким белешкама за историју буквара уопште (Гласник Српског ученог друштва)*, Београд, 1873, књ. 38, 60).

¹¹⁴ Руварац Д., О првом штампаном словенском Буквару, *Годишњица Николе Чутића*, У Београду, 1893, књ. 13, 276–278.

¹¹⁵ Руварац Д., Још нешто о првом штампаном словенском Буквару за српску децу, *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1908, 14, бр. 45, 725–726.

¹¹⁶ Кићовић М., *Анонимност Орфелинова Буквара, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 1954, књ. 20, св. 1–2, 81–82.

но и критички, размотрио цео проблем,¹¹⁷ али се с његовим закључцима Кићовић није сложио.¹¹⁸ Сматрајући цело питање објашњеним, Михаиловић се више није јављао, а решење које је изложио и које је ушло и у *Српску библиографију XVIII века*, ни до данас није оповргнуто.

Орфелинов *Буквар* имао је, уистину, друго издање. Оно је објављено у Бечу 1792, у штампарији Стефана Новаковића,¹¹⁹ трошком Марка Теодоровића, Бугарина, родом из Разлога.¹²⁰

2.

Није познато када је Орфелин припремао свој *Буквар*. На основу молбе штампара Димитрија Теодосија од 20. децембра 1763, Реформатори падованских студија, цензори Венецијанске републике, издали су 6. априла 1764. дозволу за штампање низа књига. Међу њима су „L'Abbecedario grande“ и „Il detto piccolo“.¹²¹ Ако се у првом наслову несумњиво може препознати *Первоје ученије*, „Abbecedario piccolo“ – мали буквар, са својим вероватним, вишекратним поновљеним издањима, још увек је библиографски проблем чије је целовито објашњење прилично далеко од коначног решења.¹²² Непознато је, а тешко да се може и нагађати, шта је на три године одгодило штампање очигледно већ припремљене књиге.

Три велика и пет малих буквара дао је Орфелин 7. новембра 1768. неком Теодору да их овај, уз друге књиге, продаје на вашару у Руми.¹²³ На лицитацији имовине Анђе, покојне супруге новосадског житеља Ристе Георгијевића, продат је 5. августа 1773. и један велики буквар.¹²⁴ Могло је међу оних 67 „Kinderlehr Bücher“, пописаних 1775. у инвентару Горњокарловачке епархије, бити и Орфелинових буквара.¹²⁵

Када је 9. јуна 1787. пописано складиште новосадских трговаца Теодора Димитријевића и Ђорђа Ракића нашло се онде и много књига

¹¹⁷ Михаиловић Г., Издања Орфелиновог Буквара, *Библиотекар*, Београд, 1958, бр. 1, 11–16.

¹¹⁸ Кићовић М., Поводом чланка Д-ра Г. Михаиловића, *Библиотекар*, Београд, 1958, бр. 1, 17–18.

¹¹⁹ Михаиловић Г., *Српска библиографија XVIII века*, 232–233 (бр. 256). Сматра се да је Новаковић и приредио издање.

¹²⁰ Неретко се и данас у бугарској науци Марко Теодоровић наводи као аутор *Буквара*. Уп. на пр. Русинов Р., Черковнославјанският буквар на Марко Теодорович в историята на новобългарския книжовен език, *Славистични проучвания*, Трново, 1993.

¹²¹ Пантић М., Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 1960, књ. 26, св. 3–4, 224.

¹²² Чурчић Л., Буквари, Началнаја ученија из 1761. и 1772. године, у ауторовој књизи *Исходи и стазе српских књига*, Нови Сад, 2006, 62–76.

¹²³ Остојић, Т., *Ibid.*, 27. В. и Михаиловић Г., *Ibid.*, 65 (бр. 56).

¹²⁴ Стајић В., *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад, 1951, књ. 2, 245.

¹²⁵ Петров М., Прилог историји српских библиотека у XVIII веку, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 1969, књ. 35, св. 1–2, 101.

венецијанског издања. Међу њима 284 примерка *Славено-сербског магазина*, 482 примерка Јулинчевог *Кратког увода у историју порекла славносрпског народа*, 50 *Тренодија*, 24 *Мелодије к пролећу*, 76 *Србљака* и друге књиге, већином световне садржине. У инвентару су записани и буквари: „37 Буквари сербски“ и „6 Буквари сербски велики“.¹²⁶ Двојица трговаца удружила су се 1785. године. Почетком те године, 19/30. јануара, умро је у Новом Саду Захарија Орфелин. Неизбежно је питање: колики је и какав био Орфелинов удео у стварању ових залиха? Ако се може прихватити основана претпоставка да се те књиге могу узети „као део власништва Захарије Орфелина“,¹²⁷ онда би се међу пописаним књигама поуздано могло идентификовати и Орфелиново *Первоје ученије*.

Да ли је међу „1970 буквара различитије мале и велике“, које је дубровачки трговац Јевтан Ковачевић поменуо у писму од 19. маја 1826. Хаџи-Ристи Теодоровићу у Сарајеву¹²⁸ било и Орфелинових, више се не може поуздано и одређено рећи.

3.

Где је и какве школе похађао Захарија Орфелин, још увек није познато. Ако је образовање започео у родном Вуковару, онда је могао бити међу првим ученицима тамошње школе у коју је 1733, да у њој буде учитељ, пристигао из Украјине Тимофеј Левандовски.¹²⁹ За ту школу, која је с радом започела у кући проте Захарије Дамјановића, набављене су 1734. и „скамије школске“.¹³⁰ Ако је похађао ту или неку другу оновремену српску основну школу, морао је Орфелин учити из неког од издања буквара Теофана Прокоповича *Первоје ученије отроком*, који је прештампан за Србе 1726, 1727. и 1734, у епископској штампарији у Римнику.

О годинама младости, најважнијима за формирање личности и наше разумевање његовог каснијег стваралаштва и многоструке делатности, књижевне и ликовне, Орфелин није оставио трагова. У предговору *Житију Петра Великог* пише: „Каква су училишта у Српским земљама свима је добро познато. Читање књига било ми је једина академија и највећа наука“.¹³¹

¹²⁶ Стајић В., Прилог историји српскога књижевства, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, Нови Сад, 1937, књ. 10, 439–440.

¹²⁷ Чурчић Л., Популарност и неки проблеми ширења Епитома Дионисија Новаковића, у ауторској књизи *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 90.

¹²⁸ Ковачевић Б., О једној сарајевској трговини српских издања млетачке штампарије Теодоси, *Билтен Друштва библиотекара Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1959, бр. 11/12, 20.

¹²⁹ Грујић Р., *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, Београд, 1908, 145.

¹³⁰ Војнов.[ић] Г., Нешто старине, из архиве српске православне црквене општине вуковарске, *Нови ваститач*, Нови Сад – Сремски Карловци, 1896, св. 5, 150.

¹³¹ Орфелин З., *Петар Велики*, савремена језичка верзија Зоран Божовић, Београд, 1970, књ. 1, 24.

Сличну формулацију – да је био аутодидакт, „јер због сиромаштва у породици није могао да похађа јавне школе“, донео је и Хорањи.¹³² Чини се да ће се такве ограде односити најпре на школовање на вишим школама. „Он је морао учити и морао је завршити добру школу“,¹³³ иако је, не би требало ни мало сумњати, великим личним трудом научио и много више него што су то оновремене српске школе уопште могле да пруже.

Захарија Орфелин био је и учитељ. То његово прво познато занимање доказ је више да је морао имати бар такво образовање које би га квалификовало да образује друге. „Славенскија школи магистер“ био је од 1749. до 1757. у Новом Саду. Ту је, 18. фебруара 1757, вероватно на крају учитељске каријере, саставио извештај о својим ученицима који је потписао као „Захариј магистер“.¹³⁴ Током рада у школи, користио је, највероватније, букваре Теофана Прокоповича, прештамповане у Римнику, врло је могућно, и након 1734. године.¹³⁵ Могао је тих година, у практичном педагошком раду, доћи на помисао о писању боље и модерније школске почетнице. Не би требало искључивати ни могућност да је већ тада припремао свој рукописни предложак буквара по којем је, могућно је, и изводио наставу.

4.

Буквар је штампан на 96 страница, на квалитетној хартији, лепим, препознатљивим словима Теодосијеве штампарије. Књига је пажљиво уређена, украшена вињетама, иницијалима и заглавним украсима, а текст на свакој страници штампан је унутар оквира. Уз двобојну, црну и црвену, штампу, она одаје и препознатљиво Орфелиново настојање „да му књиге поврх свега буду и лепе“.¹³⁶ Могао је он, приређујући ову књигу, бити и додатно мотивисан жељом да начини такву књигу коју ће млади читаоци радо узимати у руке.

Као и неке друге своје књиге, и *Буквар* је Орфелин започео предговором. Тај текст местимично поприма програмски карактер, неке његове реченице сасвим складно могле би се уклопити у предговор *Славено-србском*

¹³² Хорањи А., Захарија Орфелин, *Ibid.*, 495.

¹³³ Чурчић Л., Захарија Орфелин и српска књига, у ауторовој књизи, *Књига о Захарији Орфелину*, Загреб, 2002, 31.

¹³⁴ Музеј Српске православне цркве Београд, Оставина Радослава Грујића, Архивалије, 212. В. и Грујић Р., Прва Српска Гимназија у Новом Саду, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1927, књ. 313/1–3, 373; Срета Пецињачки, Учитељски извештаји о бачким школама из 1756/7. школске године, *Зборник за друштвене науке*, Нови Сад, 1983, бр. 75, 153. Ни Грујић помињући извештај, ни Пецињачки касније га објављујући у целини, нису у потпису „Захариј магистер“ препознали Орфелина, или бар тај налаз нису ничим истакли. Драгоценост извештаја је и у томе што је он Орфелинов аутограф.

¹³⁵ Грбић Д., Варијанте Буквара Теофана Прокоповича из 1726. године, *Годишњак Библиотеке Матице српске за 2005.*, Нови Сад, 2006, 57–58. У Русији су Прокоповичеви буквари издавани све до половине XIX века.

¹³⁶ Чурчић Л., Где су српски писци 18. века налазили штампарије да штампају лепе књиге, у ауторовој књизи *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад, 2006, 94.

магазину, и ваљало би их узимати заједно са оним деловима Орфелиновог опуса, из којих провејава, нецеловито и фрагментарно, излагање начела властите поетике.¹³⁷ У предговору свом *Буквару*, аутор, сасвим просветитељски, образлаже разлоге који су га навели да приреди овакву књигу. Познати су му проблеми у раду с ученицима, нема сумње из учитељске праксе, јер се већ у првој реченици позива на, вероватно, властито искуство: „Сами искус показујет, што сербские дети обучајушчесја чтенију славенских книг много времени губјат в начатках того, и напоследок не весма много изидет из школе, которија би без погрешенија правилно и добро читати могли; причина того јест, что они не имут основателнаго в самом начале наставленија. Правда что они употребљајут московски мењши и кијевски бољши буквареј, но как оније буквари устројени ради Росијанов, којима изговариваније писмен и речениј славенских природно, да и учители у них са знанијама ка тому способнеје, а напротив того у Сербов изговариваније речениј весма отменоје, учители же способних не весма много, то оније буквари детама сербским не великују ползу делајут“.¹³⁸

Уочени проблем Орфелин, дакле, дефинише већ на почетку. Упрошћено речено: руски буквари намењени су Русима и текстове из тих буквара Срби изговарају сасвим другачије. Уз то, нема ни способних учитеља, па српска школа од тих буквара нема баш много користи. Успех у читању, а буквари су првенствено намењени учењу читања, био је зато лош. Ни након три до четири године читања буквара, а затим часослова и псалтира, ученици још увек нису у потпуности савладали читање. Пише у предговору даље: „Того ради усердије ка отечеству понудило настојашчи буквар внов¹³⁹ издати, са такими правилима и примечанијама, по которима кажди учител детеј, хотја би сам собоју и не совершенно искусен бил, может отрока ка совершенному доброму чтенију за весма краткоје времја без великаго труда наставити. Всјак уверен бити может, а дело тоже покажет, что јест ли родители и магистери будут по предписаним правилима во обученији детеј својих поступати, не будет нужди протчеје, чтобы дети потом и из протчих книг чрез времја тол долгоје читати училисја, како то доселе чинено; ибо јест ли они сеј буквар два или три крат предписаним образом проучат, то они готови и способни будут всјакују печатнују книгу правилно и скоро читати“.¹⁴⁰ Због тога ће, сматра, бити излишно користити мали и велики буквар јер, каже: „јест ли једин не доволен, и други толикујуж ползу принесет“.¹⁴¹ Из њих се правилан изговор и срицање и не могу научити, док ће овај нови буквар за све то бити довољан и помоћи ће

¹³⁷ Уп. Стефановић М.Д., *Лексикон српског просветитељства*, Београд, 2009, 172–173.

¹³⁸ [Орфелин, З.], *Первоје ученије [...]* *Буквар*, 3. У даљем цитирању само *Буквар*.

¹³⁹ Било би веома занимљиво знати шта Орфелин подразумева под поновним издањем.

¹⁴⁰ *Буквар*, 3–4.

¹⁴¹ *Ibid.*, 5.

бољем успеху ученика. Истичући проблем кварења рускословенског под утицајем народног и српкословенског језика,¹⁴² он је сматрао да Срби, код којих се тај језик већ налази у црквеној и школској употреби, треба да га изговарају као Руси.¹⁴³

У овим одломцима, као и касније у књизи, Орфелин је оставио важне трагове о властитом схватању и разумевању књижевног језика и о свом језичком осећању, издижући понегде та схватања на ниво теоријских поставки.¹⁴⁴ То је посебно занимљиво у контексту његове диглосије и осцилација у питањима језика, што је истицано већ и у проучавањима његове поезије. Није мање интересантна ни ситуација у којој свој рускословенски буквар смешта између *Латинског буквара* (1766) и књиге *Первије начатки латинскога јазика* (1767) – које већ на насловним страницама имају одредницу да су преведене на славеносрпски језик и *Славено-српског магазина* (1768), у којем има и текстова на рускословенском језику. Та двојност чини се у Орфелиновом случају као константа коју је, на разне начине, испољавао и у другим својим делима, и која је, доведена до крајњих консеквенци, именована термином „недовршена модерност“.¹⁴⁵

Орфелинов *Буквар* доноси и једну значајну новину – први пут у српској култури сусреће се у штампаној књизи грађанска ћирилица.¹⁴⁶ Свестан те околности Орфелин се и на њу осврнуо у предговору: „Не неизвестно, коликују ползу приносит чтеније политических (то јест, светских) книг, которије содержат в себе разнија мудрих мужеј наставленија во всем том, что к житију человеческого нужно; сверх же того и охотников до историји, нужној географији, и протчих полезних знанијях удоволствујет. И занеже все таковија книги печатајутсја ниње гражданскими писмени, Серби же в познанији тех не вси готови. Того ради и о сем писанији поставлено zde наставленије, чтоб сербскије дети купно са церковним и сем наставленим, и тем способни бити могли к чтенију всјаких политических книг“.¹⁴⁷ Због тога је свој *Буквар*, како истиче, и урадио следећи најискусније народе који воде бригу о „успехе в науках својего јуношества“.¹⁴⁸ Познавајући Орфелинов духовни хоризонт, поменути народи најпре би могли бити Руси и Немци.

¹⁴² Херити П., Улога Захарије Орфелина у развоју српског књижевног језика, у ауторовој књизи, *Језичка разматрања*, Београд – Нови Сад, 1999, 19.

¹⁴³ Остојић Т., *Ibid.*, 119. Уп. и Ostojić T., Zaharija Orfelin als Philolog, *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, 1909, Bd. 30, 449.

¹⁴⁴ Стојнић М., Филолошки радови Захарија Орфелина, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 1958, књ. 4 и 5 [94].

¹⁴⁵ Николић Н., Захарија Орфелин: недовршена модерност, *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, Београд, 2007, књ. 3, 157.

¹⁴⁶ Бакрорезна Орфелинова *Новаја и основатељнаја славено-србскаја калиграфија* (Сремски Карловци, 1759), намењена учењу лепог писања, доноси на својим таблама текстове и грађанском ћирилицом.

¹⁴⁷ *Буквар*, 4.

¹⁴⁸ *Ibid.*.

Предговор је Орфелин завршио веома занимљивим одломком: „Језели кто хошчет маленькија нежнејшаго младенчества дети в познанији писмен наставлати, такових јешче мењше мали буквар воспользујет, лучше будет чинити тако: зделати толико четвероуголних малениких картеј, колико во азбуке писмен, на каждују карту написати писма величиноју колика карта будет, и тако по две карти через ден подавати отроку, чтобы он их в руках имел, а показовати јему, что например на сеј карте писмја именујетсја А, на тој Б, и проч. Показиваније же изговариванија или именованија писмен имејет однако бити по настојашчему буквару. Отрок имеја чрез ден в руках онија карточки, и с ними играјасја, најлегче научитсја познавати писмена. Но притом надобно часто чрез ден требовати от него то једну то другују карту са наименованијем писмене каждоја, напр: дај мне БУКИ. дај мне АЗ, и проч. по сему требованију он сам восприлежит набљудавати изображенија оних писмен, и содржавати в памјати, да может их тот час подавати на требованије; најпаче же дејствије того воспоследовало би, когда би родители јему за скороје каждаго писмени показаније дар во овошчи или в другом чем ни буд дајати обештавали. Јест опитних примеров, что таким образом маленькије дети, которије толко проговарати начнут, в десјат или в 15 днеј виучили азбуку“.¹⁴⁹ У овим реченицама, не би требало да буде много сумње, могућно је видети и занимљив аутобиографски исказ.

Наиме, 26. фебруара 1763, Захарија Орфелин завршио је у Темишвару, док је још био у служби епископа Викентија Јовановића Видака, рукописни катихизис *Апостолскоје млеко*,¹⁵⁰ написан „на просто серпском матерњем језику“. Књижицу је већ у наслову посветио сину Петру и зато ју је и датирао на његов четврти рођендан. Од садржаја књиге данас је позната само *Молитва родитеља*. То је надахнуто песничко дело, испевано у прози, у општехришћанском тону, али истовремено и дубоко лични састав једног самохраног оца који жели своме сину највише људске, моралне и интелектуалне квалитете. Кроз ту молитву аутор истовремено излаже и своја властита педагошка начела.¹⁵¹ У књижици је Орфелин бележио и хронологију дечаковог живота. Оставио је тако онде и запис: „1762 лета начал чрез карточки к познанију Писмен славенским приводитсја“, док је следеће године почео сина „к познанију вишаго суштества приводитсја“.¹⁵² Да ли је управо његов Петар, дечачић од четири године, „чрез карточки“ научио азбуку за десет

¹⁴⁹ *Ibid.*, 5–6.

¹⁵⁰ Руварац Д., Захарија Орфелин. Животописно књижевна црта, *Споменик Српске краљевске академије*, Београд, 1891, књ. 10, 82. Књижица данас није позната.

¹⁵¹ Чалић Б., *Молитва родитеља Захарије Орфелина, Љетопис двије хиљаде треће*, Загреб, 2003, 205–215. Ученцима и учитељима наменио је Орфелин *Молитву пред почетак школског рада* и *Молитву по свршетку школског рада*, које је штампао на крају књиге *Первије начатки латинскога јазика* (1767). В. Чалић Б., *Две штампане (а непознате) молитве Захарије Орфелина, Љетопис двије хиљаде седме*, Загреб, 2007, 150–157.

¹⁵² Руварац Д., *Ibid.*, 84.

до петнаест дана? Да ли је ову методу користио већ и раније, у властитом учитељском раду? Ако би се на ова питања могли примити потврдни одговори, онда се свакако мора приметити да је Орфелин био веома добро упознат са педагошким струјањима свога доба и методима, првенствено, немачких педагога, које ће у другој половини XVIII столећа утицати на реформу немачког школства, али и одјекнути много шире у Европи. Управо ће Јохан Бернхард Базедов (Johann Bernhard Basedow), нешто касније проводити метод сличан овом којег је Орфелин изложио.¹⁵³ Методе учења и срицања слова које су, такође незадовољни постојећим напретком ученика, унапређивали немачки педагози Јохан Јулиус Хекер (Johann Julius Hecker) и Јохан Фридрих Хан (Johann Friedrich Hahn), прихватио је и августинац Игнац Фелбигер (Johann Ignaz von Felbiger). Он ће недуго касније, на позив Марије Терезије, провести реорганизацију школства у Хабзбуршкој монархији, замашни процес који је до данас познат под називом „терезијанске школске реформе“. Понешто од њихове делатности могло је и Орфелину бити познато, посебно Фелбигерова књига, *Neue eingerichtetes ABC Buchstabil-und Lesebuch* (1763).¹⁵⁴

О Орфелиновом занимању за педагогију сведочи и књига из властите библиотеке, *Väterliche Instruction an seine Kinder* Јохана Казимира Колбенс фон Вартенберга (Johann Casimir Kolbens von Wartenberg), (Берлин, 1718, 4. изд.). У њој је рукописни запис „почах во имја отца и сина и св. духа амин дне 20 маја 1761 год“. Тихомир Остојић претпоставио је да је Орфелин почео свог сина васпитавати у духу те књиге.¹⁵⁵ У његовој библиотеци сачувана је и књига *Die vollkommene Erziehung* (Danzig, 1763), превод француског дела опата Белегарда (Jean Baptiste Morvan de Bellegarde), што је такође траг о Орфелиновим педагошким интересовањима.¹⁵⁶

У другом поглављу *Буквара*, оставио је аутор траг о литератури коју је користио у припреми своје књиге. Помиње, тако, да је то поглавље (о слоговима) израдио по угледу на петроградски и латински буквар, не базирајући се на раније словенске букваре. Овome је у приказу у *Магазину* додао: „ми надејем се, да ниједан разумни патриот не би зазрео, ако би Господин Сочинитељ к оному и ово прибавио, што (колико ми по снештенију приметити могли) он у првих четирех главах по бољшој части следовао немцком у Вијени печатаному Буквару; или би непостављати ни првог ни

¹⁵³ Поповић С.Д., Букварска методика у Срба, *Гласник Српског ученог друштва*, Београд, 1872, књ. 34, 9–11. Базедов је своју књигу, *Das Elementarbuch für die Jugend*, објавио 1770. године. Обојица, на пример, предлажу да се деца награђују за научена слова; Орфелин воћем или нечим другим, док је Базедов давао слова од хлеба, која би деца, након што би их научила, могла појести.

¹⁵⁴ Михајловић Ђ., Преглед Орфелинова Буквара, *Школски гласник*, Нови Сад, 1908, бр. 15, 235.

¹⁵⁵ Остојић Т., *Захарија Орфелин*, 35. и 203.

¹⁵⁶ Остојић Т., *Ibid.*, 209.

другог. Доволно, кад оноје дело содржава очевиднују ползу“.¹⁵⁷ Остаје да се прецизно утврди којим се од многобројних издања аустријских почетница (ABC Buch, Elementarbuch), очигледно задовољан њиховим квалитетом, Орфелин користио као предлошком за своје дело.

Приказ у *Славено-сербском магазину* био је Орфелину прилика да, говорећи о *Буквару*, изнесе и своја размишљања о организацији школа: „Таковоје детеј воспитаније и обучавање најлучше би производило се, ако би началници обштества, или старешине једнога места о том попеченије и потому надзираније по последнеј мери над школама имали, но ово остајетсе за свагда у самом токмо тшчетном желанију“.¹⁵⁸ У истом приказу упозорио је и на четири штампарске грешке које је уочио у *Буквару*.¹⁵⁹

5.

Орфелинов *Буквар* подељен је на девет поглавља. Првих пет: *О писменех*, *О слогах*, *О реченијах*, *О речах* и *О слогах под титлами*, односе се првенствено на језикословна питања и заузимају првих 35 страница књиге. Преостала четири доносе текстове црквеног и световног карактера који би требало да ученицима дају знања и из других области. Тако шесто и седмо поглавље – *О Богопознанији* и *О молитве*, својим теолошким садржајем, традиционално заступљеним у букварима, обухватају тачно половину књиге. Значајно је приметити да су оба у целини штампана црквеном ћирилицом. Преостала два, штампана грађанском ћирилицом, садрже поглавља с насловима *О числах* и *О гражданских вешчах*. Градиво које је у њима изложено, иако тек на скромних последњих 16 страница, представља значајну новину не само у оквирима српске педагошке књижевности, већ и у контексту целокупне српске културе.

Одмах на почетку аутор доноси преглед азбуке. У црквеној азбуци доноси 43, а у грађанској 32 графичка знака за слова, истовремено тврдећи, без даљњег објашњавања, да у језику има 29 гласова. За гласове који имају више графичких знакова не објашњава када се који употребљава. Њих, међутим, не уноси преглед грађанске ћирилице у којој изоставља и готово све грчке графичке знакове. Чини се да више ознака за исти глас он прихвата само као традицију која се одржала у црквеном писму, док је непотребна у њему савременом језику.¹⁶⁰ Даје и преглед гласовног система обе ћирилице, наводећи самогласнике, сугласнике и полугласнике (припрјажногласнија или безгласнија). У примедбама које прате изношење градива, Орфелин напомиње да је овакву поделу преузео из „Славенској Граматики печати

¹⁵⁷ *Славено-сербски магазин*, 86–87.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 86.

¹⁵⁹ У издању из 1792, три од њих су исправљене.

¹⁶⁰ Стојнић М., *Филолошки радови Захарија Орфелина*, 95.

Московскија“. Из његовог излагања и коментара видљиво је да му је систем грађанске ћирилице ближи, да више одговара његовом језичном осећању, али и да је свестан да тај систем није у потпуности усклађен са гласовним системом српског језика његовог времена. То је посебно видљиво из напомена о гласовима *ћ* и *ħ* и објашњењима за њихово одговарајуће бележење у систему руске ћирилице, у којој за те гласове не постоје прецизни графички еквиваленти.

Покушавајући да руске графичке ознаке прилагоди, колико је то могућно, српском гласовном систему што тачније, Орфелин је, можда и нехотично, начео питање реформе српског књижевног језика. У условима када не постоји никаква литература о језику и правопису, Орфелин је на основу својих схватања прилично систематично и популарно изложио своја знања из те области.¹⁶¹

Друго поглавље доноси преглед слогова састављених од два слова. Излажући градиво, у својим примедбама доноси методске напомене учитељима, којима саветује да најпре изговоре слог, а ученици затим да га понављају док не науче.

У уводу градиву трећег поглавља Орфелин упозорава да речи треба читати онако како су написане и противи се, очигледно учесталој, пракси читања слова *О* као *А* и *Я* као *Е*, што „ни сербском у простому ни словенском чистому не согласујет“.¹⁶² Против је, такође, испуштања слова *Х*, на пример у речима *хвала*, *Христос* и њиховог изговора као *вала*, *Ристос*, што је „не токмо својству језика нашег противно но и самому слуху не весма пријатно“.¹⁶³ Развијеног језичног осећања, овим је Орфелин јасно показао разликовање српског народног од рускословенског језика. Он не ставља рускословенски у вишу позицију у односу на народни говор, он се само залаже за доследну правилну примену једног или другог, не одбацујући народни говор као неупотребљив у књижевности.¹⁶⁴ У наставку су штампане најпре једносложне, а потом двосложне, тросложне и вишесложне речи, све донесено црквеном ћирилицом. На крају поглавља су грађанском ћирилицом исписане вишесложне речи.

У четвртном поглављу, о реченицама, већ су напредније вежбе за читање. Текст је и овде подељен на слокове, али његову садржину, у складу с Орфелиновим схватањима која је испољио већ у својој бакрорезној књизи *Новаја и основатељнаја славено-сербскаја калиграфија* (Сремски Карловци, 1759), чине поучно интонирани морални састави.

У петом поглављу, *О слогах под титлами*, доноси, преузет из Прокповичевог буквара, преглед скраћених речи у азбучном распореду. Овакве

¹⁶¹ *Ibid.*, 95.

¹⁶² *Буквар*, 18.

¹⁶³ *Ibid.*, 19.

¹⁶⁴ Стојнић М., *Ibid.*, 95–96.

12

НА ЧЕТВЪРТАМЪ
ГЛАВА ПЕРВАЯ ПИСМЕНЪ.

А а,	Ѣ ѣ,	Р р,	Ѡ ѡ,
Б б,	Е е,	С с,	Ѣ ѣ,
В в,	Ѧ ѧ,	Т т,	Ѥ ѥ,
Г г,	Ѧ ѧ,	У у,	Ѣ ѣ,
Д д,	Ѣ ѣ,	Ф ф,	Ѡ ѡ,
Е е,	Е е,	Х х,	Х х,
Ж ж,	Ѣ ѣ,	Ц ц,	Ц ц,
З з,	З з,	Ч ч,	Ч ч,
И и,	И и,	Ш ш,	Ш ш,
І і,	І і,	Щ щ,	Щ щ,
К к,	К к,	Ъ ѡ,	Ъ ѡ,
Л л,	Л л,	Ы ы,	Ы ы,
М м,	М м,	Ь ь,	Ь ь,
Н н,	Н н,	Ѣ ѣ,	Ѣ ѣ,
О о,	Ѡ ѡ,	Ю ю,	Ю ю,
П п,	П п,	Я я,	Ѡ ѡ,

Радн

13

ГЛАВА ВТОРАЯ
Ѡ СЛОГАХЪ.

ИЗЪ САМОГЛАСНЫХЪ И СОГЛАСНЫХЪ ПИСМЕНЪ
СОСТАВЛЯЮЩЕЯ РАЗНЫЕ СЛОГИ.

СЛОГИ ИЗЪ ДВУХЪ ПИСМЕНЪ:

БА БЕ БИ БО БѢ БЫ БѢ БИ БА
 БѢ БЕ БИ БО БѢ БЫ БѢ БИ БѢ
 ГА ГЕ ГИ ГО ГѢ ГЫ ГѢ ГИ ГА
 ДА ДЕ ДИ ДО ДѢ ДЫ ДѢ ДИ ДА
 ЖА ЖЕ ЖИ ЖО ЖѢ ЖЫ ЖѢ ЖИ ЖА
 ЗА ЗЕ ЗИ ЗО ЗѢ ЗЫ ЗѢ ЗИ ЗА
 КА КЕ КИ КО КѢ КЫ КѢ КИ КА
 ЛА ЛЕ ЛИ ЛО ЛѢ ЛЫ ЛѢ ЛИ ЛА
 МА МЕ МИ МО МѢ МЫ МѢ МИ МА
 НА НЕ НИ НО НѢ НЫ НѢ НИ НА

II A

25

ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ
Ѡ РЕЧЯХЪ.

Повнегда азши совершенно возглаголю писмена,
и азъ писменѣхъ составляхши слоги, а изъ
словъ реченія, надобно показати имъ по-
словираши РЕЧИ ИЗЪ РЕЧЕНИИ СО-
СТАВЛЕННЫЯ.

Ѡ-ДА-ДА, ПО-СЛ-ШАИ-ТЕ ТВО-ИХЪ
 РО-ДИ-ТЕ-ЛЕИ, Ѡ ГО-СПО-ДѢ, П-Е-
 ДО СЯТЬ ПРА-ВЕ-ДИО. ЧТИ ОТ-ЦА
 ТВО-Е-ГО И МА-ТЕРЬ: И-ЖЕ СЯТЬ
 ЗА-ПО-ВѢДИ ПЕР-ВА-Я ВО СВ-БѢ-ТО-
 БА-НИ-И: ДА БЛА-ГО ТИ БѢ-ДЕТЬ
 И БѢ-ДЕ-ШИ ДО-ГО-ЛѢ-ТЕНЬ НА
 ЗИ-МАН. И ОТ-ЦЫ, НЕ-РАЗ-ДРА-
 ЖКАИ-ТЕ ЧАДЪ ТВО-ИХЪ, НО ВОИ-
 НИ-ТО-ВАН-ТЕ ИХЪ ВЪ НА-КА-ЗА-
 НИ-И ГО-СПО-ДИИ. РА-БИ, ПО-СЛ-

III A

26

ГЛАВА ШЕСТАЯ
Ѡ БОГОПОЗНАНИИ.

Христіанскій законъ предъсказываетъ, чтобъ дѣлать сѣбѣ память
о дѣлѣ своего младенческаго крещенія, и о истинному
БОГОПОЗНАНИЮ и БОГОУЧЕСТИЮ, о томъ все спасеніе
наше зависитъ, и кромѣ котораго нѣтъ никакого спасе-
нія; ибо крестъъ крѣпъ БОГА истинно исповѣданъ, и о
Промыслѣ его и воли помысливъ не забывъ, како ЕГО испо-
ведана, вознѣвѣвъ, а по слову апостолоу: СЕБѢ СПАСЕНІЕ ЧЕЛОВѢ-
ЧЕСТВУ. Того ради исповѣдаемъ имъ гласившаго Бого-
словскія словеса: I. О БОЗѢ, II. О БОЖІЕМЪ
ПРОМЫСЛѢ, и III. О ЗАКОНѢ БОЖІИ.

I.

Ѡ БОЗѢ.

ЧТО, И БЛЖВЪ, И КОЛѢНИИ СЯТЬ
 ТВОЕ БГЪ НАШЪ.
 А СЯТЬ ВЕЩИ ВОСЪХЪ БИШЕН ВЪ-
 СОУЩАША, АЩЕ НАМЪ И НЕВИДИ-
 МАЛА, ТАМА ВНИИ И НАЧАЛА ВЪ
 ПРЕКЪВАНІИ ТВОЕМЪ НЕ НАВЪЩАЛА, А
 ВЕДЪ СЪ СЕБѢ ПРОИЗВЕЩАЛА И СО-
 ТВОРИША, КОТОРАЛА ОБИЩЕ НАРЪИ-
 АТЕЛА БОГЪ НАШЪ.

B 2

Первоје ученије [...] Буквар

речи – титле, користе се у црквеним књигама, па је корисно деци дати и о томе основну подучу. У примедбама уз ову главу даје преглед прозодијских знакова који се користе за разликовање наглашених слогова, а који су преузети из грчког језика, како каже, без потребе, што се јасно види у случају грађанске ћирилице. У систему грађанске ћирилице користе се знаци у реду (строчније) и изнад реда (надстрочније). Међу надредним знацима оксија (´) и варија (˘) служе за означавање нагласка у речима различитог значења, а истог графичког бележења, како би се разликовао њихов изговор, а тиме и значење. Објашњавајући ово на примеру речи „сад“, Орфелин на занимљив начин помиње у истој реченици четири „своја“ језика: прво значење је [српско]словенско и значи код Срба (преузето од Турака), „башча“; друго значење је просто српско и значи оно што је у [руско]словенском „није“, а у руском „теперь“.¹⁶⁵

Шеста глава, *О Богопознанији*, са своја три одељка „О Бозе“, „О Божијем промисле“ и „О законе Божији“, у целости је преузета, наводи аутор, из књиге *Краткија богословскија сказанија* Теофана Прокоповича. Да ли је то, текстолошки и језично, урађено на основу издања ове књиге коју је под насловом *Краткија сказанија*¹⁶⁶ Орфелин објавио исте, 1767. у Венецији, и такође приказао у *Славено-сербском магазину*, до сада није испитивано, нажалост, ни за ову прилику.¹⁶⁷

На почетку поглавља напомиње Орфелин да без богопознавања и богопоштовања није могућно очекивати ни вечно спасење, па је децу већ од најнежнијег детињства потребно у томе поучавати. Због тога ове текстове и уноси у *Буквар*. На крају поглавља дао је преглед књига Старог и Новог завета, доносећи и број глава које поједина књига има. Напомиње да је људска побожност заснована на Светом писму које је сама реч Божија, те га зато треба читати сваки добар хришћанин, како би у њему препознао своја ограничења и схватио величину Божије милости, како би пронашао исправан пут који ће га водити само у богоугодна дела и неће га одвратити од вечног живота.

И седмо поглавље, *О молитве*, односи се већ на напреднију наставу, „на познаније вишаго суштества“. Потребно је, упућује Орфелин учитеље, тумачити деци да се добар хришћанин мора захваљивати Богу. Кад стигне

¹⁶⁵ У првом случају се изнад самогласника ставља оксија, а у другом варија.

¹⁶⁶ Михайловић Г., *Ibid.*, 87 (бр. 84).

¹⁶⁷ На насловној страници књиге наведени су поднаслови идентични насловима одељака у *Буквару*, што би упућивало управо на ово издање Прокоповичеве књиге. Без детаљног поређења то се још не може тврдити. Још увек је неиспитано и у каквом су односу издања Прокоповичевог катихизиса (Санкт-Петербург, 1764. и 1765) с његовом књигом *Христианское учение о Боге, о Промысле, о законе* (Могилев, 1761), која је по садржају такође катихизис, ни да ли је, можда, реч о истим књигама. Отворено је, стога, још увек и питање која је од тих књига послужила као предлог за Орфелиново издање. Међу Прокоповичевим делима која наводи у приказу у *Славено-сербском магазину* (стр. 94), није ни једно од поменутих.

до читања молитви, учитељ мора деци тумачити садржај и снагу молитве да би деца, читајући их пред Богом, знала шта од Бога моле. „Можно же купно и сија Славенскија реченија јему сказивати, како онија во Сербски говорјатсја, таковоје тем лучше будет, что отрок наставитсја помалу разумевати Славенскија реченија.“¹⁶⁸ У кијевском великом буквару, говори Орфелин, има још тога што би ваљало знати, али све се то већ налази у књижици *Ортодоксос омологија*, па зато неће да оптерећује ову књигу. Разне молитве, дуже и краће, преузете су у ово поглавље из часлослова.

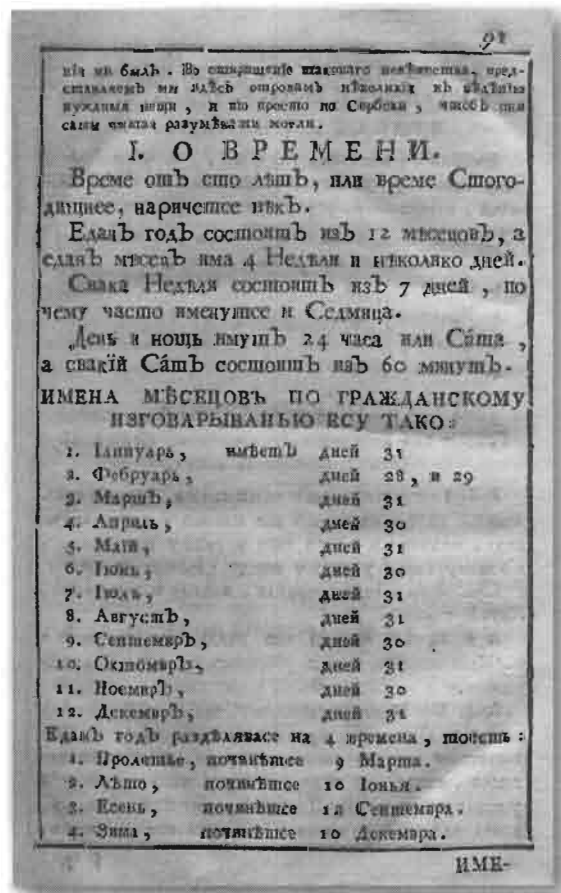
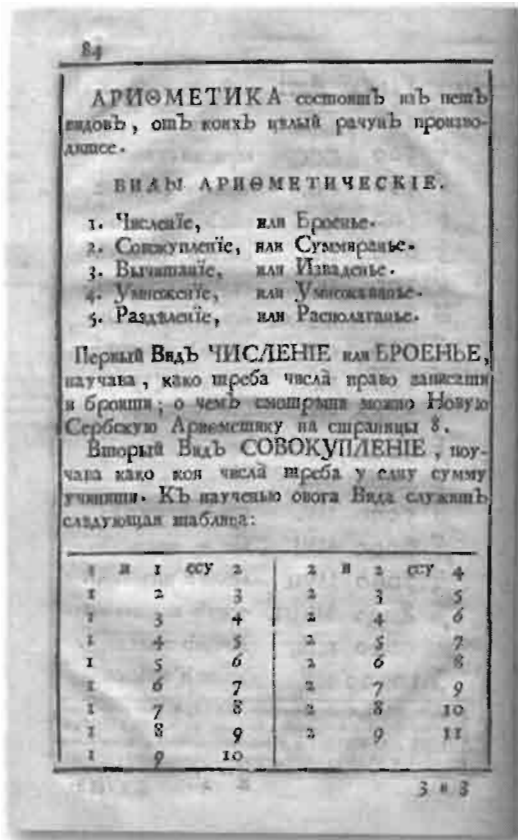
У осмом поглављу, *О числах*, објашњено је да аритметика на српском значи наука о рачуну, а без њеног познавања ни духовна ни световна особа не може бити добар економ. Због тога ученици, по узору на европске народе, морају и о томе на време добити бар основна сазнања. У наставку Орфелин даје упоредни преглед бројева, и то црквених (бројне вредности ћириличних слова), грађанских (арапских) и латинских (римских), и уз њих, како истиче, прости српски изговор. Уз реч „тисјашча“ напомиње да неки Срби овај број изговарају као „хиљада“ што је грчка реч па је Срби у Босни, Херцеговини, Далмацији и другде, који нису долазили у додир с Грцима, не разумеју. У аритметици разликује четири вида: численије или бројење, совокупљеније или сумирање, вичитаније или изваденије, умноженије или умножавање и раздељеније или располагање. Настава рачуна обухваћена је у распону бројева до 20, и сваки вид рачуна представљен је у таблицама, а на крају поглавља дат је за сваки вид по један задатак за вежбање. За први вид у својој подели – численије или бројење, упућује да се за исправно писање бројева и бројање погледа у *Новој српској аритметици*, на осмој страници.¹⁶⁹

Последње поглавље Орфелиновог *Буквара* има наслов *О гражданских вешчях*, и подељено је у три кратка одељка: *О времени*, *О географији* и *О историји*. Често се, пише аутор, у друштву говори о историјским, географским и другим стварима које претпостављају одређена грађанска (тј. политичка) знања и они који о томе ништа не знају били би као глуви и ништа не би разумели, као да се говори страним језиком. Често неко узме да чита какву историјску књигу, а немајући појма о географији, нити знајући како гледати географску карту, изгледа као неко ко у „мрачној ноћи без фонару ходил по улицама“.¹⁷⁰ Таква знања потребна су сваком и због тога Орфелин и уноси неколико најпотребнијих ствари, и то „просто по Сербски“, како би их деца могла сама читати и разумети. Међу таквим нужним стварима донесена је подела времена (столеће, година, месеци, недеље, дани, сати), имена месеци

¹⁶⁸ *Буквар*, 60.

¹⁶⁹ *Нова српска аритметика*, сомборског грађанина и сенатора Василија Дамјановића, објављена је под Орфелиновим уредништвом у Венецији исте, 1767. године. В. Михаилович Г., *Ibid.*, 82–83 (бр. 79). Приказ те књиге такође је објављен у *Славено-сербском магазину*.

¹⁷⁰ *Буквар*, 90.

и њихово трајање у данима, те датуми почетка годишњих доба. Ту су и називи четири елемента (ватра, ваздух, вода и земља), телесни осети (виденије – гледање, слишаније – слушање, вкус, осјазаније – чувствованије и опипаније и обоњаније – мирисање), те називи седам метала (олово, коситар, гвожђе, злато, сребро, бакар и „живоје сребро“) и њихови симболи. У наставку су укратко изложена основна знања о географији. Наводећи да је Земља округла, каже како она има троструку поделу: математичку – колико је велика, физичку – каква је Земља, какве има воде и друго што се на њој налази, те политичку – које области и царства на њој постоје. Све те поделе описане су у географији, а нацртане на картама. Земља је подељена на 360 степена, сваки има 15 географских миља што је вредност једнака немачкој миљи коју чини 1,5 сат људског хода. На основу тога израчуната је и површина Земље и она износи, каже Орфелин, 9.281.333 квадратне миље. У наставку сажето даје преглед континената (Европа, Азија, Африка, Америка), набрајајући на сваком држави и помињући главне вероисповести (законе). Последњи, сасвим кратак, одељак је „О историји“. Она је, пише аутор „описаније свега тога, што у свету кад прикључило се“.¹⁷¹ За познавање историје потребно је знати географију, читање карата и хронологију. Историју је поделио на духовну, коју чине свештена (садржана у Старом и Новом завету и црквена) и световну, која се састоји од разних других: универзалне или васељенске („свију царств и земел от сотворенија мира до настојашчих времен“¹⁷²), и многих појединачних – од историја појединих држава и народа, владара, војсковођа, уметности, трговине, те других посебних области. Доводећи у близак однос географију и историју и, мада кратким, аналитичким излагањем градива о овим дисциплинама, показао је Орфелин да је и у овом подручју био добро упознат с педагошким и методичким захтевима свога времена и идејама на којима је управо у другој половини XVIII столећа започео препород европског школства.

6.

Орфелинов *Буквар*, иако не сасвим оригиналан, показује, као и нека друга његова дела, ауторово умеће преузимања и адаптације и складно стапање у нову целину. У примедбама које прате излагање градива, оставио је овај наш аутор сведочанства о свом просветитељском усмерењу, о настојањима да почетником за учење читања пружи ученицима што више знања, вероватно помишљајући и на то како ће његов *Буквар* можда бити и једина књига коју ће они у свом животу уопште узети у руке.

Буквар Захарије Орфелина био је врло кратко време практични наставни уџбеник. Тежећи унифицираности школских књига за све народе Монархије,

¹⁷¹ *Ibid.*, 96.

¹⁷² *Ibid.*

просветне реформе Марије Терезије зауставиле су његово трајање. Буквари који су објављивани код Курцбека у Бечу, од 1770. прештамповани су с руских предлогака и својим традиционалним садржајем и методиком несумњиви су корак унатраг.

Посматран до сада готово искључиво кроз филолошку страну свог садржаја, Орфелинов *Буквар* био је различито оцењиван. Нема сумње да му у историји развоја српског језика припада важно место, а већ је и сама идеја, како је то својевремено исправно запазио Тихомир Остојић, „да Србин за српску децу напише буквар, без обзира на то како је изведена, у ово доба врло паметна и умесна“.¹⁷³ Самим својим настанком ова књига осликава и сложене политичке прилике у којима су Срби у то време живели.

Буквар Захарије Орфелина данас је сачуван у веома малом броју примерака.¹⁷⁴ И по томе он је поделио судбину свих школских књига. Нема архивских трагова о трајању и коришћењу ове књиге у оновременим српским школама. Ваља се зато надати да је учитељима и ученицима она користила бар онолико, колико је то пожелело њен аутор.

Borivoj Čalić
Vukovar

ZAHARIJE ORFELIN'S PRIMER AS AN ENLIGHTENING IDEA OF EDUCATION

Summary

The paper describes the book *Pervoje Učenje /.../ Bukvar* (First Learning /.../ Primer), prepared and published by Zaharije Orfelin in Venice, in 1767. probably unsatisfied with primers being imported from Russia, as well as by the Rimnik editions. After writing and printing *Načalnoje Učenje*, the so-called little primer, concluding that Russian primers do not correspond to the needs of Serbian education, Zaharije Orfelin prepared another extensive edition in which certain parts were printed – for the first time in Serbian culture – in the urban Cyrillic script. The primer was reprinted in Vienna in 1792.

¹⁷³ Остојић Т., *Ibid.*, 118.

¹⁷⁴ Колико се то могло утврдити, по један примерак поседују Народна библиотека Србије и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ у Београду, те два примерка Библиотека Матице српске у Новом Саду.

ЛУКИЈАН МУШИЦКИ И ЊЕГОВ АЗБУЧНИК ПЛАШЧАНСКИ

Апстракт: У раду се указује на кратки буквар *Азбучник плашчански*, с текстом на свега две странице, који је приредио и објавио Лукијан Мушицки 1829. године. Штампан је у Карловцу за потребе српске школе у Плашком, оновременом седишту Горњокарловачке епархије. Тај буквар, сачуван данас у само једном примерку (у Библиотеци Матице српске), прва је српска књига штампана на територији данашње Хрватске.

Кључне речи: *Азбучник плашчански*, Лукијан Мушицки, буквар.

Када је 13. фебруара 1824. стигао у Плашко, седиште Горњокарловачког владичанства, највеће и најсиромашније епархије оновремене Српске православне цркве, већ прослављеном песнику Лукијану Мушицком, новом епископу-администратору, вероватно је изгледало као да је, попут Овидија, стигао у прогонство. „До Карлштата предјели су доста добри и пријатни. Оданде до Плашкога права србска Сиберија“, написао је у писму Григорију Гершићу, директору сремских народних школа.¹⁷⁵ Епархију је, сведочи, затекао запуштену, веру и морал у корову, док се поквареност као куга ширила посвуда из епископске резиденције.¹⁷⁶ У малом и далеком Плашком хладно је дочекан, а полурушевни епископски двор¹⁷⁷ морао му је, након Сремских Карловаца и Шишатовца, изгледати тескобно. Просвета је била занемарена у тој мери да су чак и проте писале латиницом, а ћирилицу су звали „писање влашко“.¹⁷⁸ Ипак, након сваковрсних неприлика које је доживео управљајући манастиром и дугих година проведених у неспоразумима с архиепископом и митрополитом Стефаном Стратимировићем, могло му се учинити и да добија прилику за нов почетак.

¹⁷⁵ Писма Лукијана Мушицког, владике карлштатскога, приопштио Д. Руварац, *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, Сремски Карловци, 1913, 373.

¹⁷⁶ Радека М., *Горња крајина или Карловачко владичанство*, Загреб, 1975, 175.

¹⁷⁷ Damjanović D., *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom*, Zagreb, 2005, 49–51.

¹⁷⁸ Писма Јована Гавриловића Ђорђу Рајковићу, *Јавор*, Нови Сад, 1877, стуб 1531–1532.

Убрзо по доласку у Плашко, 24. марта 1824, тражи Мушицки од прото-презвитера извештај о српским ученицима и катихетама у немачким школама, те податке знају ли деца читати и писати на српском језику.¹⁷⁹ А тек који дан касније, 28. марта, саставља циркуларно писмо о потреби просвећивања народа и о просвети уопште, јер се, сматра, очување народности може постићи једино чувањем вере и језика.¹⁸⁰ „Свештенства перваја должност јест учити народ“, написао је.¹⁸¹ Противно Стратимировићевој вољи отвара у Плашком не само богословску школу, већ и школу за свештеничке кандидате, практичну једногодишњу школу за капелане, те парохијску школу за младе свештенике ради обуке у катихизацији.¹⁸² Уз непрекидно планирање оснивања српских народних школа, најзанимљивији пројекат у просветним настојањима Лукијана Мушицког је оснивање тзв. централне школе.

Како би што брже и успешније увео учење ћирилице, те читања и писања на српском језику, започео је Мушицки већ од 1824. са одржавањем посебних курсева у седишту епархије. Замисао је била да из сваке немачке школе дође по један напреднији ђак који би, током летњих школских ферија, учио црквенословенско читање, те читање и писање српског језика. Тако обучени ученици би следеће школске године преносили своје знање на осталу српску децу у својој школи. То би био брз и ефикасан начин којим би се, у кратком времену и уз минимални трошак, много ученика могло научити бар основама читања и писања на српском језику.¹⁸³ За школу је наручио и дрвену натписну таблу, те одредио да се на њој, на грчком, латинском, немачком и српском језику, калиграфски испише цитат из Друге посланице светог апостола Павла Коринћанима (12, 14): „Ја не тражим ваше него вас“.¹⁸⁴ Уз школу је Мушицки основао и конвикт који је сам издржавао, те су питомци бесплатно добијали стан и храну. Прогласом је позвао на прикупљање 2.000 форинти ради оснивања школског фонда из којег би се школа финансирала.¹⁸⁵ Пожелео је и да штампа списак ученика „централнаго училишта“.¹⁸⁶

¹⁷⁹ Радека М., Прилози о просветним настојањима Лукијана Мушицког у Горњој крајини, *Споменик САНУ*, Београд, 1960, књ. 109, 74 (Одељење друштвених наука, нова серија, 2). На око 175.000 Срба у епархији било је свега пет српских основних школа: у Карловцу, Петрињи, Костајници, Ријечи и Трсту.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 38. и 74–75.

¹⁸¹ *Ibid.*, 38.

¹⁸² Магарашевић Ђ., Лукијан Мушицки и српска просвета у Горњој Крајини, *Орао. Велики илустровани календар за 1902*, Сремски Карловци [1901], стуб 65–78.

¹⁸³ У свом опширном елаборату Генерал-команди у Карловцу, Мушицки напомиње да су трошкови по ученику 4 ф, а један ученик касније поучава 30 других. Радека М., *Ibid.*, 46.

¹⁸⁴ *Писма Лукијана Мушицкога писата Севастијану Илићу*, приопштио Д. Руварац, У Ср. Карловцима, 1905, 10–11.

¹⁸⁵ Радека М., *Ibid.*, 76–77.

¹⁸⁶ О томе пише Севастијану Илићу (*Ibid.*, 6–9) одређујући наслов публикације: Die Bestimmung der Central-Schüler (Centralisten). Илић је списак, судећи по преписци, дао у штампу, могућно у Карловцу, али он ипак, највероватније због материјалних разлога, није објављен. Мушицки поткрај 1825. шаље план конвикта предвиђен за објављивање лито-

Веома заинтересован за питања језика и писма (сведочи о томе и његова преписка с Вуком Караџићем), Лукијан Мушицки је још 1802, као професор сремскокарловачке богословије, издао кратак преглед граматичког градива *Јавное испитаније из слав.-серб. граматике*, приручну књижицу намењену да деци олакша учење.¹⁸⁷ У његовој заоставштини остала је грађа за буквар. То су тек скице, успутне белешке, још увек прилично удаљене од заокруженог дела и целовитог излагања.¹⁸⁸ У хроничном помањкању средстава за бројне потребе, па тако и за набаву неопходних школских књига за „централно“ училиште,¹⁸⁹ могао је Мушицки доћи на помисао, натеран пре свега преком потребом, да сам приреди и објави макар и веома скромну књижицу која би питомцима његове школе била од најнепосредније користи. О тој идеји и току њене реализације нису сачувани баш никакви трагови.¹⁹⁰

Азбучник је обима свега два листа, с текстом на унутрашњим страницама.¹⁹¹ На првој страници је рукописни запис: „Саставлено и печатано од Лукијана Мушицког за употребленије предуготовителни школа у Плашком“.¹⁹² Иако је књижица објављена адеспотно, ова кратка белешка, очигледно добро обавештеног, савременика не оставља места сумњи у ауторство. Свој азбучник¹⁹³ дао је Мушицки на штампање Јохану Непомуку Претнеру (Johann Nepomuk Prettner), који је своје послове започео на дрвеној типографској преси заосталој у Карловцу још од времена француске управе.

На првој штампаној страници донесен је преглед самогласника и сугласника и начин њиховог срицања. Дат је, потом, преглед азбуке у којој су 42 графичка

графским поступком и рукопис с пописом клирика и централиста за 1824. и 1825. годину Вуку Караџићу, молећи га да све штампа у Бечу у по 300 примерака „писменима грађанским“, упућујући га да за подмирење трошка моли Теодора Деметра Тирку. (*Вукова преписка*, Београд, 1988, књ. 2, 763–764). У наредним писмима, током 1826, Мушицки исправља рукопис и пожурује штампање, да би на крају, притиснут све већим финансијским али и другим неприликама, од свега, изгледа, одустао. (*Вукова преписка*, Београд, 1989, књ. 3, 50–51, 106 и 123–124.)

¹⁸⁷ Ћоровић В., *Лукијан Мушицки*, приредила М. Д. Стефановић, Нови Сад, 1999, 226–227.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 246–247.

¹⁸⁹ За богословско училиште наручио је, преко Севастијана Илића, од Дамјана Каулиција из Новог Сада по тринаест примерака књига *Пастирскаја богословија и Изјасененија воскресних и празничних евангелиј*. (*Писма... Севастијану Илићу*, 5–6).

¹⁹⁰ Његова преписка с Вуком, уколико се не ради о изгубљеним писмима, 1829. и 1830, скоро сасвим је замрла. Нема, такође, ни сачуваних писама Севастијану Илићу из 1829. године. То је, објављујући писма, приметио и Димитрије Руварац, кратко напоменувши: „Лукианових писама из 1829. немамо. Где су не знамо. А морало их је бити“. *Ibid.* 35. Ваља оставити отвореном могућност да ће се једном пронаћи неко архивско сведочанство.

¹⁹¹ Димензије листова су 186 x 120 mm, а текста 170 x 87 mm.

¹⁹² *Српске књиге Библиотеке Матице српске 1801–1867*, <редактори Ф. Пјевач, Ј. Карталовић>, Нови Сад, 2006, том 2, М–П, 155 (бр. 2743).

¹⁹³ Чини се да је свестрано образовани Мушицки већ и самим насловом свог дела хтео да подвуче његово разликовање у односу на буквар, под којим је подразумевана, ипак, опширнија књига. Термин „азбука“ коришћен је у руској култури за именовање уџбеника сасвим малог обима (до 4 странице), или пак штампаног у облику таблице. (Уп. Круминг А. А., *Первопечатные славянские буквари, Федоровские чтения 1983*, Москва, 1987.)

знака за слова, те имена неколико слова (аз, букви, вједи...). Следи почетна молитва: „Во имја Отца, и Сина и свјатаго Духа Амин“. На другој страници преглед је слогова који се налазе у симболу вере, десјатословију и молитви Господњој.

Азбучник плашчански предуго је био непознат. На његово постојање први је скренуо пажњу Димитрије Кириловић описујући једини познати сачувани примерак књижице, онај из библиотеке инђијског лекара, др Георгија Михаиловића.¹⁹⁴ С бројним другим књигама овог заслужног библиографа, *Азбучник* је касније доспео у Библиотеку Матице српске у Новом Саду где се и данас налази.¹⁹⁵

Обимом невелик а изгледом неугледан, *Азбучник плашчански* Лукијана Мушицког посебну важност добија и због чињенице да је прва српска књига штампана на територији Хрватске. Већ од наредне, 1830, започеће интензивнији рад на штампању српских књига код Претнера у Карловцу. Протођакон Севастијан Илић објавиће, тако, Доситејеву *Ижшцу*, у два све-ска биће објављена *Возарска девица* Карла Готлиба Крамера (Carl Gottlob Cramer), у преводу карловачког учитеља Стефана Марковића, а сам Мушицки ће објавити књижицу *Да Бог живи Цара*, свој препев аустријске царске химне, *Gott erhalte den Kaiser*. У наредним годинама штампаће онде још неколико књижица пригодних ода и песничких посланица које је испевао.

Не зна се колико је и како *Азбучник* служио ученицима плашчанске школе. Лукијаново „централно училиште“ као да није дуго потрајало, јер већ 1831. епископ ставља паросима у задатак да сваки по једног ученика немачке школе учи српски читати и писати, посебно преко зиме.¹⁹⁶ Резултати овог племенитог експеримента Лукијана Мушицког били су, изгледа, ипак веома повољни. „Централисти“ су касније били најодличнији свештеници, сведочи након пола столећа, 1877, горњокарловачки епископ Теофан Живковић.¹⁹⁷

Широко замишљен просветни план Лукијана Мушицког, усмерен на подизање не само просветног него и посве запуштеног општег моралног и друштвеног стања народа, имао је важан утицај на буђење и развијање народне свести на великом простору Горњокарловачког владичанства.¹⁹⁸ Мали прилог томе био је, несумњиво, и *Азбучник плашчански*.

¹⁹⁴ Кириловић Д., „Азбучник плашчански“ Лукијана Мушицког, *Зборник Матице српске, серија друштвених наука*, Нови Сад, св. 3, 100.

¹⁹⁵ Сигнатура Р19Ср II 26.1

¹⁹⁶ Радека М., *Прилози...*, 46.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 47.

¹⁹⁸ У циркуларном писму протопрезвитерима од 25. маја 1825, пише: „Обште народољубије раждајет в каждом члене народа дух народни, то јест таковоје расположеније сердца и духа в каждом члене, по којему готов јест в каждоје времја притешчи ко обштему народа или рукоју, или умом или новцем. Народ Србски Епархији сеја, стјажавши себе на поле ратном чест и славу (пред лицем света) обдарен јест силами духа, којими и в мире на поли вери и јазика својего венец слави себе плести может“. *Ibid.*, 78.

Borivoj Čalić

Vukovar

LUKIJAN MUŠICKI AND HIS WORK *AZBUČNIK PLAŠČANSKI*

Summary

The paper points out the short primer *Azbučnik Plaščanski* (Primer of Plaški), with a text of two pages only, prepared and published by Lukijan Mušicki in 1829. It was printed in Karlovac to fulfill the needs of the Serbian school in Plaški, which had been the center of the Upper Karlovac Eparchy at that time. This primer, preserved in one copy only (in the Matica Srpska Library at present), had been the first Serbian book printed on the territory of present Croatia.

БУКВАРИ ПАВЛА СОЛАРИЋА И ПЛАТОНА АТАНАЦКОВИЋА

*Ако и најмању корист свом народу допринесем,
постигнућу жељу над свим жељама живота мога.*

Теодор Павловић

Апстракт: У историји наставе почетног читања и писања значајно место заузимају буквари Павла Соларића и Платона Атанацковића, који су објављени у XIX веку. Између два буквара постоји размак од преко четрдесет година. Њиховом компарацијом јасно се уочавају сличности и разлике, јер су рађени под утицајем различитих метода. Спаја их жеља да се просвећивањем обогати српски народ, да се уздигне његов дух и отворе нове странице образовања. Оба аутора носе у свести национални положај српског народа и отуда свакој речи поклањају велику пажњу, а према деци се односе са поштовањем и љубављу. У раду се приказују оба буквара, истичу њихове сличности и разлике.

Кључне речи: почетно читање и писање, Павле Соларић, Платон Атанацковић, метода срицања, слоговна метода, буквари, школа, ученици.

Буквар Славенски триазбучни Павла Соларића

Столећима су Срби раздвајани рекама, царствима, путовали од немила до недрага, гинули по културној „Јевропи“, трагали за својим звездама, сањарили о топлом огњишту и благостању своје деце. И у најтежим временима они су настојали да просвете свој народ, да га описмене и усмере ка народима који су, у односу на Србе, живели у благостању. Многима је животни мото био онај који је наведен на почетку рада. Далеко од родног краја, претежно у Италији, Павле Соларић, велики ерудита и ентузијаста, оставља иза себе дела која га чине познатим у нашој културној баштини. Као „Доситејев најближи сарадник, писао је је радове из философије, филологије, историје, географије“ (Деретић, 2002:501).

Рођен је 1779. на територији данашње Хрватске, у Великој Писаници. Соларић је описао део свог најранијег образовања из кога се види да

је учио латински и немачки језик. „Књиге из очеве библиотеке и очеве амбиције нису га јамачно оставиле равнодушним. И оне су му на почетку животног пута одређивале судбину“ (Чурчић, 1980: 88). Био је ученик Загребачке гимназије, а у Сремским Карловцима је био међу најбољим ученицима. Завршио је студије философије и права на загребачкој Краљевској академији наука. После тога одлази у Италију, упознаје Доситеја Обрадовића и Атанасија Стојковића. Боравио је у Падови, затим у Венецији, у којој је преминуо 1821. године, у великој немаштини.

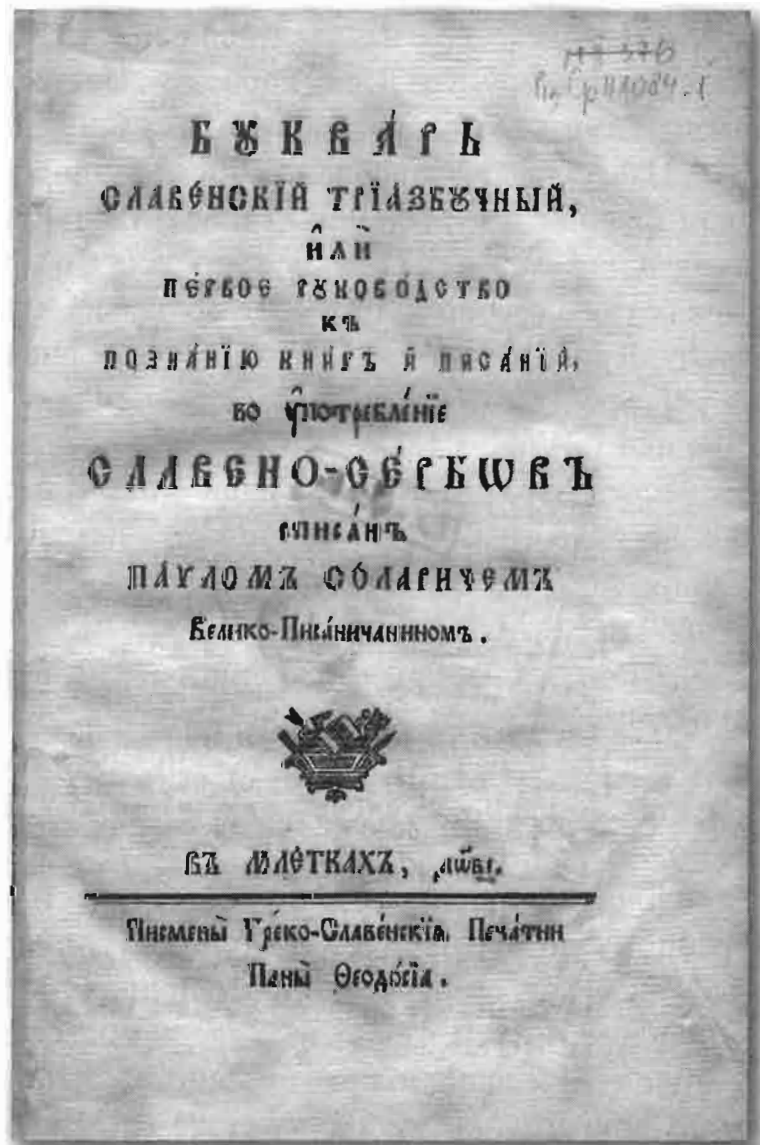
О овом српском културном посленику је написано неколико студија, мада биографи истичу да има много неистраженог из његовог живота. Све студије о њему су веома значајне, посебно оне из језика. Ипак, за овај рад истичемо рад Биљане Панић-Бабић, која у тексту „Соларићеве мисли о језику и правопису“ чини синтезу његовог односа према овој проблематици.

У периоду, у којем је живео Павле Соларић, српски књижевни језик био је под утицајем црквенословенског и руског језика. Соларић се залагао за употребу народног језика: „Године 1804. Соларић, Доситејев ученик и рационалиста, изриче у свом *Кључићу* уверење да је за просвећивање кориснији народни језик; писати славенски значило би враћати се 'раку подобно' (Ивић, 1998:170). Ипак, Соларић „није могао избећи многобројне рускословенске речи, које су сачињавале битан и незаобилазан део лексичког блага књижевног језика“, те он „има наноса из црквеног језика и тамо где он није био неопходан“ (Ивић, 1998:170). (svevlad.org.rs/srbistika/panic_solaric.html)

Према бројним научним изворима, постојала је блиска сарадња између Соларића и Вука Стефановића Караџића. Соларић је сакупљао пренумеранте, давао му савете. „Без обзира на чињеницу да се Соларић у својим дјелима декларисао за народни језик, трудио да пише народу разумљивим језиком и што у појединим његовим дјелима има доста елемената и народног језика, без обзира што је Соларић посједовао знање неколико страних језика, боравио у различитим језичким и дијалекатским подручјима, био у контакту са ученим странцима и водио кореспонденцију на страним језицима, образујући се у гимназији у Сремским Карловцима он је усвојио и славеносрпску компоненту која је долазила до изражаја у његовим дјелима. Тиме се Павле Соларић уклапа у слику књижевног језика првих деценија деветнаестог вијека код Срба, језика који се изграђивао у преплитању традиционалних и нових настојања усмјерених ка томе да се за народ пише на народном језику.“ (svevlad.org.rs/srbistika/panic_solaric.html)

Соларић је аутор прве српске географије (Венеција, 1804), *Ново грађданско земљеописаније перво на језику сербском у две части, Кључић у мое Землеописаније* (Венеција, 1804)... *Мудрољубац индиски* (Венеција, 1809), *Букварь славѣнскій тріазбучный* (Млеци, 1812). *Азбука славенска...* (Млеци, 1814).

Посебно место у његовом стваралачком раду заузима *Букваръ Славѣнскій трїазбучный*, или, како га он назива у поднаслову: *Первое руководство к познанію книгъ и писани*. У уводном делу (*Преднасловіе*) обраћа се светом Кирилу. Соларић констатује да су Срби „заборавили језик свој и небески дар твој и запустили своје писмо“. Зато жели да им подари добар буквар, јер им треба, како он истиче, да се угледамо на друге народе. Потребно је да познајемо добро наш језик и уведемо једнообразан приступ у рукопису. „Најлучше је устројено оно писмо, гдје, како говори се, тако пише се, и како је написано тако чита се“ – пише Соларић, много пре Вука.

Насловна страна Соларићевог *Буквара*

Соларић се при састављању овог буквара, како сам каже, служио *Словенском граматиком* Аврама Мразовића. Његова жеља је била да избави српске синове „од погубне дангубе“ и отвори им очи. Српским наставницима, који су најчешће били самоуки, жели да подари знања које би они

користили у образовању деце, а њихове родитеље избавили из „равнодушја“. Српском народу кроз просвету треба открити праве путеве славе.

Соларић је сигурно знао како су изгледали ранији српски буквари, јер су они већ имали дужу традицију објављивања. Био је свестан да је читање и писање једно од најважнијих подручја образовања. Значајна постигнућа и животне радости постижу се развијањем ране љубави према читању и писању. Зато је у свој буквар унео много жара, труда и љубави, јер је као свестрани интелектуалац схватао да је прва књига у школи изазов за децу, као и да утиче на развој њиховог мишљења, језика и фонолошке свести.

У Соларићевом *Буквару* постоје три писма: црквенословенско (ћирилица), глагољско и грађанско. Пре њега је Кипријан (1753) у свом *Буквару* са леве стране писао глагољицу, а са десне ћирилицу. Петар Милосављевић истиче у *Српским писмима* да је Соларић сматрао да су Словени створили три алфабетска писма. „Павле Соларић проблемом писма бавио се у *Јероглифици (Јероглифику)*, свом главном делу, које никад није у целини објављено. Из објављених дела *Јероглифике* може се закључити да је Соларић сматрао да су Словени створили три алфабетска писма. Прво од њих, глагољицу, створио је, по Соларићу, Јероним у 4. веку; друго, црквену ћирилицу, створио је свети Ћирило у 9. веку; треће, руску грађанску ћирилицу створио је руски цар Петар Велики почетком 18. века. Соларић је осећао да је српска ћирилица, дошла у кризу зато што је имала више знакова него гласова који се изговарају. Његова палеографска и граматиолошка истраживања била су више теоријске природе.“ (kovseg.tripod.com/pm_srpska_pisma.htm)

Соларић је први после Матије Карамана (*Буквар словенски*, Рим 1738, друго издање 1753), дао упоредна слова ћирилице и глагољице. У првом делу Соларић указује на значај буквара, који назива књигом, која ће омогућити правилно читање и писање слова. Књига за Србе, Бугаре и Далматинце значи „хартију, папир, писмо написано словенским језиком...“. Буквар дели на два дела: *Правоглаголание* и *Краснописание*.

У *Правоглаголаниу* он даје одмах методичко упутство: „При право-глаголаниу потребно је познавати писмена (слова), срицање и читање“. Аутор зна да у раду са букваром најважнији део припада обради слова. Он одмах наводи мала слова (има их 42), затим наводи како се слово изговара и пише, а затим пише како је настало прво словенско писмо. Свети Ћирило га је састављао по угледу на грчку азбуку (узео је 24 слова и прилагодио их гласовном систему српског народа), а нешто је преузео од светог Јеронима. Аутор даје дефиницију слова: „Слова су писани знаци гласова које изговарамо.“ Соларићев наставља традицију именовања слова. **А** је звано **АЗ**, **Б** – **БУКИ**, **В** – **ВЕДИ**... На крају он даје методичко упутство: детету се прво слово покаже прстом или „сказаљком“, затим га наставник именује, а након тога изговара, на пример: „Ово је **А**, именује се **АЗ**, а изговара: а, а... итд.“.

Соларић након тога дели слова по начину читања, писања и штампања. Групише их по спољашњем облику (спољашњи вид: мала, средња, велика), а касније по унутрашњем (самогласници могу бити „двогласни“ и „трогласни“, затим „согласни“ – „прости и сложени“. На крају се налазе „безгласна“ слова – она која се пишу, а не изговарају, стоје поред сугласника Ђ ђ (тврди полугласник), Ћ ћ (меки полугласник).

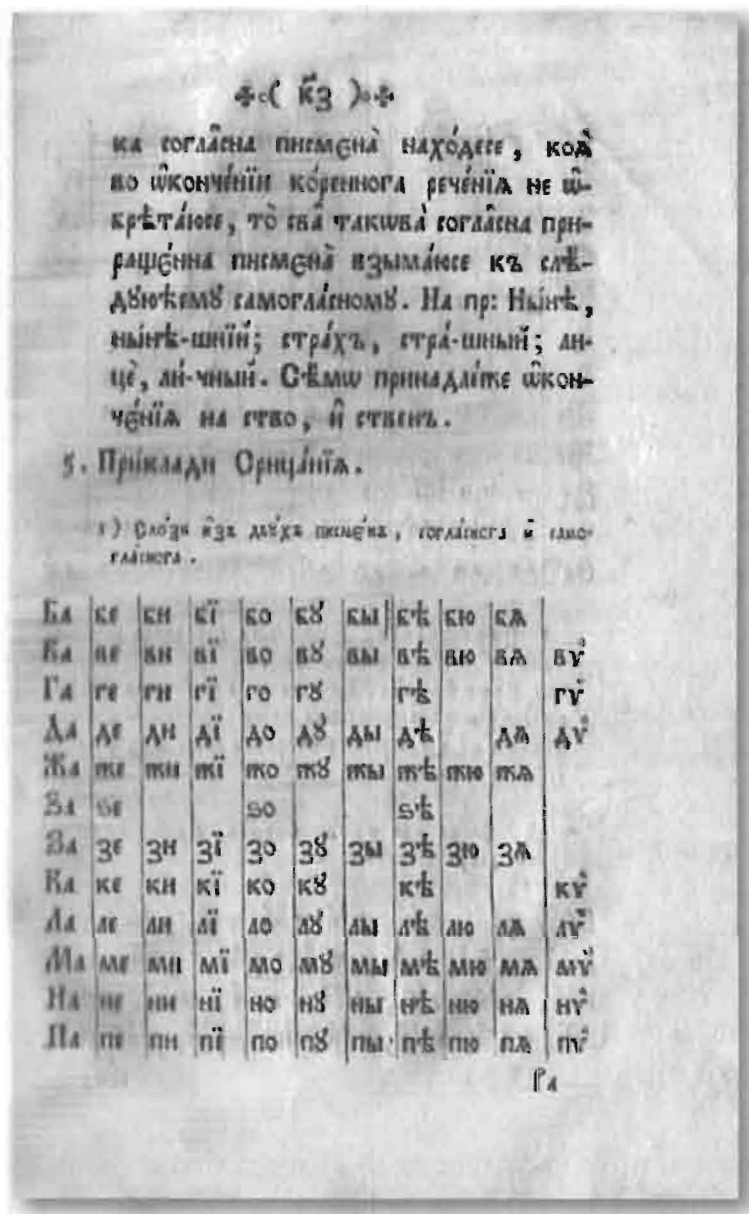
Соларић затим објашњава слова **Ѓ** (От), **Ћ** или **Ќ** (ђерв), **Ѕ** (дз), **Џ** (шч), **Ђ** (јат), **Б** (јери, тврдо и), **Ј** (је), **Ј** (јус), **Ј** (ја), **Ј** (ју), **У** (у), итд. Да би се слова добро савладала, неопходно их је често понављати. Након тога Соларић даје методичка упутства о читању.

Он користи једну од најстаријих метода за почетно читање и писање – **срицање**. Ова метода се користила од средњег века и примењивала се до *Буквара* Ђорђа Натошевића (друга половине деветнаестог столећа). Састојала се од следећег поступка. На табли или штампаним штицама (које су се налазиле окачене на зидовима учионице) налазила су се слова, написана најчешће по азбучном реду. Ученици су морали научити напамет имена слова, затим су почињали да сричу слоге (на табли, штици, некој књизи или буквару, ако су га имали). Учитељ је прво показивао мала слова, затим велика, гласно говорио њихова имена и од ученика захтевао да га они прате и напамет „наизуст“ науче. Реч *дете* се, на пример, срицала овако: добро јест – де, тврдо јест – те, де – те, реч *мати* на следећи начин.: мисљете , аз –МА, тврдо иже –ТИ, итд. Ова метода је била веома напорна за децу и она су читање учила две-три године. Соларић даје прецизна упутства како ће се по *Буквару* учити читање.

1. Од једног или више гласова настају слогови, који се сричу, а затим спајају у речи. Подела на слоге је услов доброг читања. Главно правило је: „Колико има самогласника, толико има слогова“.

2. Правила срицања:

- слогови са два слова: БА, БЕ, БИ БО, БУ, БЫ, БЮ...
- слогови са три слова: једног сугласника и два самогласника: БОИ, БОИ,
- ГОИ...АБА,
- слогови од три слова (самогласник, сугласник, безгласни знак): АХЪ, ИМЪ
- слог са четири слова: скве, здри, здра...
- два слога са по два слова: БУ- РА; ЦЕ – ЛО, ТЋ –ЛО
- следе речи са са више слогова: У-ЛИ-ЦА, БЕ-СЕ-ДА, SE- НИ- ЦА, СО- СТА- Я –НИ- ЈЕ, ЧИ-СЛИ-ТИ, ТА-КО-ВЫ-МИ.
- Ученик треба да препознаје слова, а учитељ да сриче. Када се деца упознају са срицањем, тада и она користе ову методу.

Буквар [...] П. Соларића, 27. страна, начини срицања од броја 5

Важно је напоменути да Соларић даје за срицање и оне слоге које не постоје у нашем језику: ГЫ, ГЯ, ТЯ, ФЮ, КЯ. Ово се методички може оправдати са аспекта увежбавања, јер је могуће да су деца и тада нека слова учила напамет. Из наставне праксе је познато да се понекад читаве странице буквара знају напамет, а када се дође до нагомилавања слова, ученици не могу успешно да наставе рад. У односу на претходне букваре, код Соларића постоји очигледан напредак: он је објаснио како се чита, али је препоручио да се код срицања изостави именовање слова, јер је сигурно схватио колико је то заморно за децу и крајње неекономично. То је метода гласовног срицања и оно представља значајан помак у настави, јер су деца за исто време могла брже научити читати. Одвојено читање и писање, које даје Соларић, било је дуго присутно у нашој букварској настави.

3. Правила читања

О читању, као интелектуалном процесу, у Соларићевом времену, ми немамо података, али је сваки образован човек морао схватити колико је оно значајно за интелектуални развој свакога, а посебно деце. Отуда је овај аутор, настављајући Орфелинов пут, поставио захтеве шта значи добро читање, „савршенство у читању“:

- Правилно наглашавати речи, реченице.
- Користити умерен глас.
- Према врсти текста одредити тон: ако је текст веселији и глас треба да буде бодрији; ако је текст тужан, глас треба да буде „треперав“.
- Треба пажљиво слушати како други читају, посебно оне која правилно говоре.
- Важно је читање са разумевањем текста „на смислљ писателя“.
- Зато се са текстом треба добро упознати.
- Деца треба да сричу текст једанпут, али ако то не чине добро, онда треба вежбати више пута, да би читање било течно, правилно.

Већина ових правила читања актуелна су и данас. Очигледно да је Соларић, као и Орфелин пре њега, био свестан да је човеков говор, његово огледало. Толстојева мисао „Дај више одмора језику него рукама“, указује на значај језичког варијетета. Овим захтевима Соларић отвара врата реторици, јер указује на индивидуалне карактеристике говорника, кога карактеришу боја, јачина, снага, брзина. Комуникација помаже детету да научи основна правила коришћења језика, она подстиче развој визуелне рецепције. Још од античког периода, читање и говор су нераздвојне компоненте: логичка и естетска. Без сазнајне равни нема правилног изговора, али ако се добро не прочита, ни текст се не може у потпуности доживети, а понекад ни схватити.

Очигледно је Соларић знао да је читање облик учења, јер подстиче специфичне функције мозга.

4. Текстови за читање (прва чтенија)

Сваки српски буквар, који се с љубављу радио, показује брижан однос према деци, пун поштовања. У њима се налазе текстови који имају јасне васпитне циљеве. У Соларићево време нашој деци нису била доступна многа дела из ауторске књижевности. Своја поимања књижевности добијали су усменим преношењем одређених књижевних врста. Сва та дела била су из једне области духа, и због тога аутори у букварима дају кратке чланке чији је задатак првенствено био да децу поучи и упути на реалан живот. Вредност ових штива била је више у сазнајној, а мање у естетичкој равни. Нормално, водило се рачуна о етичкој димензији образовања, које је била у складу са црквеним нормама. Каква су била штива за увежбавање, може

се видети у неколико примера у Соларићевом *Буквару* (превод је усклађен у духу данашњег језика). Аутор је свестан да „Без деце не расте кућа“, како каже народна изрека.

„Љубазна српска дечице! Почните у добри час читати и да мило буде вама, мило родитељима вашим, што читате; то нека буде, пре свега, вечна поука вама да сазнате по чему се зовете српска дечица. Родитељи ваши, даће вам, на задовољство моје, лепе дарове ако ви добро читате, почињете разумевати (текст) и у дубокој памети својој утврдите ваша прва чтенија.“

Штива су имала општеобразовни карактер намером да се кроз читање и вежбање читања упознају нови појмови: о породици, народу, држави, историји, географији, што се види у следећем штиву.

„Муж и жена, са децом својом, чине домаћинство, племе. Тако, љубазни мој, отац твој и мати, са тобом, сабраћом и сестрама твојим, чине племе. Свака особа или чељаде у племену има своје име, но сви заједно имају једно презиме – презиме твог оца.“

Соларић је успео да пружи ученицима разноврсне садржаје: деца су учила шта чини село, како се живи у градовима, које су реке и језера у њиховој околини, а на крају је следило упознавање са домовином. Тешко је рећи каква је била настава у то време, али на основу ових текстова уочава се корелација са другим областима, а читање постаје шири појам: њиме се продире у дух других ствари. Посебан акценат стављен је на текстове из православног образовања, па поред молитве на почетку књиге (после завршеног читања), следе приче о васиони, потопу, итд. Место је дато и причи о Исусу Христосу и Светом Сави.

„Васељену Божију сачињавају звезде, земља, све је то створио наш Сведржитељ...“

„Први људи били су телом велики, дуговечни, и испрва су живели по правилима Божијим, али су временом оставили славити Бога, и умножили сваку злобу на земљи толико да је добри Бог закључио преобновити род људски.“ Након овога следи прича о потопу.

Прилози општем образовању ученика су разноврсни, јер укључују и појмове о настанку прича, митова, басни, првих хијероглифа из којих је настало писмо, постојбини Срба, ропству под Турцима. Сва ова кратка штива су написана јасно, нема дугих реченица и очигледна намера Павла Соларића била је да ученици вежбајући читање, уче и остале појмове, важне за њихово образовање. Намена буквара имала је другачији карактер него данас, мада се, када се врше поређења, уочава изванредан континуи-

тет, посебно у примени корелацијско-интеграцијског система. Развој интелектуалних капацитета и знања ученика нужних за разумевање природе, историје, света у коме живе, дате су у складу са развојним потребама, могућностима и интересовањима.

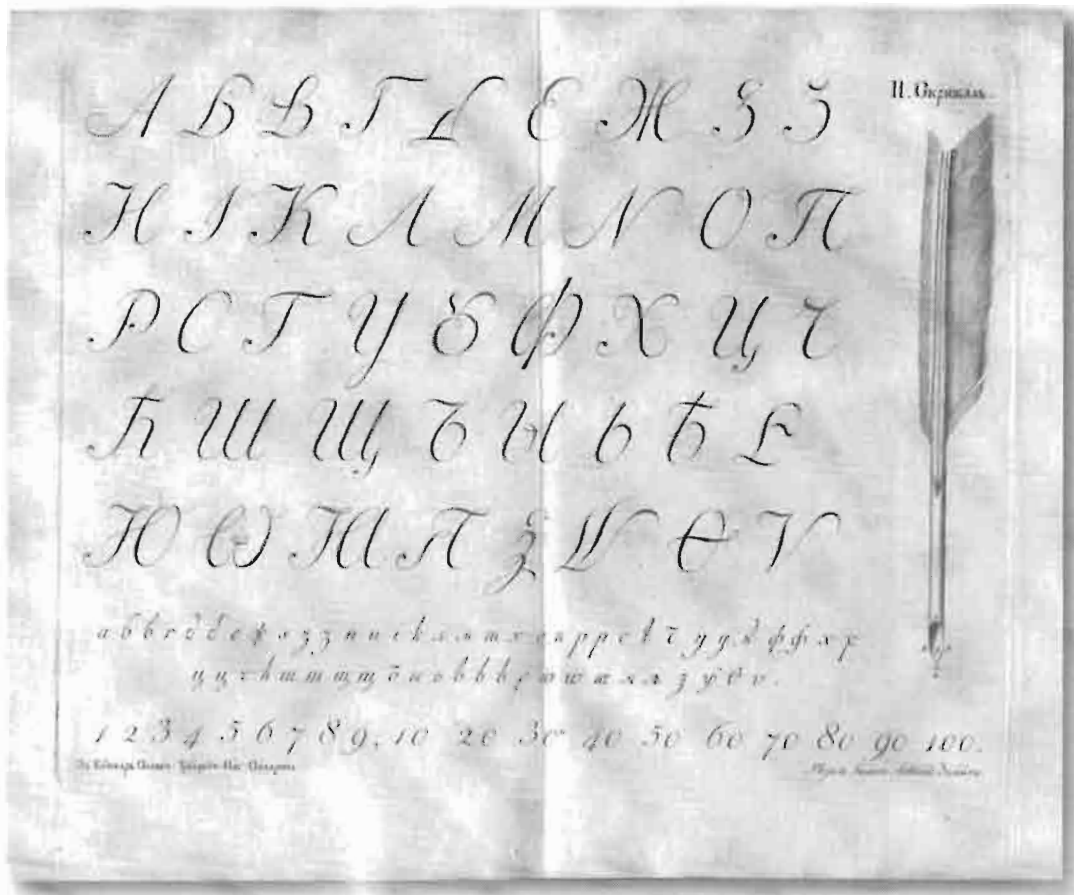
На крају овог поглавља, аутор се поново, са нежношћу, обраћа деци:

„Вама љубазна, српска дечице, слатка надо наша! Што сам ја, желим и вашим младим срцима и духу вашем. Ваша памет је као дух ветра, а слова су као семена које неко раније, а неко касније научи. Имајте ви у памети вашој и не заборављајте, да ми толико знамо, колико памети имамо, а колико више знамо, толико више људи вредимо.“

После црквених песама, Мојсијеве књиге, десет Божијих заповести и Симбола вере, Соларић се обраћа наставницима и каже да ће деца знати све да читају, ако брзо и лако савладају *Буквар*.

Као прилог за вежбање дате су речи и придеви изведени од њих: анђеоски – анђеоски, апостол – апостолски, архангел – архангелски, итд.

У другом делу – *Краснописанију*, дају се методичка упутства како треба писати слова. Дата су и писана слова.

Буквар [...] П. Соларића, посебне стране за вежбање у писању слова

Слова треба писати укосом, читко да се свако може са лакоћом прочитати, морају имати једнаку висину и ширину, а размак међу речима треба да буде исти. Овакав методички поступак је присутан и данас, тако да можемо јасно уочити традиционалне приступе у настави почетног читања и писања.

Упутство је везано и за перо којим ће се писати, па аутор упозорава: „Треба изабрати гушчије перо, округло, ни тврдо, ни меко, направити први надрез, затим друга два побочна, тање или дебље, у зависности каква слова желимо“.

Соларић потом даје слова са славјано-руском азбуком, затим „славјанско-илирском“ (глагољица), рађеном по узору на светог Јеронима из IV столећа. Принцип учења слова је исти као и у првом делу.

На крају буквара дати су бројеви и математичке операције које су ученици требали да усвоје. Традиција да се на крају буквара налазе бројеви и најосновније математичке операције настављена је и касније.

(рли)

2	ѡѡѡ	7	ѡѡѡѡ	6	5	ѡѡѡ	8	ѡѡѡѡ	3
1		8		7	5		9		4
1		9		8	5		10		5
1		10		9	5		11		6
2	ѡѡѡ	3	ѡѡѡѡ	1	9		12		7
2		4	ѡѡѡѡ	2	9		13		8
2		5		3	9		14		9
2		6		4	6	ѡѡѡ	7	ѡѡѡѡ	1
2		7		5	6		8	ѡѡѡѡ	2
2		8		6	6		9		3
2		9		7	6		10		4
2		10		8	6		11		5
2		11		9	6		12		6
3	ѡѡѡ	4	ѡѡѡѡ	1	6		13		7
3		5	ѡѡѡѡ	2	6		14		8
3		6		3	6		15		9
3		7		4	7	ѡѡѡ	8	ѡѡѡѡ	1
3		8		5	7		9	ѡѡѡѡ	2
3		9		6	7		10		3
3		10		7	7		11		4
3		11		8	7		12		5
3		11		9	7		13		6
4	ѡѡѡ	5	ѡѡѡѡ	1	7		14		7
4		6	ѡѡѡѡ	2	7		15		8
4		7		3	7		16		9
4		8		4	8	ѡѡѡ	9	ѡѡѡѡ	1
4		9		5	8		10	ѡѡѡѡ	2
4		10		6	8		11		3
4		11		7	8		12		4
4		12		8	8		13		5
4		13		9	8		14		6
5	ѡѡѡ	6	ѡѡѡѡ	1	8		15		7
5		7	ѡѡѡѡ	2					
							8 ѡѡѡ	16	

Буквар [...] П. Соларића, страна 141

Соларић је схватио значај букварске наставе, која чини основу матерњег језика. Писменост је пут до знања, а знање пут ка напретку. Очигледно је да су наши преци схватили значај љубави према матерњем језику и потребе да се он негује и унапређује. Буквари су служили за основно описмењавање најмлађих ученика на темељима ортоепских и ортографских стандарда тадашњег српског језика.

Издавање буквара се интензивно наставља у периоду 1844–1870. године. Удаљени километрима, у различитим крајевима, Срби пишу букваре, знајући да је писмен народ окренут будућности. Они су схватили свој мисионарски и задужбинарски рад. Били су свесни чињенице да је све пролазно, осим вредног људског дела. Цена неслободе била је велика, а образовање је крчило путеве светлијој будућности. Писци буквара су били свесни историјског тренутка и чињенице да се време не може надокнадити; знали су да основу образовања и просветитељства чине православна духовност, народна традиција, знање и вера да ће помоћу знања опстати и остати, створити нове светле странице духовног постојања. Два аутора буквара – Павле Соларић и Платон Атанацковић се нису можда ни познавали, али су веровали у своју мисију, знали су да децу треба упутити, научити, образовати и знањем обогатити. Најзначајнија нит њиховог повезивања је љубав према Богу, деци и отачаству. Зато им се буквари и спомињу, јер су у њих уткали знање и љубав.

У Европи се, половином деветнаестог века, јављају аналитичке и синтетичке методе, које уче и поједини наши ученици у учитељским школама.

Познати српски културни радник Платон Атанацковић (Павле), епископ бачки, књижевник, добротвор (Сомбор, 21. VII 1788 – Нови Сад, 3. V 1867), наставио је традицију писања буквара. Атанацковић спада међу најобразованије војвођанске Србе тога доба.

Написао је око педесет различитих дела, издавао нове књиге из веронауке, израдио српски и немачки буквар (1853, 1857, 1859, 1868...), штампао две *Језикословене читанке*. Писао је уџбенике за веронауку, математику, педагогију. Издао је *Прву педагогију и методiku* (1814) и *Предложења и словенскаја граматика* (1814). Од уџбеника из веронауке за народне школе саставио је: *Кратку свештену* (1857), *Науку из светог писма* (1865), *Катихизис* (1854), *Училишну и домаћу Библију* (1857), *Црквене пјесни у недељним и празничним данима* (1860), *Апостоле и евангелија у празничне и недељне дане преко целе године* (1860). Написао је *Немачко–српски и српско–немачки речник* (Беч 1840).

Буквар за србска училишта у Аустријском царству
Платона Атанацковића

Буквар за србска училишта у Аустријском царству Платон је објавио у Бечу 1853. године, касније су изашла још два издања (1854, 1857). У науци је познат као Платонов буквар. Употребљавао се у Војводини све до 1870. године. За друго издање овог буквара рецензију је написао Ђура Даничић

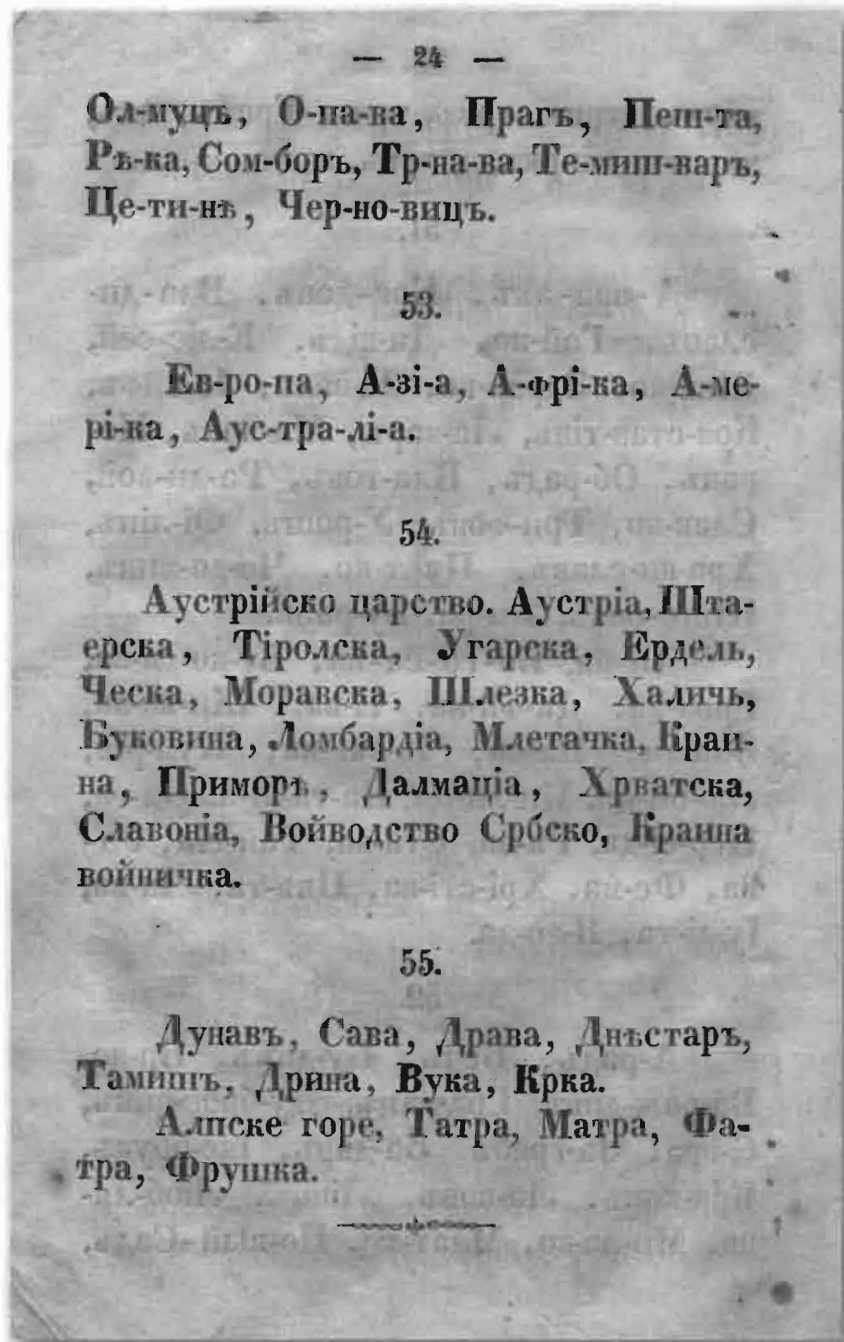
1854. године у којој, између осталог, пише: „Има буквара који су тако уређени да дијете како позна које слово одмах чита ријечи од онијех слова које познаје... Свак може лако помислити како би се дијете радовало кад би научивши само четири слова већ знало прочитати толике ријечи... Зато би дјеца учећи читати на овај начин, научила много прије...“. Јасно је да Даничић овим мишљењем чини корак даље у букварској настави, посебно са аспекта примене гласовне методе. Платонов *Буквар* је усаглашен са гласовном методом, што значи престанак методе срицања.

Буквар за Србска училишта у Аустријском царству, П. Атанацковића, Беч, 1857.

За разлику од Павла Соларића, Платон Атанацковић не даје методичка упутства, јер је буквар намењен аустријском подручју на коме је било учитељских школа и у којима се учила методика букварске наставе. Буквар

континуитет: Јелисеј, Платон, Хранислав, Чедомил, Богосава, Илка, Кумрија, Персида, Рава, Христина, Чава, Јудита. Након овога ученици читају имена градова, континената, земаља. Занимљива је 54. лекција. Из наведеног примера јасан је предвиђени ниво знања ученика, јер они уче имена градова, називе континената, као и покрајине које су биле у оквиру Аустријског царства.

Буквар за Србска училишта [...], П. Атанацковића, страна 24

Од 25. стране, аутор даје двадесет и осам штива за читање под називом „предмети за читање“, који садржински настављају линију започету са Орфелином и Павлом Соларићем. У периоду букварске наставе није било посебне читанке, које су ризнице школске наставе, а имале су задатак да

код ученика развијају естетски укус. Буквари су имали штива из реалног и хришћанског живота. Штива реалне садржине су имала задатак да упознају ученике са крајевима домовине, занатима, градовима, рекама. На тај начин се васпитавало родољубље. Прва штива немају наслове, обележена су бројевима. Дајемо као илустрацију нека која показују васпитни карактер текстова, Платонов однос према деци и хришћанској традицији:

1. „Мила дечице! Погледајте око себе; погледајте и на небо над вама, видите на њему сунце, месец и многе и премноге звезде; погледајте и земљу такође, и на њој толико свачега, да се исказати не може. Знате ли ко је то све као и вас створио? Преблаг и премилостиви Бог створио је све, што очима видимо: зато љубите бога као Створитеља свога.“ (страна 25)

2. „Бога видети не можемо, но видимо то, да све храни и содржава. Божија сила јест превелика; Бог све што хоће, може учинити; нитко други не може учинити све, што би год хтео, само Бог јест свесилан и свемогућ: зато вала да се Бога боимо.“ (страна 26)

6. „Бог је створио плаво небо, јарко сунце, сјајни месец, и светле звезде, високе планине, сиње море, зелене ливаде, плодне њиве, слатко грожђе, горки пелен као и румену ружу, бодљикави чкаљ, као и жуто смиље и ковиље. Људи живе из милости Божије; зато треба да и на славу позна, Божију живе. Човек, ма где био, свуда је у руци Божијој; зато треба да се сваком месту Богу моли. Зашто је Бог створио свет? Зато да покаже силу и славу своју, а зашто је створио човека? Зато да човек позна, слави и велича Бога.“ (страна 26)

После усвајања основне писмености, наставља се увежбавање и усавршавање читања. Функционалним, осмишљеним и примереним повезивањем стечених знања, током усвајања почетног читања, са одговарајућим програмским садржајима из осталих предметних подручја (граматика, правопис, језичка култура), ученицима је пружена могућност да утврде своја знања. Зато су касније дата штива, која насловом упућују на њихову садржину: *Родитеље твоје слушај, Поштуј старије људе, Буди благодаран, Чини добро, на се не кај, Туђе не дирај, Така треба да су деца, Не оклевај, Не буди љутит*. Поједина штива су дуга за читање. Очигледно је аутор желео да интересантним садржајем приближи деци етичке норме, васпитно делује на њих и подстакне их на читање и размишљање. Код деце је требало развити критичко процењивање, васпитавати их за живот и рад у духу хуманизма, истинољубивости, солидарности и других моралних вредности. Ове вредности су развијане и преко усмене књижевности за децу (приче, басне, пословице, загонетке, бајке), чији је био циљ да деци откривају животне радости, лепо, племенито и добро. Штива које даје аутор немају естетски карактер, али су у језичком погледу усклађена са психофизичким узрастом деце. Дајемо један пример:

13. Говори истину

„Срдан и Ранко отиду на ледине по воду и стану се свађати који ће пре напунити свој крчак водом. „Ја ћу пре“, повише Срдан; а Ранко опет: „Нећеш ти, него ћу ја“. Отимајући тако, који пре да напуни, разлупају оба два крчага. Сад седну обојица и стану плакати, но видећи да им сузе не помажу, морадоше се празних шака кући вратити.

За њима је ишао чика Срећко, који је добро видео шта су њих двојица радили, али они њега нису опазили. Срдан дође пре Ранка кући. Отац га запита: „А где ти је крчак?“ Срдан се зарумени, обори очи, ништа не одговарајући. „Говори“, викне отац, „шта си радио са крчагом?“ Срдан проговори кроз плач: „Опрости ми, ишао сам с Ранком на воду, па смо се отимали, ко ће пре напунити крчак, и у том полупамо оба два. Али, молим те, само ми опрости, нећу више никад тако радити“. – На то му отац рекне: „Видиш, сине, зло си радио, и сам својој кући штету начинио. Али ћу ти, кад истину кажеш, опростити; само буди одсад паметнији!“

И Ранко дође својој кући. Отац му је жито вејао, па је био јако ожеднио, да је једва чекао, да му син воде донесе. Ранко наиђе пред оца, и рекне му: „Гледај, каква мене несрећа снађе; кад сам се враћао, повија ме некакво псето, ја потрчим, да утечем од пса, па онда паднем и разбијем крчак.“ За Ранковим леђима стајао је чича Срећко, који је случајно послом к Ранковом оцу дошао био. „А, што лажеш, неваљали сине“, повиче старац Срећко, па онда наговори Ранка да каже све по реду, како је било.

„Буд си крчак разбио, још лажеш, и мене хоћеш да превариш“, рекне на ово отац Ранку, „ходи овамо да те научим, пошто је лаж“, па узме прут те Ранка свог добро ишиба.

Свагда ваља истину говорити, јер у лажи је плитко дно, вели проста пословица.

Након ових штива, настављају се она која употпуњују дечје образовање из непосредне околине: о небу, звездама, данима у седмици, годишњим доби-ма. Све су то прозни текстови. Једина песма је *Птичје појање*.

23.

„Благо нама птицама
По зеленим шумама;
Све, што нама треба,
Добијамо с неба!

Још нам стоји на вољу,
Прелетати по пољу,
И по милој гори
Песма нам се ори!

Кад сунце залази,
Свака грану налази,

Те проспава пријатно,
 И урани радостно,
 Па у зору плаву,
 Скочимо на траву.
 Свог довољства тога
 Ми слаavimo Бога.“

У штиву, под бројем 28 (странице 49 и 50), дате су народне пословице које су делимично познате у нашој књижевности. Издвајамо неке које се могу наћи у уџбеницима до Другог светског рата:

Где је слога, ту је Божји благослов.
 Где се старији не слушају, ту Бог не помаже.
 Ко се Бога не боји и људи не стиди, тога се ти клони.
 Рђа се за злато не хвата.
 Уста затвори, а очи отвори.
 Што Бог даје, све је добро.
 Хитар буди слушати, а спор говорити.

После 50. стране следе велика и мала писана слова.

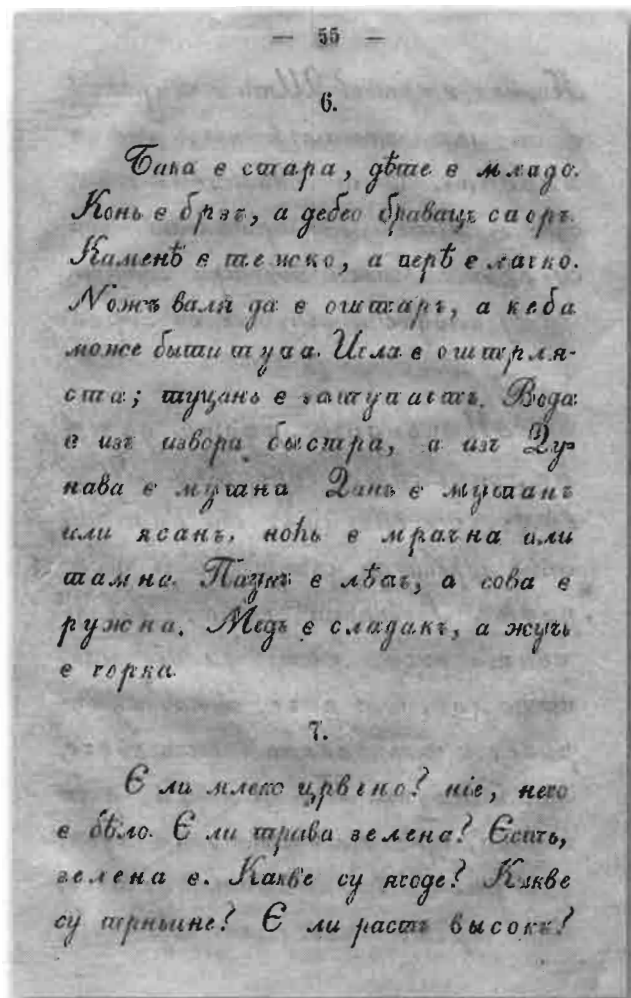

Буквар за Србска училишта [...], П. Атанацковића, страна 51

На факсимилу се види да су слова била једноставна за писање. Занимљиво је да се крstonостни облици слова јављају у многим буквари-ма, укључујући и овај. То су **Ж**, **Ђ**, и **Ћ** (ђерв). Та три слова би се можда симболично могла повезати са Светим Тројством. Не постоје методичка објашњења како су се слова писала, очигледно су учитељи то знали из постојећих методика. Поједине линије имају калиграфско обележје. Слова су укошена, што је био најчешћи стандард, сем издања у Загребу, која су делимично била под утицајем писања немачке абецеде. Занимљиво је да су велика слова **Л** и **Н** латинична. Латинично слово **Н** било је у свим буквари-ма на територији Аустријског царства.

Посебну пажњу завређује повезивање слова које се види на страни 55. Тешко је одговорити зашто их аутор не повезује, можда је желео да дете још једном уочи облике слова, а могуће је да је желео да дете лакше чита, јер ни штампана слова нису повезана. Ученици су сигурно учили повезивање писаних слова што се види из бројних рукописа тога времена.

И у овом штиву се види да су српска деца, вежбајући читање помоћу буквара, учила многе појмове. У примеру су наведени примери антонима:

Буквар за Српска училишта [...], П. Атанацковића, страна 55.

„Бака је стара, дете је младо. Коњ је брз, а дебео бравац спор. Камење је тешко, а перје је лако. Нож ваља да је оштар, а кеба може бити тупа. Игла је оштрљаста, туцањ је затупаст. Бода је из извора бистра, а из Дунава је мутна. Дан је мутан или јасан, ноћ је мрачна или тамна. Паун је леп, а сова је ружна. Мед је слadak, а жуч је горка.“

Интересантно је да су од 59. стране стављени *Предмети за размисање*. Више појава или предмета груписани су у оквиру једне тачке. Могуће је да су они послужили као основа за говорну вежбу, на пример: у броју 6 дати су одевни предмети: „кабаница, капут, чакшире, прслук, капа, шешир, шамија, убрадача, марама заврат, кошуља, гуњ, опаклија, огртач (јапунце), обојак, опанак, чизма, ципела, чарапа“.

У броју 16 (страна 60) дата су занимања: „млинар (воденичар, сувачар), пекар, месар, чизмар, кројач (шивач), зидар, дрводеља, столар (тушљер), ковач, бравар (шлосер), стаклар, лончар, колар, седлар, ткач, бојација, качар, димничар“.

Од 65. стране су дата црквена велика и мала слова која су се обавезно учила до Другог светског рата, текстови за читање, десет Божијих заповести, молитве и девет заповести црквених. Затим следе бројеви. *Буквар* има 81 страну.

Занимљиво је да сва издања Платоновог *Буквара* нису идентична, допуњавана су прилозима. Тако се у *Буквару* из 1868, објављеном годину дана након ауторове смрти, налазе две песме које имају поучан карактер. Писане су у осмерцу. Наводимо их као занимљив пример дидактичког штива (страна 48):

Мајка светог Петра

Свети Петар у рај пође,
за њим мајка теком тече,
па беседи стара мајка:
„Стан, почекај сине Петре,
Да ја с тобом у рај идем.“
Ал' беседи свети Петар:
„Врат се натраг моја мајко,
ниси гладног наранила,
ни жеднога напојила,
ниси голог преодела,
нити боса преобула,
ниси слепом уделила,
ни за душу наменила,
не мож' мајко са мношћом поћи.“

Шта да чини ко мисли Божји бити

О, човече, праведниче!
 Један Божји службениче!
 Ако мислиш Божји бити,
 Чини добра за живота,
 Поштуј брата старијега,
 И тебе ће млађи твоји,
 У добру се не понеси,
 А у злу се не поништи,
 На туђе се не лакоми,
 Јер човече, праведниче,
 Кад човека самрт нађе,
 Ништа собом не понесе,
 Већ скрштене беле руке,
 И праведна дела своја.

Ове песме су писане у складу са нормативима учења деце, која су васпитавана у духу праведности, честитости, истинољубивости. Вредно је истаћи да је на таквом односу инсистирано у Школским законима у Аустријском царству, у коме су дати прописи за народне школе на целој територији. Они се састоје из четири дела: *Како се ученици владати морају пре школе, Како се ученици у школи морају владати, Како се ученици у цркви владати морају, Како се ученици морају владати после школе*. Тако у члану 12 (3. део) законодавац каже: „Кад већ школу оставите, јавите се лепо, и захвалите свима онима који су се са вама трудили. Сматрајте учитеље ваше као највеће добротинитеље, којима сте до смрти захвални бити дужни. Више им можете вашу захвалност указати, ако будете настојали да оно што сте у школи научили и стекли, не заборавите него на корист вашу употребите“.

Буквар Платона Атанацковића је искорак у савлађивању почетног читања и писања. Да је он рађен по слоговној методи, показује и то што су у њему дата само штампана слова, и то прво самогласници., затим следе сугласници, речи, па штива. *Буквар* је представљао једноставнији пут ка стицању писмености. Национално васпитање у том периоду је усмеравано и на српски језик. Сви аутори су знали да је језик огледало човечије душе, биће једног народа, да се у њему огледа живот и култура, да је то светосавска традиција која се столећима преносила. Писмен човек увек има отворена врата света.

Деца памте свог учитеља и буквар. Вероватно је то и некада било тако. Аутори поменутих буквара нису имали своје деце, али њихова су била сва којима су подарили своје букваре, јер су они били њихова задужбина. Децу су васпитавали, учећи их значају језика, вредностима учења и знања, право-

славне религије, поштовању и поштењу. „Учите и истражујте код куће ваше задатке, читајте, пишите, рачунајте и понављајте драговољно и потпуно послове које вам родитељи налажу“, каже законодавац (Закон, 4. део, члан 8). Кроз различите примере речи, реченица, штива, аутори поменутих буквара указали су како се богато и свестрано развија дететова личност. Ученици су васпитавани да поштују родитеље, да за основу живота узимају основну Христову заповест – љубав. Љубав према Сведржителју, према ближњем, предислови су путева љубави према образовању и очувању опорука праотаца: језик и писменост чувају и државу и народ. Руски мислилац Н. Ј. Даниљевски каже да се достојанство сваке нације садржи у њеној способности самопоштовања. То се постиже од најранијих дана. Зато су деца највеће улагање у будућност, јер, како каже народна изрека: „Дете је славуј у кући“.

Литература

а) Деретић, Ј. (2002), *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд.
Чурчић, Лазар и Јованка Тодоровић (1980), Павле Соларић – два века после рођења, *Годишњак Библиотеке Матице српске за 1980*, Нови Сад.
Школски закони за народне школе у целом Краљевству и аустријским државама, Беч, 1845, рукопис, МС, Нови Сад.

б) Интернет извори

www.treccani.it/.../categoriesItems.jsp? – преузето 18.10. 2009.

svevlad.org.rs/srbistika/panic_solaric.html – преузето 17. 9. 2009.

kovceg.tripod.com/pm_srpska_pisma.htm – преузето 17. 9. 2009.

Nada Todorov, Ph.D.
Sombor

PRIMERS OF PAVLE SOLARIĆ AND PLATON ATANACKOVIĆ

Summary

The two primers written by Pavle Solarić and Platon Atanacković, published in the 19th century, have a significant place in the history of initial reading and writing education of Serbs. A gap of over 40 years exist between these two primers. By comparing them, similarities and differences become obvious as they had been made under the influence of different methods. But they are connected by the desire of the authors to enrich the Serbian people by enlightenment, to raise their spirit and to open new vista of education. Both authors are conscious of the national position of the Serbian people and therefore devote particular attention to every word, and address children with respect and love. Both primers are elaborated in the paper, pointing to their similarities and differences.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ПРВИХ СРПСКИХ БУКВАРА, ЊИХОВОГ ЈЕЗИКА И ПИСМА КОЈИМ СУ ШТАМПАНИ

Од Првог српског буквара Инока Саве 1597, до друге половине
XIX века

*Знати писати и читати исто је што
и ходати са лучом светлости у тами незнања.*

За ову пригоду биће довољно поткрепити примерима основну мисао – да су променама у развоју српског књижевног језика у прошлости *претходили* а и *следили* за њима – значајни људи и њихове књиге, које су доносиле нове озрачаје у српску културу.

Српска култура је у свом хиљадугодишњем континуитету трајања писане традиције, под значајним политичко-историјским околностима које су се збивале у оквиру православне културне зоне (*Slavia Orthodoxa*), прошла кроз многе значајне периоде.¹⁹⁹ Са становишта развоја писмености и конституисања структуре српског књижевног језика, неспоран је дуги ток ћирилске писане традиције и књижевног црквеног језика српскословенског, који је у свом настанку пошао најпре као медиј религијског (хришћанског, православног) израза (развијен из старословенског књижевног језика), да би своју функцију проширио и на књижевност српског средњег века. Српски средњи век са богатством својих бројних и значајних писарских центара – манастира (од Свете горе до Милешеве, Жиче, Дечана, Пећке патријаршије, Манасије и сл.), у том првом периоду српске писмености неговао је традицију учења, преношења знања, чувања знања о којој сведочи богато рукописно наслеђе.

Вековима руком исписиване српском ћирилицом на пергаменту, а потом и на хартији, сачуване су бројне странице црквених и световних докумената, које су истовремено и сачувале мене нашег црквеног и књижевног српскословенског језичког израза, смене његових правописних школа (од зетско-

¹⁹⁹ Овој широкој теми развоја књижевног језика посвећене су значајне књиге Павла Ивића: *Српски народи и његов језик* (Приредио Милорад Радовановић), *Целокупна дела V*, Издавача књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад, 2001; *Преглед историје српског језика* (Приредио Александар Младеновић), *Целокупна дела VIII*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад 1998; и Александра Младеновића, *Историја српског језика, Одабрани радови*, Чигоја штампа, Београд 2008.

хумске, старије, и млађе рашке, ресавске и постресавске), и то од најстаријих сачуваних ћирилских споменика из друге половине XII века до прве половине XVIII века (а понегде и дуже). О свим сазнањима и њиховим значењима о том дугом временском раздобљу, о начину стицања писмености и њеном ширењу није могуће говорити укратко. Иако није остало сачувано много књига које говоре само о језику и писму из тог српскословенског раздобља, треба имати на уму да су манастирски скрипторији у којима се учило слово, писмо, језик, молитва, заправо прве наше средњовековне школе у којима је стицана писменост и образовање. Сваки манастир је имао библиотеку са одређеним књишким фондом²⁰⁰. Свакако су се међу тим књигама садржавале и неке врсте приручника или правописних подсетника намењених писарима, преписивачима, тј. књиге за стицање основних знања.²⁰¹ Познавати слово („*buku“) значило је могућност спознаје *речи* (Бога, јер у почетку беше *реч*), а за средњовековног човека, то је значило бити прожет духом Господњим. Другим речима, то је значило спознати Бога, створитеља света, и могућност за спознају највише његове врлине, Љубави. Често име за Христа било је *Слово*. У профаном животу, познавање писма отварало је нове начине комуникације у заједници, обичне, свакодневне, уговорне (повеље, законици, медицинске књиге, трговински рачуни и сл.). Из старословенског периода о томе непосредно сведоче преписи најстарије филолошке расправе Црнорисца Храбра, *Сказање о писменима*.²⁰² Она обележава период

²⁰⁰ Овде бисмо подсетили на каталоге рукописних књига, као нпр.: Љубица Штавланин-Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, т. I и II, Београд 1986; Димитрије Богдановић, *Каталог ћириличких рукописа манастира Хиландара* (о њему је у посебном одељку штампан и каталог ћириличке штампане књиге манастира Хиландара који је приредио Дејан Медаковић о књигама од XV до XVII века), Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије 1978; Библиотека манастира Хиландара, *Каталог књига на српскохрватском језику од XVIII до XX века* (приредили мр Миодраг Живанов, мр Драгутин Никчевић и Радисав Грујић), Београд 1989; ово су само неки од постојећих каталога српских ћирилских рукописа које наводимо због значаја који су имали за писменост у средњем веку: Мирослава Грозданић-Пајић, Радоман Станковић, *Рукописне књиге манастира Виоски Дечани* (Водени знаци и датирање). – Народна библиотека Србије, Београд 1995. Ови каталози само су примери из недавне прошлости остварених снова и идеје Љубомира Стојановића и С. Куљбакина (изнете на Првом славистичком конгресу у Прагу 1929. године), да се сачини генерални преглед свих јужнословенских рукописа. Ову идеју успешно остварује код нас Археографско одељење Народне библиотеке Србије и друге институције.

²⁰¹ То су морале бити претече буквара. Реч буквар настала је од речи „*buku“, именице женског рода у номинативу једине, која је у српскохрватском имала значење буква (герм. порекла *boko) из кога се развило значење „слово“, писмо (М. Фасмер, *Етимологическиј словарь русског језика*, Москва, Прогрес 1986, I том, 236). Тако се и објашњава назив за „буквар“ (словар) или понекад азбуквар (према називу за прво слово азбуке а-, „аз“, које је имало значење личне заменице за прво лице „ја“) или на подручју латинице *абецедариј* (такође, према првим словима абецедне).

²⁰² Текст преведен на савремени језик са широм литературом о постојећем преписима и издањима овог рукописа уп. Томислав Јовановић, *Стара српска књижевност*, Хрестоматија. – Филолошки факултет, Београд, Нова светлост, Крагујевац, 2000, 17–20. Сачувано је око

старословенске писмености (од IX до XII века). Написана је са циљем да одбрани право на богослужење на старословенском језику, а са њим у вези и настало писмо којим су црквене књиге писане. Из ње сазнајемо, такође, да је писменост на старословенском језику, између осталог, од својих почетака била осуђена на трновит пут. Из тих разлога је разумљиво зашто је тако мало рукописа сачувано на старословенском језику, па тако и оних о начину стицања вештине писања и читања.²⁰³ Недостатак оваквих књига са наших простора више говори о друштвеној и политичкој историји и са њом везаној судбини наше књиге, него ли о нашој „недостатној култури“. Више говори о моралном слепилу оних који су *свесно* уништавали путоказе, светионике и светлилнике широког пута српске културе. Но, и из оног што је остало могу се ишчитати многа значења.

Посебно је значајно истаћи да је прва фаза у историји српског књижевног језика временски најдуже трајала, и то од друге половине XII века до половине XVIII века. Све то време, према посведоченим споменицима, наредо су се употребљавали црквени и књижевни језик (српскословенски) и народни (раз)говорни, који су један другом чинили функционалну допуну. Ова појава у српској писмености позната је као диглосија. Разуме се, језик „вишег стила“ био је српскословенски, а „нижег стила“ био је народни (раз)говорни. Најзначајнију улогу у том периоду одиграо је Свети Сава, под чијим се утицајем свакако одвијала путем црквене организације Српске православне цркве и организација писмености. Позната је улога овог нашег првог просветитеља, потврђена и народним предањем и његовим првим књижевним делима о којима су у нашој целокупној науци посвећене многе књиге из пера историчара језика, историчара књижевности, етнолога, историчара уметности, проучавалаца народне књижевности и сл.

Са Светим Савом може се рачунати да почиње сачуван сведочанствима потврђени период првог просветитељства код Срба у организованој

80-ак преписа ове расправе (настале у IX/X веку) у различитим редакцијама старословенског језика, између осталог и на српскословенском.

²⁰³ „Мисли се да су глаголске и ћирилске књиге из централних и јужнословенских области које су писане у току X, XI и XII века нестале крајем раздобља византијске реокупације Балкана, последњих деценија XII века, у планској и оштрој акцији „погрчавања, уништавањем словенске писмености“ (Богдановић 2000, 217). Уништавање словенске књиге понављало се кроз историју. О томе сведоче подаци о првом српском буквару инока Саве 1597. године, његовом првом издању, штампаном у штапарији Ђ. А. Рампацета, које је изгорело у пожару Народне библиотеке у Београду, насталом приликом бомбардовања Београда (6. априла 1941. године) од стране Немачке. О овим питањима уп.: Љубомир Дурковић-Јакшић, О пропасти народне библиотеке у Београду 1941. године и судбина њених реткости, *Археографски прилози* 6–7, Београд 1984/1985, стр. 7–49; Љубомир Дурковић-Јакшић, Грађа о судбини српског културног и националног блага у Првом светском рату, *Археографски прилози* 12, Београд, 1990. године, 299–323; Љубомир Дурковић-Јакшић, У потрази за рукописним јеванђељем које је краљ Александар Обреновић добио у Хиландару, *Археографски прилози* 14, 145–153; Љубомир Дурковић-Јакшић, Прилог познавање страдања Народне библиотеке у Београду за време Првог светског рата, *Археографски прилози* 14, Београд 1990, 163–205.

српској држави. Светом Сави се, између осталог, приписује улога првог реформатора српског ћириличног правописа (млађе рашке школе).²⁰⁴

Из прве фазе развоја писмености код Срба (потврђене споменичком грађом од XII до половине XVIII века), потиче и расправа Константина Филозофа, *Сказање изложено о писменима (1423–1426)*,²⁰⁵ у коме се излаже о потреби реформисања писма и даје предлог промена. Између осталог, наведеног у расправи, посебно се говори о томе „у каквом облику деца да уче азбуку“ (Трифуновић 1975, 183). Константин Филозоф је своју расправу на српскословенском језику написао са циљем да се установи ред у правопису оног времена, да се уједначи и усклади са традицијом *Словенских Првоучитеља*, од које се по њему, увелико одступало. Зато он нуди своје дело као решење, али при свему томе размишља и како да се нова знања припреме и пренесу на ученике. То на посредан начин поткрепљује чињеницу да се школским путем, на организован начин преносило знање. Па ипак, идући за променама у оквиру европских културних токова, најзначајнији догађај у српској култури овога периода је појава штампарства и штампане књиге. Овај културни догађај остварен је прво оснивањем Цетињске штампарије Ђурђа Црнојевића, са првом књигом штампаном на српскословенском језику 1494. године. По узору на ову штампарију, и у другим манастирским средиштима ницале су штампарије (црква Св. Ђорђа код Горажда, манастир Рујно, Грачаница, Милешева, Мркшина црква, Београд и сл.), у којима се штампало на српскословенском језику, а на ћирилици каква се налазила у српским рукописима. Била је то полууставна ћирилица с појединостима из уставног и брзописног писма (Младеновић 1993, 34). Период штампања књига на српскословенском језику трајао је од XV до XVII века.²⁰⁶ Из тог времена сачуван је српски штампани *Буквар Инока Саве*, пореклом из Дечана, који је из свог писарског центра, понесен ентузијазмом отишао у Венецију (1597), да обелодани оно за чиме је вапила тадашња српска култура – описмењавање на *најсавременији начин*, путем штампане књиге, путем букварске наставе.²⁰⁷

²⁰⁴ О тој улози у нашој науци је доста писано. Овде бих само подсетила на и данас актуелну научну расправу Александра Белића, *Учешће Светог Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика* (Белић 1999, 357–396).

²⁰⁵ Ђорђе Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*. – Слово љубве, Београд 1975, 99–104, 182–185.

²⁰⁶ Уп. *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, Раздобље српскословенске штампе, XV–XVII века. – Српска академија наука и уметности, Матица српска, Народна библиотека, Београд 1994; Александар Младеновић, уп. текст *Екавизам наших старих штампаних књига*, поглавље XII, 139–146.

²⁰⁷ *Први српски буквар Инока Саве*, Венеција 1597. Приредио Михајло Блечић, Политика, Београд 1991. Треба напоменути да је у српској филолошкој науци још од Стојана Новаковића у употреби термин *српскословенски* (за српску редакцију старословенског језика), *рускословенски* (за руску редакцију старословенског језика; *рускоцрквени* и *славенски* називан у XVIII и првој половини XIX века), као и *славеносрпски* (који је настао посрбљивањем рускословенског уз присуство елемената српскословенског у великој мери цртама народног

За данашњег педагога, методичара или историчара језика, овај буквар је засведочана повест о стицању и преношењу основних знања о своме писму (ћирилици), и то црквеним и књижевним *српскословенским језиком штампана*. У доба када је овај буквар настао (XVI век) „мало која европска земља и култура располагала је сопственим училима, писменима, абецедарима, азбукварима...“ (Блечић 1991, 7). Међу многим врлинама које су изречене о *Буквару инока Саве*, нарочиту чини букварска методика, гласовна метода учења писма (према изговору гласова) што се остварило у овом буквару „више од два века пре њеног увођења у европско школство. Учиниће то Стефани тек 1802. године. Доцније ће ова букварска методика бити проглашена *правим преокретом у настави читања*“ (Блечић 1991, 7).

Овај буквар сачуван је на четири листа, на којима је изложен азбучни систем српскословенске ћирилице. На првој страници првог листа, након симболичне инвокације представљене црвеним крстићем, наведени су сугласници у слогу са вокалом, на осталим страницама следе називи слова по узору на старословенски начин, и на крају молитва Оче наш.

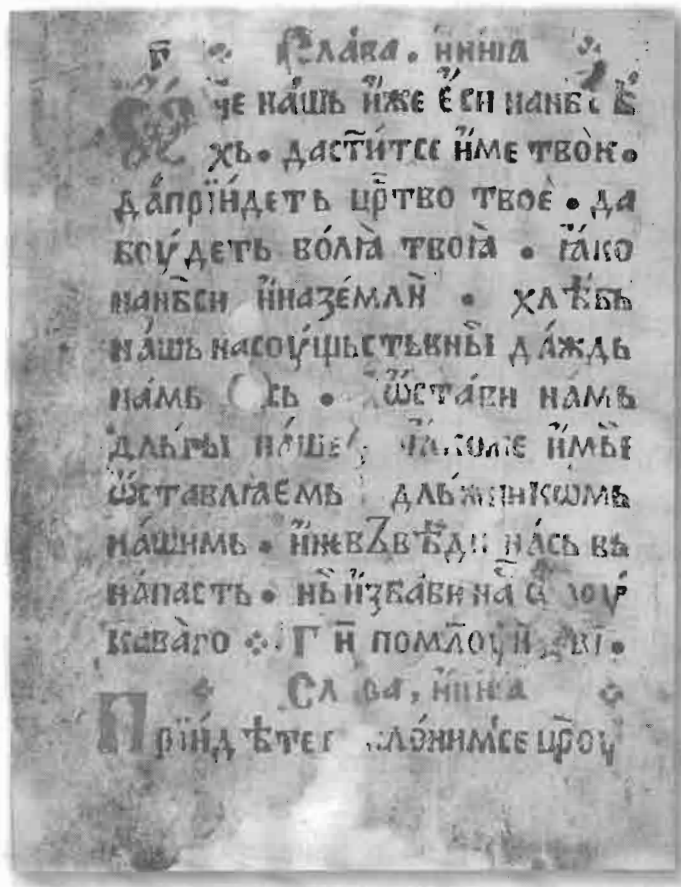
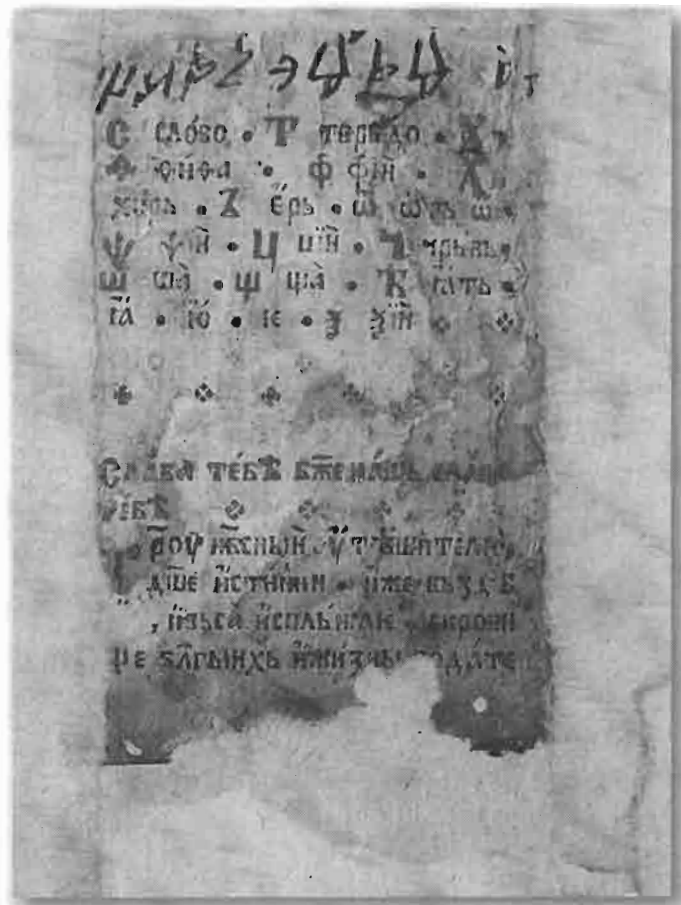

Буквар, друго издање 1597. прва страна

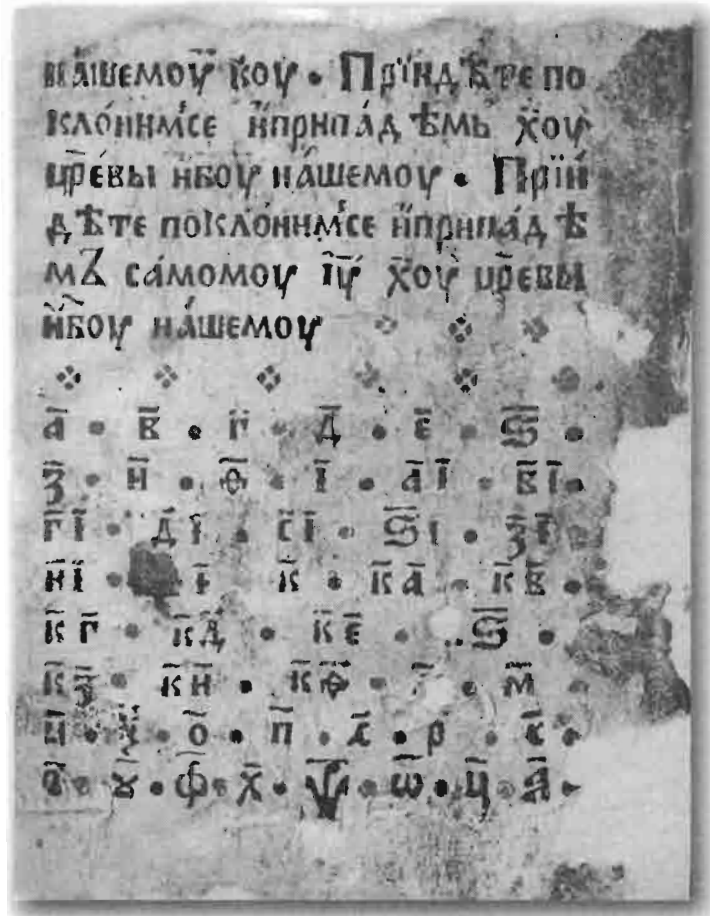
језика шумадијско-војвођанских екавских говора. Ови термини су код Вука Караџића имали само другачији ортографски лик.

Буквар, друго издање 1597. страна друга и трећа

Буквар, друго издање 1597. четврта и шеста страна

Буквар, друго издање 1597. седма страна

Транслитериран и транскрибован текст молитве забележене у првом срском буквару Инока Саве

Оче наш иже јеси на небесех да светит се име Твоје, да придет Царство Твоје, да будет воља Твоја, јако на небеси и на земљи, хлеб наш насуштаставни дажд нам [дна-? дана-]с, и остави нам, дљи наше, јакоже и ми остављајем длжником нашим и не ваведи нас ва напаст но избави нас от лукаваго. Господи помилуј! Слава ниња

Придете поклоним се Цару нашему Богу! Придете поклоним се и припадем Христу Цареви и Богу нашему. Придете поклоним се и припадем самому Исусу Христу Цареви и Богу нашему.

(Иза тога у буквару следи списак слова)

Са благословенијем игумена Стефана јеромонаха. Труди се о сем мањши ва иноце[х] Сава. Ва лето а от ро[ждаств]а Христова 1597. [мес]еца маија 25 дан, у Бнецијех. [Том]у Слава Х[ристо]с. Ва веки и [ко]нац. Амин.

Језички осавремењен текст

Оче наш, који си на небесима, нека се свети име Твоје, нека дође Царство Твоје, нека буде воља Твоја, како на небу тако на земљи, хлеб наш насушни дај нам данас, и опрости нам грехе наше, као што и ми опраштамо грешницима нашим, и не уведи нас у напаст, већ нас избави од лукавог. Господи помилуј!

Слава ниња.

Приђите и поклонимо се Цару нашем Богу! Приђите, поклонимо се, и клекнимо пред Христом и Царем и Богом нашим. Приђите, поклонимо се и клекнимо пред самим Исусом Христом Царем и Богом нашим.

(Испод тога дела текста у буквару следе слова)

Са благословом игумана Стефана, јеромонаха. Трудио се о овоме најнижи међу калуђерима Сава, у години 7105. а од рођења Христовог 1597.

У вези са употребом *српскословенског, црквеног и књижевног језика код Срба* треба свакако поменути и последње писце који су на том језику писали, *Рачане* (Гаврила, Јеротеја и Кипријана), који спајају време српскословенске епохе краја XVII и првих деценија XVIII века. Аутор познатог *Рукописног Буквара* (1717) на српскословенском језику је Гаврило Стефановић Венцловић. Дуго се у науци сматрало да је њега написао Кипријан Рачанин.²⁰⁸

Младеновић 1964, 7.

²⁰⁸ Иако је реч о рукописном буквару, сматрамо да га овде треба навести. Право ауторство буквара одредила је у новије време Љупка Васиљев, Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXXIX/2, Нови Сад, 1996, 166–184. Језик овог буквара је српскословенски, а писмо српскословенска ћирилица са употребом знака *ђ* само за Венцловића типичну графију из периода раних деценија XVIII века (Младеновић 1964, 147). Ширу литературу о овом буквару уп. П. Ивић, Преглед историје српског језика, *Целокупна дела XVIII*, Сремски Карловци–Нови Сад 1998, стр. 106, напомена 3.

У XVIII веку код Срба употребљавало се мноштво књижевно-језичких израза.²⁰⁹ Тада под познатим друштвено-историјским околностима долази до смене редакција: *српскословенски језик* замењује се *рускословенским*, руским црквеним језиком који у српској средини донекле добија специфична обележја. „Због познатих, пре свега, црквених и националних разлога, Српска православна црква је од 1726. године званично почела да замењује српскословенски рускословенским језиком, да прелази на употребу тадашњег руског црквеног језика напуштајући српскословенски, свој стари, традиционални црквени и књижевни језик“ (Младеновић 2008, 520). Смену српске редакције старословенског језика руском редакцијом истога језика учинила је, дакле, „Српска православна црква намерно и организовано почев од 1726. године“, што је „за Србе изузетно важан културно-историјски догађај који је имао далекосежне последице. За саму цркву то је била гаранција будућег очувања православља на свим просторима, а за српску писану реч, основну, то је значило продужење њеног вишевековног постојања, које се до тада остваривало на српском црквеном, а од тада је то трајање требало да се настави на руском црквеном језику. Захваљујући централизованом устројству Цркве, ова смена једног типа језика другим могла се организационо сасвим успешно провести“ (Младеновић 2008, 203). Ту није могло бити проблема ни са лингвистичког становишта, јер су оба типа црквеног језика (и руски и српски) у ствари варијанте заједничког старословенског (ћирило-методијевског), најстаријег словенског црквеног и књижевног језика (Младеновић 2008, 203). Та смена се одвијала у времену од 1726. године до средине XVIII века постепено путем „Славенске школе“ основане исте године у Сремским Карловцима, на челу са Максимом Суворовом (1726–1731) и „Славно-латинске школе“ (1733–1737), на челу са Емануелом Козачинским. Њихови ученици су постајали учитељи другима и тако преносили стечена знања.

Први учитељ рускословенског језика,²¹⁰ Максим Суворов, за потребе српске просвете донео је са собом 400 примерака тзв. „московског буквара“ Теофана Прокоповича, штампаног у Москви 1724. године на рускословен-

²⁰⁹ Овај период у развоју српског књижевног језика одликује напоредна употреба различитих књижевно-језичких израза у функцији српског књижевног језика, и то *српскословенски до половине XVIII века*, када је Гаврило Стефановић Венцловић написао своје последње дело; *рускословенски (славенски)* (који је остао до данас) од 1726. године до 60-их година XVIII века, када му се све више сужавала употреба на функцију црквеног језика; *руски књижевни језик, народни, и славеносрпски*. Због тога мноштва књижевнојезичких израза, Павле Ивић ову епоху означава као доба „језичког плурализма на врхунцу“ (Ивић 1998, 105–158).

²¹⁰ Рускословенски језик је најпре започео своју књижевнојезичку функцију у Српској православној цркви (њеном богослужењу), у црквеној администрацији и у школама које су биле под контролом јерархије. Касније је из школе и цркве рускословенски ушао у књижевност, заузимајући дотадашње место српскословенском (Ивић 1988, 120–121). „Прелазак са једне варијанте црквеног језика на другу (Толстој, II 254), са једне стране, српске редакције старословенског језика на другу редакцију (руску) тога *истога* старословенског језика *не може се сматрати* као *прекид* континуитета у употреби црквеног и књижевног језика код Срба“ (Младеновић 2008, 520).

наредних година два српска издања, такође, на рускословенском (непромењено).²¹¹

Значај Прокоповичевог буквара огледа се, пре свега, у чињеници да је са њиме *ушао рускословенски језик у нашу школу* (и остао до данас у црквеној употреби код нас), а потом да је у току целог XVIII века прештампаван са незнатним изменама, које су каткад чињене компромисно да би се сачувала употреба овог типа црквеног и књижевног језика у Српској православној цркви и школству, и на тај начин избегли покушаји унијаћења.²¹²

Рускословенским језиком штапани су поред буквара и разни језички и граматички и правописни приручници²¹³, који су доприносили очувању његове норме у школама, као нпр. *Граматика* Мелетија Смотричког (Римник 1755), и дела Захарија Орфелина, и то: *Новаја и основателнаја славеносерпскаја [...] калиграфија* (Сремски Карловци, 1759), *Славенскаја и валахијскаја калиграфија или наставленије к правилном писанију. Во употребленије учащих в малих школах славеносерпскија и валахијскија јуности* (Сремски Карловци, 1778), а пре свега његов буквар: *Первоје ученије, хотјащим учитисја књиг писмени славенскими, називамоје буквар* (Венеција 1767, Беч 1792). У овом буквару ће се први пут поред црквеног, славенског (рускословенског) појавити и световно штиво (подаци о времену, из историје, из географије и др.) (Ћунковић 1963, 10). Орфелин је у овом свом раду скренуо пажњу на тешкоће методе срицања и препоручио да се ученици играју картонима на којима су нацртана слова, јер ће их тако деца боље запамтити. Предвиђено је да ученици као награду за слово које препознају добију воћку или колач. На овај начин процењивало се да се азбука може научити за петнаест дана (Ћунковић 1963, 10). Док је већина инсистирала на учењу *читања*, Орфелин је инсистирао и на учењу *писања*, што потврђују напред поменуте његове књиге.

Посебно место у српској култури XVIII века припада Захарију Орфелину, који је штампајући примерак првог часописа међу Јужним Словени-

²¹¹ Мирјана Брковић, *Српске књиге и периодика 18. века* Библиотеке Матице српске, Нови Сад 1996. године, стр. 195. (Ближи библиографски подаци о првом издању штампаном у Римнику 1726. године). Наводи се занимљив податак да је поменути примерак купљен од Павла А. Ивића, студента из Београда 1949. године. Овом приликом захваљујем се мр Душици Грбић, руководиоцу Одељења старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске што ми је омогућила заједно са својим колегама са Одељења да пронађемо, скенирамо и за овај рад приложимо овај и све наредне прилоге који се доносе у овом тексту. Такође, захваљујем се Предрагу Петровићу и Лепосави Кнежевић из „Чигоја штампе“, без којих овај мој рад не би био технички добро припремљен.

²¹² Буквари који се јављају као самостална издања, а који у ствари представљају прештампавање или малу прераду тзв. московског буквара јесу: *Буквар Христифора Цефаровића* (Беч између 1742. и 1744. године, о којем постоје подаци али није сачуван), *Буквар мали* (Млеци 1764), такође, исте судбине као и претходни, *Буквар с литерацима греческим*, штампан у Венецији 1770. године (Ћунковић 1963, 8).

²¹³ Александар Младеновић, *Историја српског језика, Одабрани радови* (Чигоја, Београд 2008), XX, Улога рускословенског језика у формирању српског књижевног језика новијег времена, 203–226.

ма (Венеција, 1768. године), *Славеносрпски магазин*, истовремено и први у овом времену дефинисао потребу да се језик књиге прилагоди читаоцу, да буде разумљив, да се *славенски*, тј. *рускословенски* текстови почну „по српски управљати“, и на тај начин практично показао начин на који је настајао нови тип српског књижевног језика, *славеносрпски*. (Младеновић 2008, 523) Као што је познато, у претходним вековима, у време када су српскословенски и народни језик функционисали, тежња за разумљивошћу српскословенског није постављана, јер су оба језика имала вековима своју разграничену функцију у животу српске средњовековне заједнице.²¹⁴ У другој половини XVIII века, „у складу са захтевима новог времена, затим са појачаним штампањем књига, а нарочито са епохом просвећености која се приближавала, шира неразумљивост рускословенског (а и руског) посебно у текстовима које је требало писати са световном тематиком, условила је стварање новог типа књижевног језика код Срба, познатог у нашој науци под именом *славеносрпски*“ (Младеновић 1989, 55–56). У својим књижевним делима, лагану србизацију, донекле стилски разграничену употребу рускословенског и књижевнојезичког израза у мањој или већој мери србизираним (славеносрпски), неговали су Јован Рајић и Захарија Орфелин. У напред поменутом часопису, чији је пуни наслов *Славеносербски магазин, тј. Собраније разних сочинениј и преводов к ползје увеселенију служашчих* (Венеција, 1768) имајући на уму разумљивост текста који ствара за читаоце, Орфелин позива друге ауторе на сарадњу у *Магазину* и истиче следеће: а) да ће се прилози доносити „на нашем и росијском језику“, и б) да ће поједине неразумљиве речи и изразе покретачи овог часописа „по српски управљати“, тј. преводити на српски или посрбљивати (Младеновић 1989, 56).

Тако је „својеврсном реакцијом на неразумљивост рускословенског (и руског литерарног језика) ширем кругу српских читалаца, стваран и створен поменути славеносрпски тип књижевног језика“ (Младеновић 1989, 57).

Из овог другог периода, када се већ формира славеносрпски језик и у српску штампану књигу улази руска грађанска ћирилица²¹⁵, значајно је представити *Буквар Захарија Орфелина*²¹⁶. Представљамо насловну страну овог буквара штампану на рускословенском језику²¹⁷, његово друго издање из 1792. године у Бечу (Прво издање, Венеција 1767, у штампарији

²¹⁴ Акександар Младеновић, *Славеносрпски језик*, 55.

²¹⁵ Руска грађанска ћирилица настала је реформом цара Петра Великог 1710. године, а у српску средину је стигла са руском књигом.

²¹⁶ Ближе појединости о Орфелиновим букварима у књизи Георгија Михаиловића, *Српска библиографија 18. века*, стр. 85–86; Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска настава код Срба*, 9–11; Мирјана Брковић, *Српске књиге и периодика 18. века, Библиотеке Матице српске*, 169–173. Поменуто издање *Буквара* штампано је о трошку Бугарина Марка Теодоровића и Стефана Новаковића (Миахиловић 1964, 233).

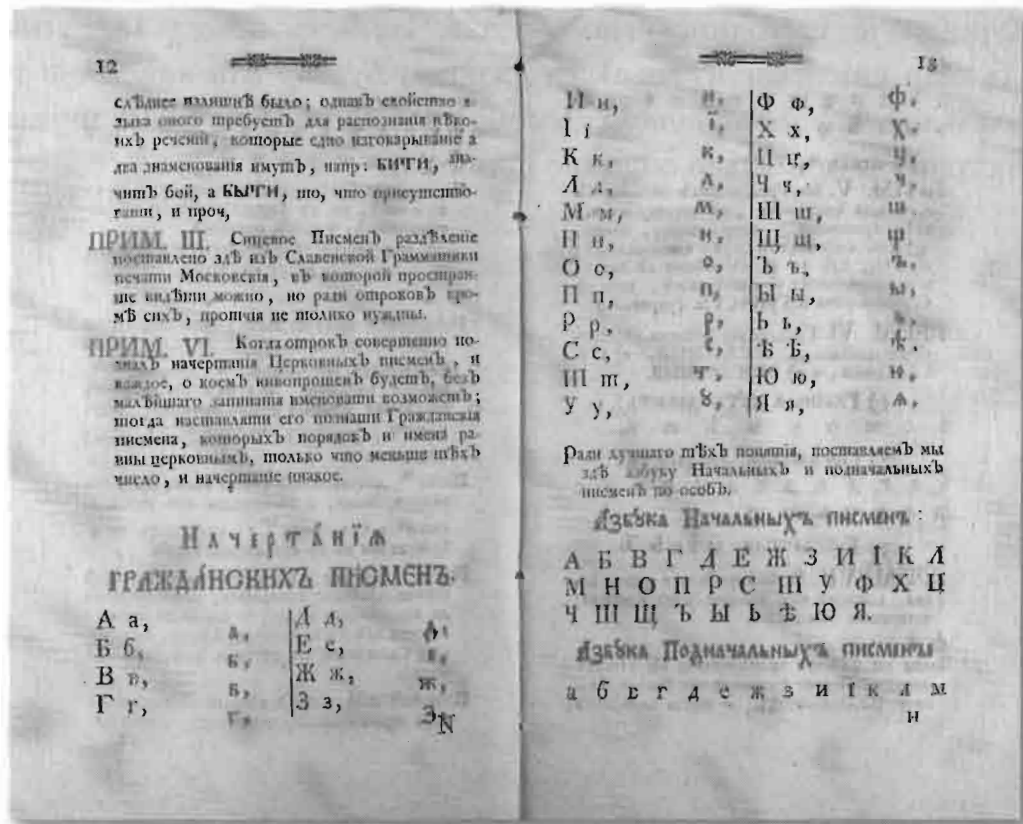
²¹⁷ Ближи подаци о сачуваним примерцима Орфелиновог *Буквара* садржани су у књизи Мирјане Брковић, *Српске књиге и периодика 18. века, Библиотеке Матице српске*, стр. 171, књ. бр. 286, Р₁₈ Ср II 37. Иако се на насловној страници не наводи аутор, сматра се да је аутор Захарије Орфелин (Брковић 1996, 171).

Димитрија Теодосија). Посебно је значајан по томе што поред рускоцрквене ћирилице, даје преглед и руске грађанске ћирилице. Иначе је познато да је Захарија Орфелин једини аутор пре Доситеја Обрадовића који је објављивао српске књиге грађанским словима (Ивић 1998, 148).²¹⁸

Первоје училице [...] Буквар Захарије Орфелина

²¹⁸ Прва књига штампана грађанском ћирилицом (1754) јесте *Историја о Черној Гори* владике Василија Петровића, али објављена у Русији и за Русе. У књиге намењене Србима нову ћирилицу увео је Захарија Орфелин у: *Калиграфији* (1759), *Латинском буквару* (1766), и делима *Первоје начатки латиског језика* (1767), *Славносербски магазин* (1768), *Житије славнија дјела Петра Великога*, 1772 (Ивић 1998, 148).

Первоје ученије [...] Буквар Захарије Орфелина

Усвајањем рускословенског језика, српски народни језик није био истиснут из писања. То најбоље потврђују дела двојице писаца: Захарија Орфелина и Јована Рајића. Функционално, рускословенски језик остао је до данас језик Српске православне цркве, али како је време друге половине XVIII века, нарочито доба просвећености, захтевало *разумљивост* књижевних текстова, почиње се рускословенски посрбљивати. Рускословенски језик није могао постати књижевни, али посрбљен рускословенски јесте. Посрбљивање рускословенског језика био је непрекидан процес који је трајао деценијама. Седамдесетих година XVIII века уследиле су крупне политичке промене у Аустрији, које су се одразиле и на положај српске културе под овом Царевином. У духу реформе Јосифа II (који је од 1765. био савладар своје мајке Марије Терезије), ограничен је утицај цркве (католичке и православне) на културна и просветна збивања. Тако је 1770. године, на иницијативу председника Илирске дворске депутације, грофа Колера, дата бечком штампару Курцбеку дозвола да штампа српске књиге. Последица тога било је ширење просвете међу Србима и смањен утицај руске књиге на Србе²¹⁹ (Ивић 1998, 136–138).

²¹⁹ „Владиним Регуламентима из 1770. и 1777. године и Декларацијом из 1779. године сужена је моћ митрополита и свештенства“ (Ивић 1998, 136). Током 70-их година остварен је огроман напредак у школству. Већина школа је била у државним рукама. На захтев државних власти, Јован Рајић је свој уџбеник *Катихизис мали* (1776) објавио на народном језику, а у школу је ушао и немачки језик као обавезан, чијим познавањем су српски ђаци добили

Курцбек је те године штампао тзв. *кијевски буквар* (прештампани руски буквар кијевског издања), са називом *Буквар или началноје ученије чловјеком хотјаишчим учитисја славено-сербским* (Беч 1770), чије две насловне странице доносимо овде као прилог.

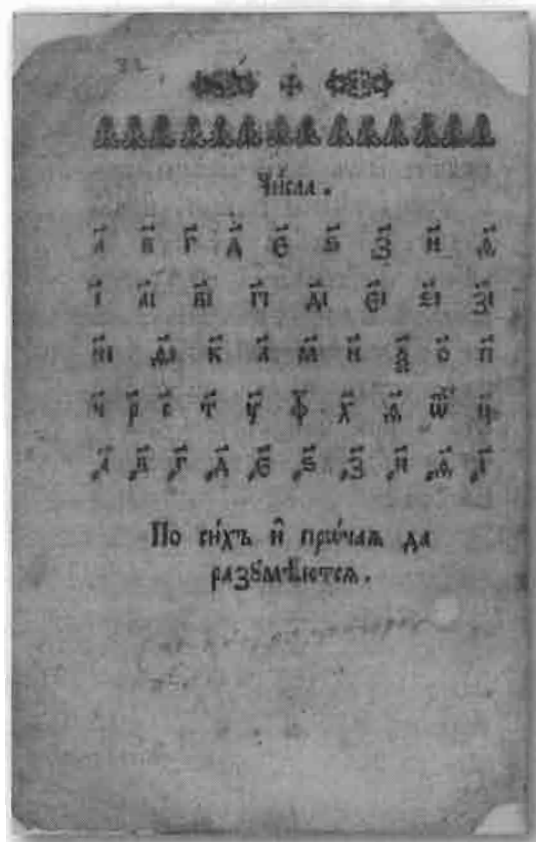
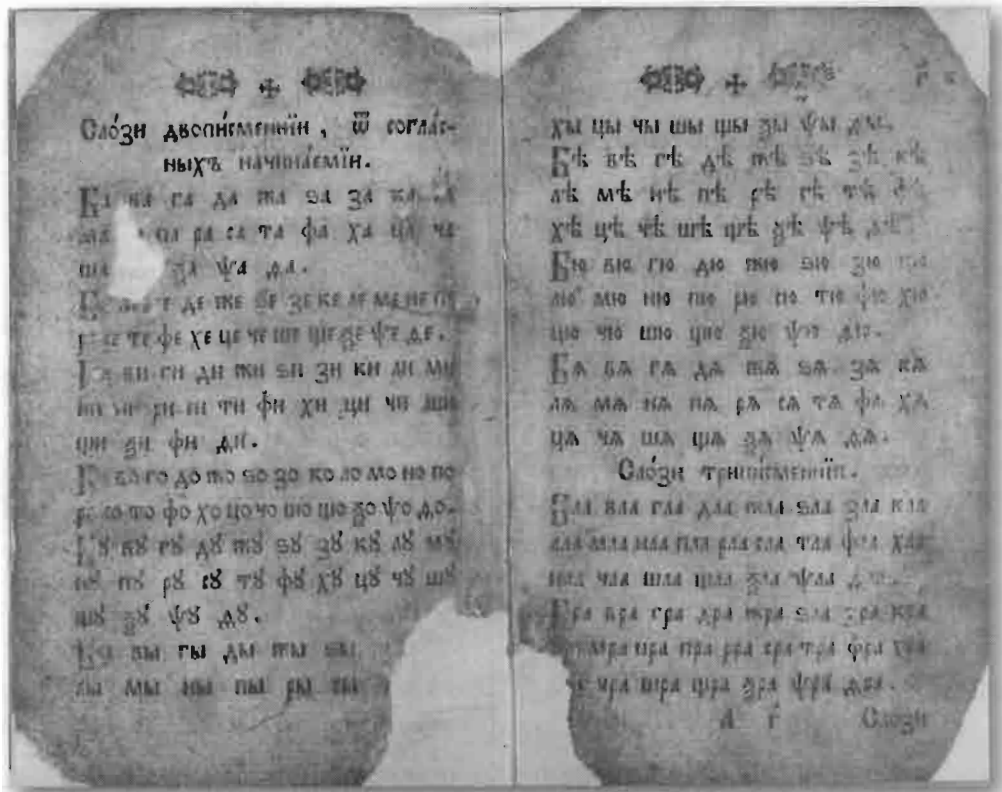

Буквар или началноје ученије [...] Беч, 1770.

Према изменама Закона о основним школама, ради уједначења наставе у целој држави Курцбек је 1774. године штампао нови буквар, *Началноје ученије чловјеком хотјаишчим учитисја славенском* *чтенију*. Овај буквар представља прештампани примерак буквара Теофана Прокоповича, допуњен делом текста на немачком језику. У српској средини ово издање није прихваћено, већ су тражили да се прештампа тзв. кијевски примерак, који Курцбек није смео више да штампа. Ту прилику искористио је штампар Димитрије Теодосије, штампар из Венеције, који је 1775. године објавио буквар *Началноје ученије чловјеком хотјаишчим учитисја књиг писмени славенским*²²⁰ (Ћунковић 1963, 11).

могућност да наставе школовање на универзитетима у земљама немачког језика. После смрти Марије Терезије, Јосиф II је издао Указ о верској толеранцији (1781. године), што је у друштвеном животу Срба искомпликовало ситуацију, нарочито када је 1781. године наређено да се у српске школе уведе латиница. Тада је значајну улогу одиграо Теодор Јанковић Миријевски, који је, с много напора, постигао да књиге за Србе буду „на грађанском дијалекту“ (славеносрпском) и писму ћирилици, што је све образложио у свом Елаборату упућеном цару (Ивић 1998, 136–138).

²²⁰ Мирјана Брковић, Српске књиге и периодика 18. века, *Библиотеке Матице српске*, 81. Аутор, место издања, штампар и година наведени су према Георгију Михаиловићу (Михаиловић 1964, 136). У даљем тексту следе још четири прилога *Буквара* из 1775. године (Венеција).

Буквар или началноје ученије [...] Беч, 1775.

Наводимо неколико страница буквара штампаног у Риму (1753), занимљивог по паралелном представљању глагољице и ћирилице уз латиницу. Овај примерак буквара сачуван је у Библиотеци Катедре за српски језик са

јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду.²²¹ Можда се ради о тзв. унијатском буквару.

Буквар славенски [...] Матије Карамана, Рим, 1753.

²²¹ Захваљујемо љубазном библиотекару Катедре за српски језик Томиславу Матићу, који нам је помогао да странице ове ретке књиге приложимо раду.

Штампар Курцбек је 1781. године објавио једну од дефинитивних редакција буквара за српске школе, *Буквар ради сербскога јуношества в хунгарском краљевствије и присовокупљених јему предјелех*. Овај буквар писан је на рускословенском и на немачком језику паралелно, познат као „бечки буквар“, и доживео је многобројна издања и у Бечу и у Будиму, све до половине XIX века. У Србији је био у употреби све до 1839. године (Ћунковић 1963, 11).

Из друге половине XVIII века, такође, прилажемо и једну новину, *Азбучну таблицу* (дашчицу), тј. *Азбучну дитицу*, чији је аутор Теодор Јанковић Миријевски, а која се чува у Библиотеци Матице српске.²²²

Азбучна дитица Теодора Јанковића Миријевског (седамдесетих година XVIII века)

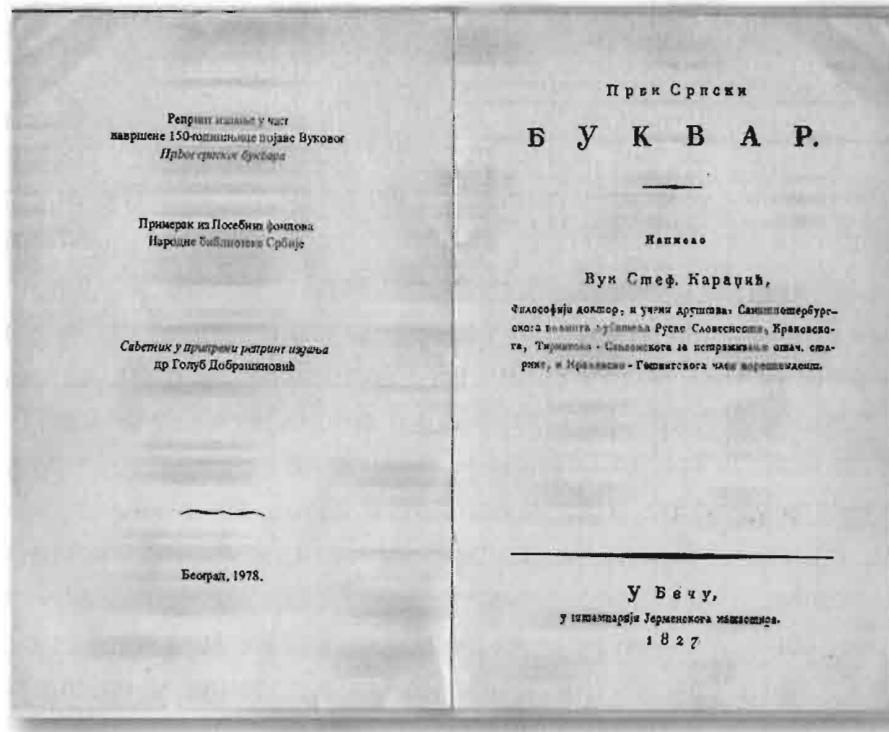
Овде бисмо поменули још неколике чињенице које се односе на *славеносрпски језик*, и писмо и ћирилицу књига штампаних славеносрпским језиком. Процес србизације рускословенског језика вршен је поступцима уклањања *славенизама* и увођењем особина српског народног језика. На тај начин настајале су језичке особине, „којима није био загарантован вечни остатак у ондашњем српском књижевном језику“. Те особине могла је да мења касније успостављена норма српског књижевног језика. Процес је започет са Захаријем Орфелином

²²² Мирјана Брковић, Српске књиге и периодика 18. века, *Библиотеке Матице српске*, 81 (аутор, место издања, штампар и година наведени су према Георгију Михаиловићу).

(1761, 1768), Јованом Рајићем (1764, 1776), Василијем Дамјановићем (1767), а приводио се крају крајем половине XIX века (Младеновић 2008, 251–252). Значајан део тог *континуитета* у србизацији језика био је и сам Доситеј Обрадовић, који се „први“ изјаснио о потреби писања за Србе српским језиком, што је и сам учинио у својим штампаним делима. Његов језик и стил одредио је професор Павле Ивић као „доситејевски“ (стилски специфичан и у великој мери србизиран). Крајем XVIII века и у првој деценији XIX века преовладала су схватања код Срба (у интелектуалној средини, међу писцима): а) да књижевни језик Срба (у делима и текстовима световне садржине) треба да буде *разумљив* широкој читалачкој и слушалачкој публици; б) тај језик треба да буде *близак* (раз)говорном језику, чиме ће се његова *разумљивост* остварити у највећој мери; в) сама списатељска пракса показује да се тај језик заснива на српском народном језику (шумадијско-војвођанском); г) нови српски књижевни језик, *славеносрпски* за појмове који означавају апстрактна значења треба да задржи те речи из рускословенског (славенског), ондашњег руског књижевног и српкословенског језика, и д) за писање славеносрпским књижевним језиком, на народној основи, треба тадашњу српску ћирилицу подесити, односно, реформисати (Младеновић 2008, 235). Многи писци, као на пример: Захарија Орфелин, Емануел Јанковић, Стефан Стратимировић, Лукијан Мушицки, Атанасије Стојковић, Павле Соларић и други, наводили су у својим штампаним делима нова граfiјска решења за сугласнике *ћ, ђ, њ, љ, ј, џ*. И сви они (и они које нисмо поменули), сматрају се претходницима у реформи спроведеној од стране Саве Мркаља (Чигоја 2006, 40–44).

Међутим, првим реформатором сматра се Сава Мркаљ, који је 1810. године у Будиму објавио своју реформу ћирилице у делу, *Сало дебелого јер либо азбукопротрес*. Главна одлика Мркаљеве реформе се „не одликује увођењем нових слова, већ искључивањем сувишних и мењањем (одузимањем и додавањем) функција појединих већ постојећих граfiја или група граfiја (Младеновић 1983, 84–87). Мркаљева реформа, међутим, има значај *азбучне револуције*. Вук Стефановић Караџић је на темељу Мркаљеве реформе спровео реформу шест слова српске ћирилице (*ћ, ђ, њ, љ, ј, џ*), али је пре тога у својој *Писменици* (Беч, 1814), први високо оценио Мркаљеву реформу следећим речима: „Ја сад овде, имајући за намјерење успех серпскога књижества, не могу друге азбуке употребити него Меркајилу, јербо за серпски језик *лакша и чистија не може бити од ове*. Г[осподин] Меркајило изабрао је из словенски[х] писмена [слова] за серпски слѣдјућа: *а, б, в, г, д, е, ж, з, и, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, њ*. А изоставио је као серпскоме непотребна: [...]“.

У трећој деценији XIX века, српска култура је постала богатија за један буквар штампан на народном језику реформисаном, српском ћирилицом – буквар Вука Стефановића Караџића. Представљамо неколико страница *Првог Српског буквара* Вука Стефановића Караџића (Беч 1827), са значајним Предговором, који дајемо у целости.

Вуков Први Српски буквар (1827), репринт, Београд 1978.

ALPHABETI SERBICI
с у м

viciniorum popularium et aliis cultioris Europae alphabetis *παράλληλων*.

Serbic.	Illyr.	Bohem.	Polon.	Hungar.	German.	Ital.	Gall.	Angl.
А	a	a	a	á	a	a	a	—
Б	б	b	b	b	b	b	b	b
В	в	v	w	v	v	v	v	v
Г	г	g	g	g	g	g: gura	g: gant	g: gold
Д	д	d	d	d	d	d	d	d
Ђ	ђ	dj	d'	gy	—	—	—	—
Е	e	e	e	e	e	e	e	e: bet
Ж	ж	ž	ž	zs	—	—	j	s: osier
З	з	z	z	z	f: lefen	s: rosa	z	z: razor
И	и	i	i	i	i	i	i	ee, y
Ј	ј	j	i: ja	j	j	j	i: mien	y: yes
К	к	k	k	k	k	e: raro	e: ear	k
Л	л	l	l: wlk	l	l	l	l	l
Љ	љ	lj	l: li	ly	—	gl: gli	il: ail	—
М	м	m	m	m	m	m	m	m
Н	н	n	n	n	n	n	n	n
Њ	њ	nj	n	ny	—	gn	gn	—
О	о	o	o	o	o	o	o	o: note
П	п	p	p	p	p	p	p	p
Р	р	r	r	r	e	r	r	r
С	с	s	s	sz	š	s: sono	s: son	s: so
Т	т	t	t	t	t	t	t	t
Ђ	ђ	č	č	ty	—	—	—	—
У	у	u	u	u	u	u	ou	ou
Ф	ф	f	f	f	f	f	f	f
Х	х	h	ch	h	ch	—	—	—
Ц	ц	č	č	cz	i	z: zio	—	—
Ч	ч	č	č	cz	i	z: zio	—	—
Џ	џ	dž	—	—	f(č) (?)	e: eiō	—	ch: child
Ш	ш	š	sz	s	š	ge	—	j
Ъ	ъ	—	—	—	—	se: esce	ch: cher	sh

*) Nil sonat, sed r literae, quae Serbis, sicut Bohemis, vel sola absque ulla vocali, syllabam facit, apponitur, ne eadem r litera ad praecedentem aut sequentem syllabam trahatur, e. g. учрѣо, lege u-mr-o.

Преглед писма из Вуковог Првог Српског буквара

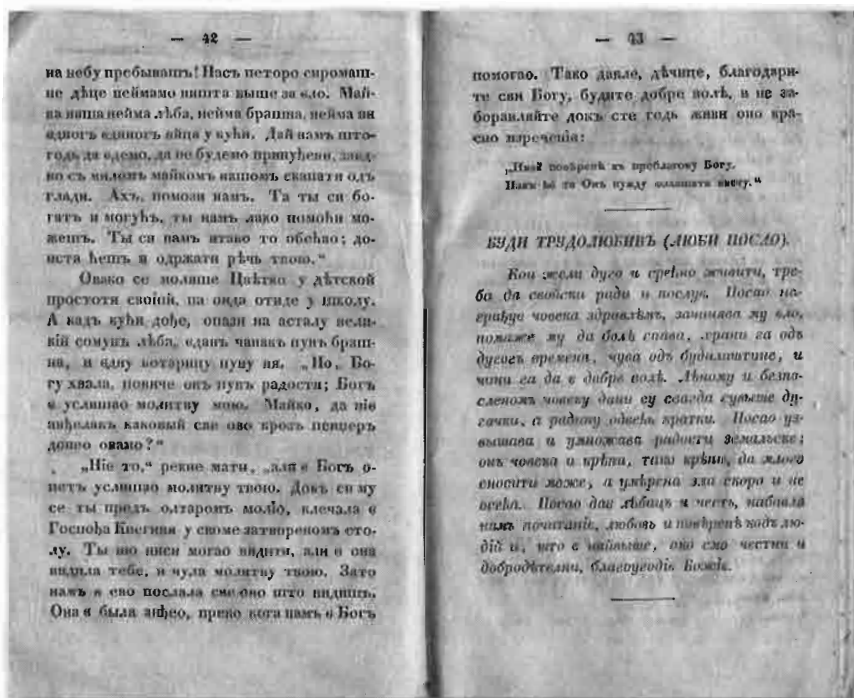
дине у Београду, а који се чува у Библиотеци Катедре за српски језик Филолошког факултета у Београду.

Србски буквар штампан на славеносрпском језику у Београду 1838.

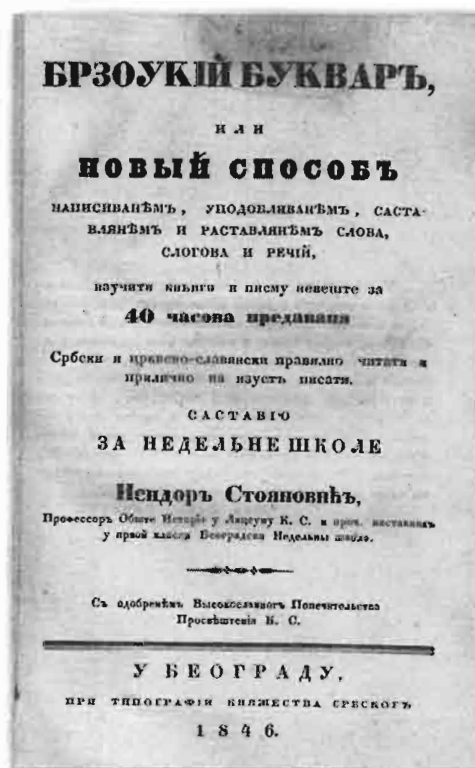

Пример из Буквара (Београд 1838)

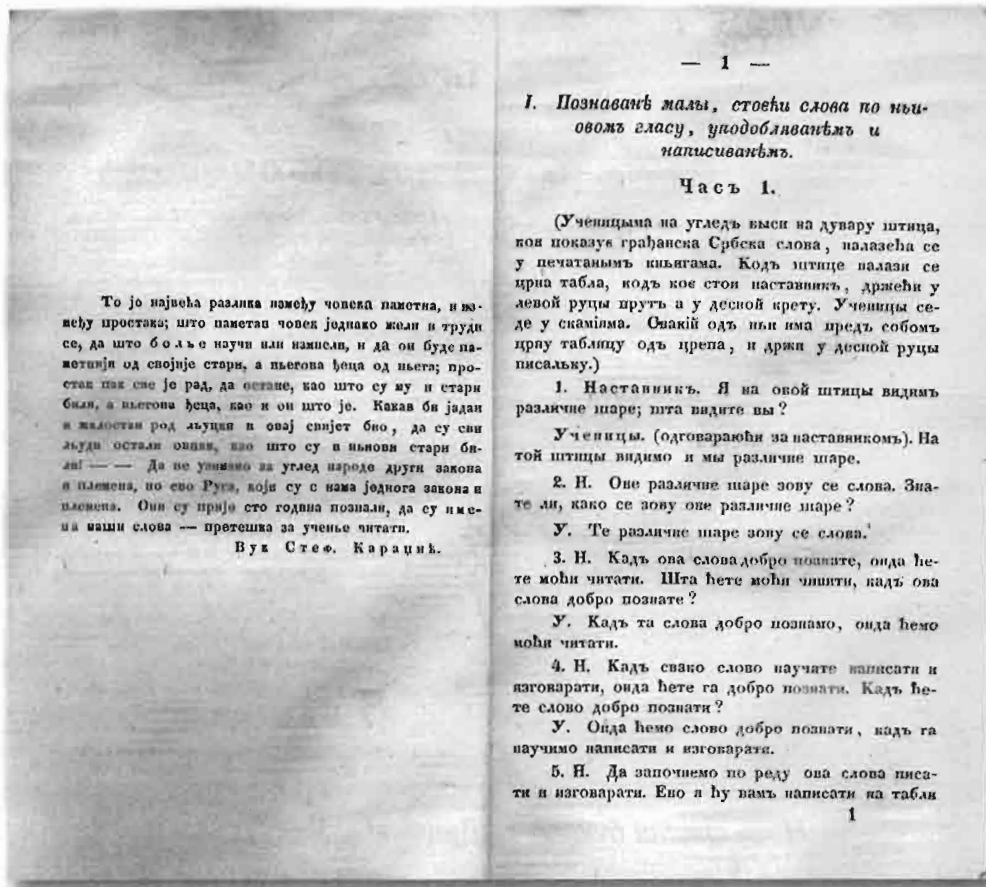

Одломак из *Буквара* са примерима за вежбање (Београд 1838)

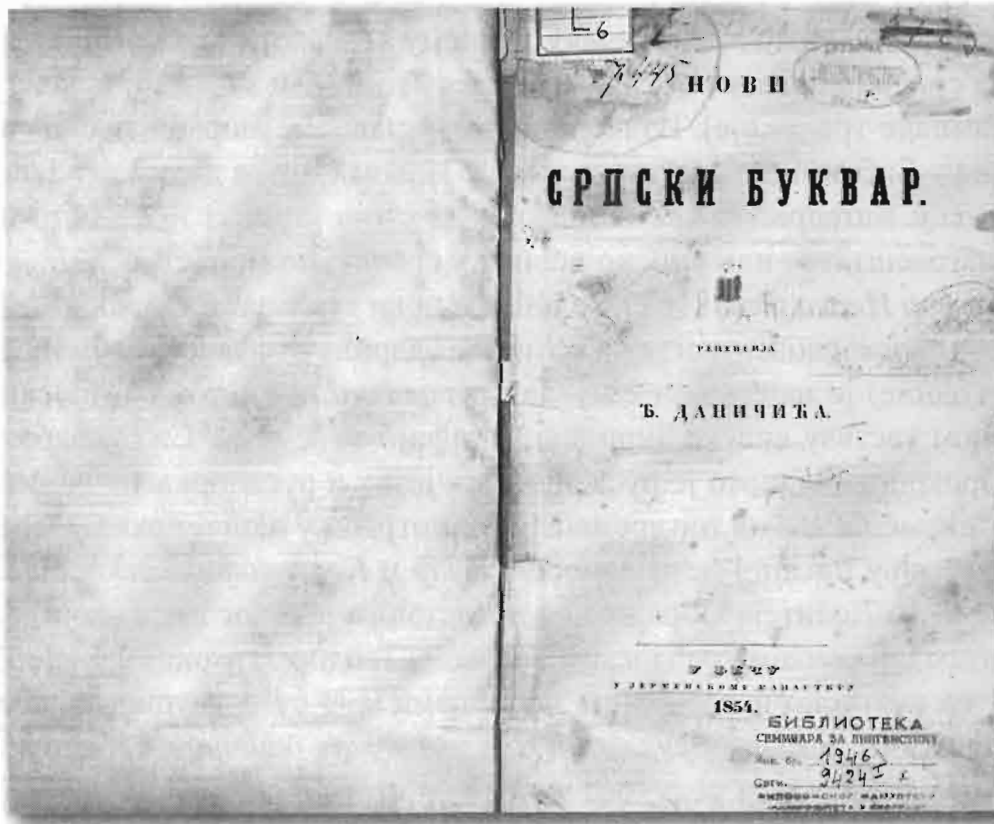
Наводимо насловну страницу и *Брзоуког буквара* Исидора Стојановића, (објављеног у Београду 1846), који је предвиђао да време описмењавања ученика траје 40 часова. Исидор Стојановић у свом буквару наводи план извођења наставе за свих четрдесет часова. Захваљујем овом приликом госпођици С. Живковић која ми је уступила приложене снимке.

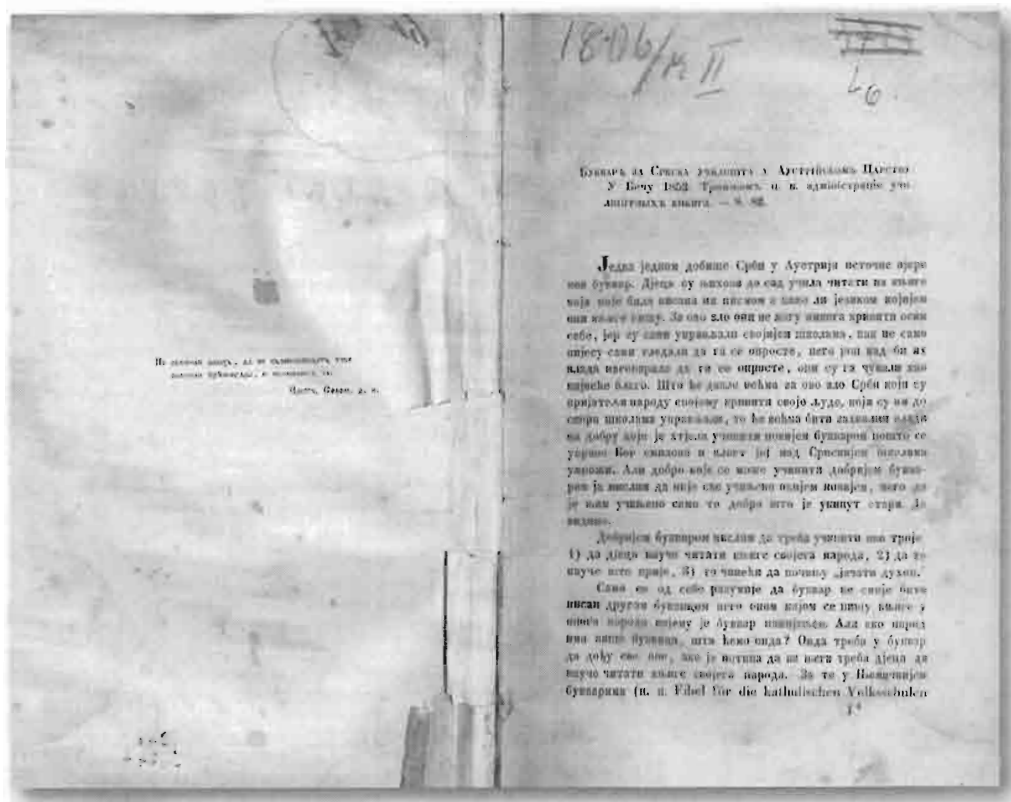

Брзоуки Буквар [...] Исидора Стојановића, Београд, 1864

Прилажемо и насловну страницу Рецензије Ђуре Даничића за Буквар за Србска училишта у Аустријскомъ Царству (Беч 1853)

Нови српски буквар Ђ. Даничића, Беч, 1854.

Закључне напомене

У овом раду, следећи основну замисао *о променама* које су се дешавале у српском књижевном језику и писму (српској ћирилици), дали смо преглед српских буквара по значају што су га имали за развој српске писане (штампане традиције). Издвојили смо, углавном, узорке највећим делом сачуване у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, а делом и у Јагићевој библиотеци Катедре. Уз све њих може да стоји атрибут *први*, зато што је сваки наговештавао или уносио новине у српску писменост.

Буквар Инока Саве (1597. године) је први штампани узорак из периода употребе српскословенског језика. *Буквар* Гаврила Стефановића Венцловића (1717. године) је најстарији сачувани *рукописни* примерак са иновацијама у словном саставу српске ћирилице (графије за *ћ*, *ђ*, *џ*). Са букваром Теофана Прокоповича ушао је рускоцрквени језик и рускоцрквена ћирилица у српску писменост, и од тог времена је у употреби у нашој цркви. Нови приступ неговању писаној речи доносе *Буквар* и *Калиграфија* Захарија Орфелина, који до Доситеја Обрадовића представља јединог писца који је своја дела штампао руском грађанском азбуком. Теодор Јанковић Мирјевски, у складу са културно-историјским променама које су наступиле последњих деценија XVIII века, уз *Буквар* доноси и *Азбучну дашчицу*, таблицу учења слова (не по азбучном реду, већ по сличности обликовања слова). *Буквар*

Вука Стефановића Караџића (Беч 1827. године), први је српски штампани буквар на народном језику и реформисаној, српској ћирилици. Сам по себи представља неку врсту синтезе, први пут остварених настојања писаца претходних деценија на челу са великим реформатором српске ћирилице, Савом Мркаљем.

Преношење знања о руској црквеној ћирилици (и рускословенском језику у Српској православној цркви), наставило је својим путем од XVIII века до данас. У XIX веку, његовој првој половини пре званичног усвојења Вукове књижевнोजезичке и правописне реформе 1868. године, протекле су многе деценије. У тим деценијама штампани су буквари прилагођени захтевима тадашњих друштвено-историјских и културно-историјских прилика на језику *славеносрпском*, али у великој мери србизираним. Уз значајне појединце и институције које су давале подршку њиховом смелом уношењу новина у српску писменост, треба поменути да су велику улогу одиграли издавачи и штампари на разним странама: у Венецији, Римнику, Будиму, Бечу, Београду и др.

Познавати слово, писану реч, могућност је да се буде „ословљен“ (просвећен и посвећен), могућност је да са лучом светлости достојанствено осветлимо и просветимо своја и туђа сазнања.

Литература

- Блечић 1991: Михаило Блечић, Први српски буквар Инока Саве, Венија 1597. – *Политика*, Београд.
- Брковић 1996: Мирјана Брковић, Српске књиге и периодика 18. века, *Библиотеке Матице српске*, Нови Сад.
- Богдановић 2000: Димитрије Богдановић, Почети српске књижевности, *Историја српског народа*, том I, (212–230), (треће издање), Српска књижевна задруга, Београд.
- Ивић 1998: Павле Ивић, Преглед историје српског језика, *Целокупна дела*, VIII. – Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад.
- Младеновић 1964: Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*. – Матица српска, Београд.
- Младеновић 1983: Александар Младеновић, Филолошко дело Саве Мркаља. – *Ковчежић XX–XXI*, Београд, 3–25.
- Младеновић 1989: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*. – Дечје новине, Горњи Милановац.
- Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови*. – Чигоја штампа, Београд.
- Трифунковић 1975: Ђорђе Трифунковић, *Примери из старе српске књижевности*. – Слово љубве, Београд.
- Ћунковић 1963: Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска настава код Срба*. – Педагошки музеј, Београд.
- Чигоја 2006: Бранкица Чигоја, *Траговима српске језичке прошлости*. Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

Brankica Čigoja Ph. D
Belgrade

**SHORT REVIEW OF THE FIRST SERBIAN PRIMERS, THEIR LANGUAGE
AND SCRIPT USED IN THEIR PRINTING**

From the first Serbian primer by monk Sava in 1597 to the second half
of the 19th century

Summary

The author of this paper dwells upon the contribution of Serbian primers to the development of literacy among the Serbs. The basic leading idea is to view the development of variants of the Serbian literary language in the past (the stages of Serbian-Slavonic, Russian-Slavonic and Slavonic-Serbian literary languages) whereby primers played a significant role. The paper enumerates all those primers that were the first ones in introducing novelties in the language and the script in scholar practice. An important role in this belongs to socio-historical and cultural and historical conditions of that time.

СТАРОСЛОВЕНСКО ЗАПИСИВАЊЕ ЦИФАРА И ЊИХОВО ПОРЕКЛО²²³

Апстракт: Састављачи словенске азбуке, просветитељи, монаси, браћа Ћирило (827–869) и Методије (?–885), поред слова Словенима дају и записе бројева, што омогућава зачетак математичке писмености код Срба (Словена). Бројеви се означавају помоћу слова, по узору на грчко алфабетско означавање. Слова која су се употребљавала за означавање цифара била су надвучена знаком "˘" (титло).

Циљ овог рада јесте афирмација старословенског записивања цифара, јер се те цифре налазе на многим споменицима наше културе које треба читати и разумети.

У раду показујемо како су стари Срби записивали мале и велике бројеве, указујемо на директно грчко порекло старословенског записивања цифара и све то поткрепљујемо конкретним примерима споменика наше културне прошлости.

Кључне речи: нумерација, словенска нумерација, споменици, писање цифара, велики бројеви.

Симбол за број назива се нумерал (цифра). Не треба мешати појам броја са ознаком за тај број (цифре). На пример, симболи „5“, „V“, „III“ итд. разликују се међусобно, али сви представљају ознаке истог броја, броја пет. Скуп назива и знакова помоћу којих можемо да запишемо произвољан број и дамо му име назива се систем бројева или *нумерација*. Циљ сваке нумерације јесте да се напише произвољан број помоћу групе индивидуалних знакова (цифара). Данас је у најширој употреби индијско-арапска нумерација. Међутим, наша културна баштина: натписи у манастирима, на споменицима, у повељама, у црквенословенским књигама итд., записани су старословенском нумерацијом. Трагови употребе ове нумерације сежу све до XIX века.

Циљ рада био је да се прикаже како су стари Словени писали мале и велике бројеве и укаже на историјски ток те нумерације. Све ово треба

²²³ Рад се већим делом ослања на текст Словенска (Српска) нумерација, објављен у Зборнику *Иновације у основношколском образовању – од постојећег ка могућем*, Београд, Учитељски факултет (2008), 179–191.

да афирмише ову, за православни свет значајну тематику и иницира њено увођење у наше школске програме, у обиму, макар оноликом, колики је дат за изучавање римске нумерације. Изучавање ове нумерације не мора да буде само предмет математике, већ то може да буде и предмет наставе језика, историје или верске наставе. Без знања те нумерације ми нисмо у стању да комплетно тумачимо нашу прошлост. Иако су стари Словени за писање цифара употребљавали и глагољицу, у раду не обрађујемо овај сегмент, јер се глагољске ознаке мање срећу у писаним старим српским споменицима.

Словно записивање цифара код старих Словена

Како су стари Словени насељавали територије Византије, ова, желећи да им наметне своју културу, организује мисионарски рад. Први мисионари међу Словенима били су просветитељи, монаси, браћа Ћирило (827–869) и Методије (?–885). За рад међу Словенима Ћирило саставља словенску азбуку. Основа ове азбуке јесте грчко унцијално или литургијско писмо допуњено словима за обележавање чисто словенских гласова. Алфавет који састављају назива се старословенски. Истраживачи сматрају да су Ћирило и Методије састављачи и глагољице. Састављање словенске азбуке омогућава и појаву прве математичке писмености код старих Срба (Словена). Основа за писање бројева јесте грчко алфаветско означавање. Да би разликовали бројеве од слова, Грци слова надвлаче равном цртом или дописују апостроф. Словени слова надвлаче знаком "˘" (титло). У старословенској литератури, често се уместо знака титло употребљавају једна тачка испред и једна иза слова.

У следећој табели дато је словенско ћирилично означавање бројева:

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ḑ	Ḑ̄	Ḑ̄̄	Ḑ̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄
10	20	30	40	50	60	70	80	90
Ḑ̄̄	Ḑ̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄̄̄
100	200	300	400	500	600	700	800	900
Ḑ̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄̄̄̄	Ḑ̄̄̄̄̄̄̄̄̄̄̄̄

Словна нумерација код старих Срба (Словена)

Као што се из таблице види, нумеричка вредност слова зависи од његовог места у азбучном реду. Прва енеада (грчки εννεα значи девет) чини јединице, друга десетице, а трећа стотине. Укупно је било потребно $3 \times 9 = 27$ знакова. На тај начин писало се од 1 до 999, као на пример

њѣ глѣ ѡ ѣ чѣѣ
 55 288 1 498

Бројеви од 11 до 19 имали су запис као у следећој таблици:

11	12	13	14	15	16	17	18	19
ѦІ	ВІ	ГІ	ДІ	ЕІ	ЅІ	ЗІ	ИІ	ѦІ

Словенско записивање бројева од 11 до 19

Видимо да је у запису бројева од 11 до 19 прво јединица па десетица. Овакво значење је у складу са називима бројева 11, 12, ..., 19. На пример, назив за број 11 на старословенском језику био је *један на десет*, за 12, *два на десет* итд. Од 21 па на даље прво су записиване десетице па јединице.

Писање и именовање великих бројева

Поред записивања бројева до 1 000, стари Словени су записивали и много веће бројеве, користећи сасвим оригиналне знаке. Велики бројеви су имали и своје називе.

Хиљаде су означаване исто као јединице, са знаком испред слова. На пример, 7000 има ознаку

$\ast \bar{3} = 7000$

Десетине хиљада означаване су као јединице, само заокружено и без титла. Стотине хиљада писане су слично, али, заокружење је било тачкицама. Ево како су означавани бројеви: 10 000, 20 000, 100 000, 200 000.

(А) (В) (А) (В)

Милиони су означавани као јединице, заокружене зрацима. На пример,

Грчко порекло словенске нумерације

Иако су Грци алфавет преузели од семитских народа, изум да се бројеви означавају словима алфабета је грчки. Поступак је сада ишао у обрнутом реду, од Грка ка семитским народима, Арапима, Јеврејима и другима. Слова у грчкој азбуци добијају нумеричке вредности у оном редоследу у коме се налазе у алфabetу, с тим што се или надвлаче или је додаван апостроф, да би се знало да се ради о бројевима. Стари Словени су користили грчко означавање бројева и пре формирања азбуке. Дакле, математика је била та која је крчила пут азбуци. Довољно је било да се словима које су Словени користили као ознаке за бројеве дају гласовне вредности и уреди словно писмо (в. Ђорђић, П., стр. 39). Оба словенска писма, глагољица и ћирилица имају одређену везу са грчким писмом и азбучним редом. Из следеће табеле, у којој је јонска нумерација (око 500. г.п.н.е.), видимо да је ћирилица потпуно копирала грчки начин обележавања бројевних вредности, док је то обележавање у глагољници нешто слободније, као што је и сам нацрт глагољских слова.

Слово	Вредност	Слово	Вредност	Слово	Вредност
α' (алфа)	<u>1</u>	ι' (ита)	<u>10</u>	ρ' (ро)	<u>100</u>
β' (бета)	<u>2</u>	κ' (каппа)	<u>20</u>	σ' (сигма)	<u>200</u>
γ' (гама)	<u>3</u>	λ' (ламбда)	<u>30</u>	τ' (тау)	<u>300</u>
δ' (делта)	<u>4</u>	μ' (ми)	<u>40</u>	υ' (ипсилон)	<u>400</u>
ε' (епсилон)	<u>5</u>	ν' (ни)	<u>50</u>	φ' (фи)	<u>500</u>
ς' (вау)	<u>6</u>	ξ' (кси)	<u>60</u>	χ' (хи)	<u>600</u>
ζ' (зета)	<u>7</u>	ο' (омикрон)	<u>70</u>	ψ' (пси)	<u>700</u>
η' (ета)	<u>8</u>	π' (пи)	<u>80</u>	ω' (омега)	<u>800</u>
θ' (тета)	<u>9</u>	Ϟ' (коппа)	<u>90</u>	Ϡ' (сампи)	<u>900</u>

Словенска нумерација је потпуна копија јонске алфаветске нумерације (око 500. г.п.н.е.)

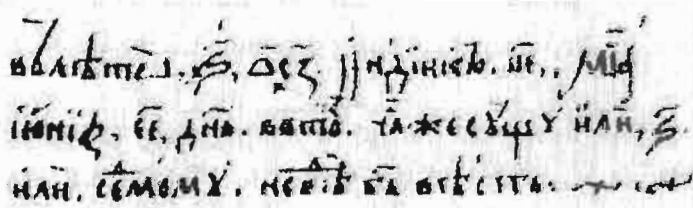
Ћирилички запис цифара задржава неизмењено грчко означавање бројева и да се не би реметио грчки ред који је већ био у употреби пре увођења алфабета, ремети се словенски алфавет. На пример, из првих слова „аз“, „буки“, „вједи“, „глагољ“ не користи се „буки“ да би слово „Г“ означавало 3, као у грчкој математици. У грчком језику нема звука који ми представљамо знаком „б“. Грчко „β“ се назива „вита“. Слично, ни слово „ж“ не налази место у словенској словној табели бројева, јер то слово немају ни Грци.

Веза са грчким означавањем бројева огледа се и у томе што свака енеада у оба писма почиње истим словима.

Код првобитног записивања бројева помоћу слова, у глагољници се употребљавају само она слова која имају гласовну вредност, док се за ћирилично означавање допуштају и слова која немају гласовну вредност (представљају само цифре). Тако, само бројевну вредност у првобитној ћирилици имају слова ξ (60) и ψ (700), а тек са развојем језика добијају гласовну вредност као код Грка „кс“ и „пс“. Из табеле видимо да је за писање бројева употребљено 27 слова. Како грчка азбука има 24 слова, за писање цифара искоришћена су још три застарела слова без гласовне вредности: б-ς' (вау); 90-ς' (коппа); 900-Ϟ' (сампи). Како знак Ϟ' личи на слово „Ч“, ово слово га у словенској азбуци и замењује. Други грчки знак Ϟ' има само бројевну вредност и никада се није сретало у ћирилици, већ се за 900 узима слово „Ц“, по угледу на глагољицу. Слово за писање броја б у облику латиничног слова „S“, у најстаријим споменицима служи само за означавање броја, без гласовне вредности. У српским списима, све до XIV века, ознака за број б искључиво се пише у облику обрнутог слова „S“, тј. као „z“. У XIV веку, када почиње да се пише као „S“ добија и гласовну вредност „з“. Запис броја б у облику окренутог латиничног слова „S“ може да се види, на пример, у натпису на каменој плочи, која се налази са леве стране од улаза у храм манастира Витовнице. Натпис је из 6726 (1218) године. Плоча иначе није из манастира Витовница, а натпис се односи на суседну цркву у селу Орешковици, коју народ зове Јерменска црква. Сличан запис броја б је на рељефној траци натписа од опеке на спољашњем зиду централне апсиде цркве Богородице Љевишке у Призрену. Ту је записана година 6815 (1307), у којој је краљ Милутин обновио цркву. На следећим сликама видимо два различита начина записивања броја б.

Детаљ из Мирослављевог јеванђеља (1180)

Део записа на косовском мраморном стубу деспота Стефана Лазаревића: „Лета 6897 (1389), индикта 12, месеца јунија, 15. дан, у уторак, а час је био шести или седми, не знам, Бог зна“.

Словенска нумерација у потпуности копира и грчко записивање вишецифрених бројева. Слова која означавају бројеве писана су једно крај другог,

а вредност броја једнака је збиру нумеричких вредности сваког слова у запису. На пример, број 448 можемо записати као $\nu\prime\mu\prime\eta\prime$ (400+40+8).

Дата табела користила се и за записивање бројева већих од 999. Хиљаде су записиване као јединице, само са додатим зарезом испред слова: $\alpha\prime=1000$; $\beta\prime=2000$; $\gamma\prime=3000$; ...; $\theta\prime=9000$. На овај начин могли су бити записани бројеви до 9999. На пример, $\gamma\prime\sigma\prime\lambda\prime\zeta\prime = 3236$. Поступке за означавање веома великих бројева дали су Архимед и Аполоније у трећем веку пре наше ере.

Историјски споменици словенске нумерације

Најстарији словенски споменик математичке садржине јесте рукопис монаха манастира Антонова у Новгороду, Кирика. Рукопис потиче из 1136. године. У свом раду монах Кирик се бави проблемом хронологије, тј. израчунавањем времена које протекне између два догађаја. При записивању бројева користи старословенска слова са знаком титла изнад. У Кириковом рукопису срећу се имена великих бројева, који чине „малу количину“ (Болгарскиј 1979, стр. 270).

Иако је у време Ивана Грозног (1530–1584) отворена прва штампарија (1553), прва математичка књига у Русији штампана је тек 1682. године, а аутор је непознат. У књизи је дата таблица множења било која два броја од 2 до 100. У овом првом издању, штампани текст и цифре су црквенословенске. Већ у другом издању, из 1714. године, текст је штампан свакодневним, грађанским језиком, а цифре су индијско-арапске.

Споменимо и значајну књигу *Аритметика* (1703), руског педагога-математичара Леонтија Филиповича Магницког (1669–1739). Књига је штампана и нумерисана словенским словима, али цифре су индијско-арапске. Дакле, почетак XVIII века обележен је употребом индијско-арапских цифара и можемо рећи да тада престаје употреба словних ознака.

Друга сведочанства о словној нумерацији налазе се на многим натписима на сводовима средњовековних манастира, натписима на фрескама, старим повељама, средњовековним српским књигама, епиграфима итд., а један од најстаријих извора јесте и Мирослављево јеванђеље (око 1180). Највише споменика потиче из доба Немањића, а највише старих повеља, списа и записа налази се у хиландарској и дубровачкој архиви. Најстарија наша књига, која је датирана, јесте *Савина крмчија* или *Номоканон* из 1262. године. Најчешће су ту датуми или записиване количине нечега. Напоменимо да су године најчешће записиване по календару који сабира године *од почетка стварања света – од Адама*. Наиме, Срби су бројали године по Византијској (Цариградској) ери. Та ера узима да је свет створен 1. септембра 5508. године пре Христа (односно 5509. год. п.н.е., јер године почињу четири месеца пре наших). Тако, на

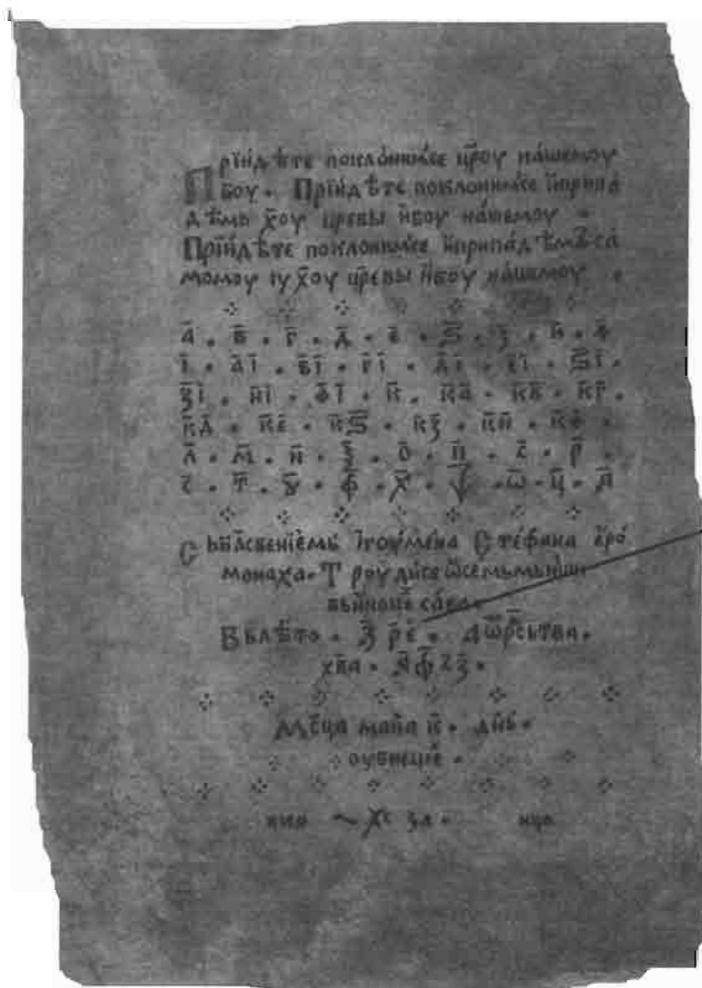
пример, у једном псалтиру са последовањем писара Новака, из 1385. године, налази се оригинално записана година и то у облику

≠ ̃.Ŵ.Ї.Ѓ̃

(Проловић, Ј., 1986, стр. 210).

Овај број означава 6893. годину. Довољно је одузети од 6893 број 5508 и добити о којој се години нове ере ради. Наиме то је 1385. година. О томе да су Срби користили Византијску еру сведоче бројни натписи на повељама, манастирским фрескама, надгробним споменицима итд. Тако у старим записима пише да је Ђурађ Бранковић сазидао град Смедерево 6938. г., да је кнез Лазар Хребељановић погинуо на Косову 6897. г., да је краљ Милутин Немањић 6822. г. подигао у Студеници цркву посвећену Јоакину и Ани (Краљева црква), деспот Стефан се представио 6935. г. Године 7184, према запису из манастира Шишатовоц, било је помрчење Месеца. На натпису уклесаном у камену изнад западних врата велике цркве манастира Морача пише: „Сији свети храм пресветије дјеви Богородице саздах и украсих в име Успенија је аз Стефан, си велијега кнеза Влака, внук светаго Симеона Немање. И сија бише в дни благочестиваго краља нашего Уроша, в љето 6760“. Такође, у натпису над вратима средњег храма у Морачкој цркви стоји 7083, година када је умро српски патријарх Макарије и када је обновљен манастир. Наравно, цифре су писане старословенским словима. Натпис над главним улазним вратима из припрате у наос и ктиторска повеља на зиду у припрати манастира Грачаница имају забележену годину 7079 (1571). Ради се о години када је патријарх Макарије Соколовић обновио припрату (зазидани су отвори на припрати и урађен нов живопис). Пуно је и других записа и натписа, и немогуће их је овде све набројати.

Поред ћириличких текстова писаних руком, ћириличне ознаке за бројеве и слова налазе се и у штампаним књигама са краја XV века. Прва таква књига јесте Часловац (1491), штампан у Кракову. Једна од штампарија у којој су штампане српске књиге на ћирилици јесте и штампарија коју је основао у Млецима Божидар Вуковић Подгоричанин. Та штампарија је радила од 1520. до 1597. године, и за живота Вуковића издато је девет књига. Ову Штампарију касније је држао млетачки штампар Антонијо Рампацето, који је штампао први српски буквар у два издања, 1597. године, аутора монаха Саве Дечанца. На следећој слици налази се факсимил једне стране Савиног буквара на којој видимо ознаке бројева и датум издања тог буквара у старословенској нотацији. Углавном, штампана слова имају исти облик као она штампана у црквенословенским књигама.

Четврта страна првог српског буквара, штампаног у Млецима, 1597. године. На последњој страни дате су цифре у словној нотацији. На крају је записана и година издања.

Ѣ р ѣ

(7105, односно 1597. по нашем рачунању времена). Факсимил се налази у Педагошком музеју у Београду.

Запажамо да у овом буквару нема означавања бројева индијско-арапским цифрама, иако овај систем нумерације већ од XII века почиње да се одомаћује у Европи. Ипак, све до краја XV века, нове цифре се не употребљавају у значајним земљама као што су Немачка, Француска и Енглеска. Било је покушаја да се у XII веку индијско-арапске цифре користе и у Русији (Бородин 1986, стр. 47), али православна црква је сматрала употребу тих бројева безбожним.

Напоменимо да је први српски буквар насликан на фрескама у двама капелама из XVIII века посвећеним св. Николи, једној у Пећкој патријаршији, а другој у манастиру Морача. На њима се види како отац св. Николе доводи малог Николу у школу, а свештеник-учитељ му пружа таблицу за писање на којој су записана слова. Са стране се виде ученици који такође држе таблице у својим рукама. На таблицама су текстови који се налазе на страницама првог буквара (в. Радојчић, Ђ., *Рукописи и штампана књига*, Београд, 1952, стр. 16).

У XVI веку срећемо у старословенским записима, паралелно, индијско-арапске и словенске цифре. Тако, на пример, у тзв. „Пробниом листу“ са азбучном таблицом (Ђорђевић, П. 1987, стр. 487), штампаном у штампарији словеначког протестантског пропагатора Приможа Трубара, у Ураку код Тибингена (Немачка), видимо да су за означавање бројева укључена сва слова,

као у глагољици, што одступа од устаљене праксе и угледа на грчки редослед. Азбука има 32 слова и неколико посебних учествује за означавање 1000, 2000, ..., 5000. На дну стране, старословенским ознакама, дата је и година штампања (1561).

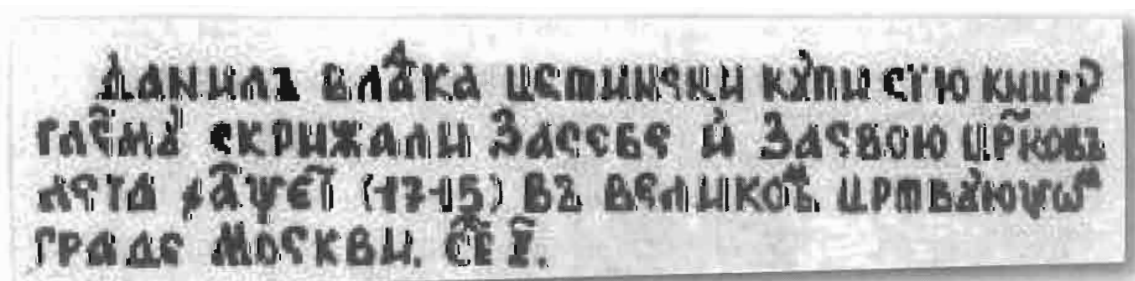
У XVIII веку, под руским утицајем, штампају се богословске књиге на рускоцрквеном, који постаје и црквенословенски језик. Из тог времена сачуван је први и једини приручник за учење српског брзописа, који је у бакру израдио и издао, 1759. године, Захарије Орфелин. Ту видимо да су у употреби индијско-арапске цифре, које се искључиво појављују после последњег штампаног дела на српкословенском језику, где су цифре писане старословенским ознакама, а то је *Псалтир* (1631).

Напоменимо да, иако је у неким документима нумерација старословенска, датирање није по Византијској ери, већ по новој. Можда је највише за чуђење запис године на Карејском типичу, рукопису св. Саве с краја XII века, на коме је година дата старословенским ознакама, али писана у новој ери. Како година није дата у Византијској ери, а познато је да је она у време св. Саве била у употреби, можемо претпоставити да је можда ово каснији препис. Ово је само наша сумња и није домен нашег истраживања. Један препис се налази у Архиву САНУ, бр. 51, из 1620/30.

Запис године по новој ери може да се види и на листу рукописа Библије, који се налази у манастиру Острог, из 1581. године.

Из једне старе руске аритметике из XVII века (*Энциклопедия для детей*, 2005) видимо три начина означавања бројева (индијско-арапски, римски и старословенски), а нешто слично срећемо и у Вуковом буквару из 1827. године.

У манастиру Ћелије код Ваљева налази се најстарија ћелијска књига, *Божественија скрижаљ*. Књигу је купио црногорски владика Данило Петровић (1697–1735), када је 1715. године био у Русији. Сведочанство о овоме стоји у запису на страни после садржаја. Могуће је да је то и сам владика записао:

Божественија скрижаљ, 1715, манастир Ћелије. Цифре су писане двоструко, старословенски и индијско-арапски.

Срби не могу да се похвале раним постојањем чисто математичких рукописа и књига у којима бисмо могли да видимо употребу словне нумерације. Прва аритметика, и како тврди Трифуновић (2004, стр. 48), прва математичка књига на српском језику, појавила се 1767. године. То је *Новаја сербскаја аритметика*, штампана у Венецији на 373 стране малог формата. Написао ју је Сомборац Василије Дамјановић (1735–1792). Штампу и коректуру водио је Захарије Орфелин (1726–1785). Књига је штампана црквеном ћирилицом, а цифре су индијско-арапске.

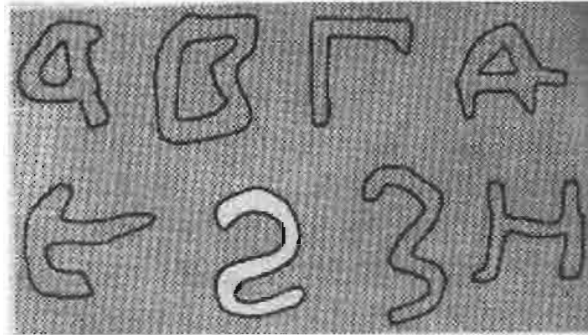
Треба напоменути да се индијско-арапске цифре први пут појављују у нумерацији страница двеју књига духовног садржаја, издатих у Венецији (1621). Најстарија руска монета са индијским цифрама је из 1654. године. У време Петра I (1672–1795), индијске цифре у потпуности потискују словенске, које се последњи пут јављају на месинганом новцу из 1718. године. Тачније, од 1708. године у рукописе се уводи тзв. грађански штампарски текст, док се црквенословенски користи само за штампање богословских текстова. Ипак, и у другој половини осамнаестог века још срећемо словну нумерацију за означавање бројева. Тако, у једном писму Пајсија Хиландарског од 12. августа 1773. године стоји запис године у облику: ≠аѲzс (в. Поленковић Х, 1966). Ово има оправдање у томе што православна црква дуго није прихватала ништа што је потицало са Запада, од католика, бојећи се да преко књига не стигне и католичка пропаганда. Чак се ишло до забране писања и држања било каквих књига у којима би учествовале индијско-арапске цифре. Тако је, на пример, забележено суђење бојару Морозову, 1676. године, „за владџбину” зато што је у његовој кући нађена медицинска књига у којој се налазе стране цифре (в. К. А. Малигин [1963]). Слично стање је било и са геометријом. У једној старој руској поуци стоји: „Проклет био пред Богом сваки ко воли геометрију“ (К. А. Малигин [1963]). Напоменимо да су многе старе српске иконе датиране словном нумерацијом. Љубомир Стојановић је у својим *Старим српским записима и натписима*, забележио да је један натпис на гробном камену иза олтара у манастиру Дечанима помоћу словне нумерације датиран 1867. године.

Старословенски запис цифара среће се и на цифарницима сунчаних и механичких сатова. Овакво записивање среће се у Византији већ од IX века.

Конструкција првог јавног механичког часовника у Москви везана је за српског монаха, Лазара Хиландарца. Часовник је постављен 6912 (1404), о чему сведочи сачуван запис у руском Никоновском летопису из XVI века. Цифарник је имао старословенску нумерацију.

Вредно је споменути сунчаник урађен уз јужни портал Богородичине цркве, подигнуте између 1183. и 1196. године, у манастиру Студеници. Ово је један од најстаријих споменика код Јужних Словена. Цифре на сунчанику су словенске. Недостају последње четири цифре (θ, I, AI, VI), које

су нестале са одломљеном четвртином мраморне основе сунчаника. Сам облик слова указује да је сат из XII века. На то упућује слично означавање цифре 6 на Мирослављевом јеванђељу и сату. У то време Словени су број 6 писали, као што је већ речено, у облику наопако окренутог латиничног слова „S“, за разлику од грчког означавања.

Слова са студеничког сунчаника
(слика узета из Тадић М., 1987, 38)

Заједно са индијско-арапским системом бројева, у Западној Европи се до XV века користи и римски систем нумерације, чија се употреба смањује појавом штампарија. Словенски народи, који нису били под значајнијим утицајем Запада, све до XVII века користе словну, тзв. словенску нумерацију, коју су наследили од Грка преко Византије. Сама словна нумерација, уз коришћење целог алфабета, велико је достигнуће Грка у петом веку пре наше ере. Неки историчари сматрају да пре Грка нумерација помоћу алфабета није постојала, мада Грци нису измислили алфабет. Иако Словени нису имали нулу, сасвим лагодно су коритили своју нумерацију и писали велике бројеве. Сам начин писања великих бројева и њихова имена достигнуће је Словена.

Писани документи који сведоче о математичким почецима које везујемо искључиво за нумерацију, датирају од XI века, и они се углавном односе на садржаје у којима се бројеви узгред појављују и које је требало забележити. Чисто математичких књига до XVI века скоро да нема. Поред математичког рукописа монаха Кирика из XII века, и неколико аритметика из XV и XVI века, штампаних у Русији, чији садржаји копирају сличне садржаје са Запада, других математичких књига нема. У Србији се прва штампана аритметика појављује тек у другој половини XVIII века.

Из изнетог закључујемо да када говоримо о математичким почецима код старих Словена, а самим тим и Срба, све до XVII века, највећим делом говоримо о нумерацији која се разликовала од индијско-арапске, која је наслеђена од Грка и помоћу које може да се запише довољно велики број. У раду су обухваћена три сегмента постављене теме: словна нумерација, писање великих бројева и историјски споменици у којима се среће словен-

ска нумерација. Мишљења смо да обрађена тема, поред чисто образовне има и ширу педагошку вредност. Код деце се учвршћује свест о броју и цифри и развија интересовање за национално достигнуће у прошлости. Пуна вредност ће се показати у примени наученог када се са лакоћом читају нумерички записи на нашим старим споменицима културе. За обраду словенске нумерације довољна су два школска часа, а честа примена стеченог знања ће омогућити потпуно усвајање ових садржаја.

Литература

- Болгарский, Б. В., *Очерки по истории математики*, „Вышая школа“, Минск, 1979.
- Бородин, А. И., *Из истории арифметики*, „Вышая школа“, Киев, 1986.
- Дејић, М., *Тајни свет математике*, Нолит, 1990.
- Дејић, М., Словенска (српска) нумерација, *Зборник*, (2008)179–191, Учитељски факултет, Београд.
- Депман, И. Я., *История арифметики*, „Просвещение“, Москва, 1965.
- Ђорђевић, П., *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.
- Энциклопедия для детей, *Авантат*, Москва, 2005.
- Живојиновић, М., Хиландар и пирг у Хрусији, *Хиландарски Зборник 6*, 59–82, Београд, 1986.
- Кулунџић З., *Хисторија писма*, Загреб, 1957.
- Малыгин, К.А., *Элементы историзма в преподавании математики в средней школе*, Учпедгиз, Москва, 1963.
- Поленковић, Х., Неколико непознатих података о Пајсију Хиландарском, *Хиландарски зборник 1*, Београд, 1966.
- Проловић, Ј., Српски рукописи XIII–XIV века у Бечу и манастир Хиландар, *Хиландарски зборник 6*, стр. 163–269, Београд, 1986.
- Радочић, Ђ., *Рукописна и штампана књига*, Београд, 1952.
- Тадић, М., *Студенички сунчаници*, Багдала, Крушевац, 1987.
- Трифунковић, Д., *Таблица множења*, Архимедес, Београд, 2004.
- Ђунковић, С., *Водич*, Педагошки музеј, Београд, 1986.
- Ђунковић, С., *Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј, Београд, 1963.
- Чигоја, Б., *Најстарији српски ћирилиски натписи*, Чигоја, 2008.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Greek_numerals, Greek numerals, avgust, 2008.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Early_Cyrillic_alphabet, Early Cyrillic alphabet, avgust, 2008.

Mirko Dejić, Ph.D.
Belgrade

OLD-SLAVONIC CIPHER WRITING AND ITS ORIGIN

Summary

The creators of the Slavonic alphabet, educators, monks, brothers Cyril (827-869) and Methodius (? – 885), besides letters, gave written numbers to the old Slavs, providing the possibility of starting mathematical literacy among the Serbs (Slavs). Numbers are denominated by letters, according to the Greek alphabetical designation. Letters used to design ciphers had the diacritic mark $\tilde{}$ above them.

The aim of this paper is to point out the Old-Slavonic designation of numbers as these signs can be found on numerous ancient cultural monuments and have to be read and understood. The author of the paper shows how the old Serbs wrote small and large numbers and points to the direct Greek origin of the Old-Slavonic cipher writing by giving actual examples of monuments from our cultural past.

ШТАМПАРИЈЕ СРПСКИХ БУКВАРА ДО ОСНИВАЊА КЊАЖЕСКО-СРБСКЕ ПЕЧАТЊЕ

Апстракт: Штампање ћириличких књига до оснивања штампарије у Београду 1831. године дели вишевековну судбину српског народа. Она се огледа у борби за очување идентитета, како у оквирима граница Србије, тако и ван њих, што је био и један од кључних задатака књига штампаних у том периоду. Међу њима, основ описмењавања чине буквари. У раду је приказан историјат штампарија које су штампале српске букваре, почев од штампарије у Млецима, у којој је 1597. штампан први српски буквар игумана Стефана и инока Саве Дечанца, до оснивања Књажеско-Србске Печатње у Београду 1831. године. У њој су штампани први уџбеници у обновљеној Србији, међу којима 1838. године *Србски буквар или нова азбучна књижица*, Петра Радовановића

Кључне речи: Штампарије у Млецима, Бечу, Римнику, Будиму, Државна штампарија у Београду, буквари.

Смедерево је јуна 1459. године предато Турцима, и тиме је оконча­но постојање српске средњовековне државе. Уследили су векови борбе за очување идентитета српског народа у веома тешким друштвеним и политичким приликама. У овим немирним временима отпочиње штампање српских књига, које дели судбину српског народа, те не остаје само у границама Србије већ се простире и ван њих, до Венеције, јаког типографског центра.

Прва ћириличка штампарија на Балкану основана је 1493. године и радила је свега три године у Цетињском манастиру.²²⁴ То је била мања штампарија, у којој је поред фактора, јеромонаха Макарија, радило још осам људи. Иако се рад одвијао у кратком временском периоду, до 1496. године, књиге ове штампарије представљају највеће техничко достигнуће старе српске штампе. Одликовале су се лепим избором слова и чистим штампањем. Имале су иницијале, заставице, чак и илустрације, и њихов

²²⁴ Штампарију је покренуо војвода Ђурђе Црнојевић, који је владао Зетом од 1490. до 1496. године.

утицај ће се осетити и у каснијем периоду. Најездом Турака, штампарија је највероватније разнета и уништена.

Упркос тешким околностима, до седме деценије XVI века деловало је на територији Србије шест штампарија. Није издат велики број књига, али само њихово оснивање и рад био је од великог значаја. Треба нагласити да су, без обзира на сложеност периода у коме су штампане, у многим случајевима књиге наших старих штампарија достигле висок технички ниво. То су биле: штампарија манастира Рујно, прва у Србији, о којој се најпоузданији подаци налазе у поговору *Четворојеванђеља*, једине књиге штампане у тој штампарији, која је завршена 1537. године; штампарија манастира Грачанице у којој је штампан *Октоих петогласник*, 1539. године; затим су у манастиру Милешеви у периоду између 1544. и 1557. године радиле две штампарије; штампарија кнеза Радише Дмитровића у Београду, у којој је 1552. године штампано *Четворојеванђеље*. Штампарија Мркшине цркве (1562–1566. године) последња је у низу наших најстаријих штампарија. Од времена њеног нестанка све до 1831. године, дакле пуних 265 година, на територији Србије није било ниједне штампарије. Штампане српских књига одвијало се ван граница Србије.

Штампарије у Венецији

Штампарска делатност се у Млетачкој Републици развила већ у другој половини XV века, и у време када је покренута штампарија у Цетињском манастиру, она је представљала знаменито средиште штампарства. До краја XV века, у Венецији је радило 150 штампарских радионица, а штампано је око 4.000 књига.²²⁵ Зато не изненађује чињеница да је већина наших штампарија које су радиле до половине XVIII века, или набављена у Млецима, или је, пак, тамо обављала своју делатност.

По времену свога настанка, прва после штампарије Црнојевића, основана је 1519. године у Млецима штампарија Божидара Горажданина. Штампарија је убрзо пренесена у Горажде, а из Горажда се 1544. године сели у Трговиште.

Штампарија која је по трајању и значају веома запажена, припадала је Божидару Вуковићу,²²⁶ и отпочела је са радом јануара 1520. године. По начину рада слична је Црнојевићевој штампарији. Располагала је са најмање две пресе и упошљавала бар десетак радника. Главна одлика штампарије је да је располагала са више врста слова. Божидар Вуковић је „наш први штампар који је увео у употребу и мали формат књиге, отприлике данашњу 16°, што га је истовремено нагнало и на стварање потребне залихе сит-

²²⁵ *Пет векова српског штампарства*, Београд, 1994, стр. 82

²²⁶ Божидар Вуковић рођен је око 1460. године у Ђурићима у Подгорици. Пре доласка у Млетке служио је на двору Ђурђа Црнојевића као логодет.

них слова“.²²⁷ Гарнитуре матрица ливене су искључиво за ову штампарију. „Треба истаћи и чињеницу да је он наш први штампар, колико за сада знамо, који је успешно решио технички веома компликовано штампање на пергаменту.“²²⁸ У овој штампарији је посебна пажња посвећена формирању прилично богатог илустративног и декоративног фонда. Због свега наведеног она је уживала велики углед.

Рад у штампарији одвијао се са прекидима у периоду од 1520. до 1521. године, а потом је уследио престанак делатности до 1536, када поново отпочиње и траје до 1540. године. У првом периоду, који је трајао петнаест месеци, штампани су *Псалтир*, *Литургијар* и *Молитвеник* или *Зборник*. *Зборник* је штампан у малом формату – џепном (8°), и у њему се налазила азбука и часловац, те је ово прва књига наших старијих издања намењена и световној употреби. У другом периоду штампани су: *Молитвеник* или *Зборник* 1536. године; јуна 1537. године *Октоих петогласник*; јануара 1538. године завршен је *Минеј* или *Саборник*, и последња књига штампана за његова живота, *Молитвеник* или *Требник*.

После Вуковићеве смрти,²²⁹ штампарију је наследио његов син Вићенцо, чији се рад углавном састојао, са мањим изменама, у прештампавању ранијих издања свога оца. У периоду од петнаест година, од 1546. до 1561. године, штампане су свега три књиге.

У раду на књигама његовог издања све ређе се помињу наши људи, што објашњава појаву техничких елемената и начина украшавања који није карактеристичан за наше рукописне књиге. Штампарска делатност Вићенца Вуковића није достигла степен какав је имала штампарија његовог оца, али је он „ударио основ систематској књижарској трговини српским књигама на подручју Балкана, претварајући своју штампарију у право књижарско предузеће, сасвим у духу млетачких штампарија“.²³⁰

Шездесетих година Вићенцо Вуковић очеву штампарију издаје у најам, те је у његовој штампарији 1561. године Стефан Маринковић штампао *Посни триод*. Године 1566, у овој штампарији је на исти начин Јаков од Камене Реке штампао *Зборник*, и колико је познато, овом књигом и завршио своју штампарску делатност.

Последњи власник ове штампарије, под неизвесним условима, највероватније 1597. године, постаје млетачки штампар Ђузепе Антонио Рампацето. Рад штампарије у његовом власништву био је краткотрајан, али

²²⁷ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV – XVII века*, Београд, 1958, стр. 72–73.

²²⁸ Исто.

²²⁹ Божидар Вуковић умро је крајем 1539. или почетком 1540. године. Његови посмртни остаци су, по његовој жељи, пренети и покопани у цркви Старчеве горице на Скадарском језеру.

²³⁰ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV – XVII века*, Београд, 1958, стр. 33.

веома значајан за нашу културну историју. У њој су штампана три ћирилична издања, и ваља напоменути да се наши људи поново јављују као штампари. То су игуман Стефан и инок Сава, који прво раде на издању *Зборника*, а потом и на два издања првог српског штампаног *Буквара*. Прво издање штампано је 20. маја 1597. године, и имало је свега четири странице. Друго издање, штампано 25. маја исте године, имало је осам страница. *Буквар* је писан српско-словенским језиком. Штампан је у најмањем формату (16°). Овај буквар, по речима Срећка Ћунковића, „има прворазредан културно-историјски значај као наш први буквар и као доказ да је у то време постојала организована просветна делатност“.²³¹

Овим је завршена делатност штампања ћириличких књига у овој штампарији.

У периоду када је Вићенцо Вуковић престао са радом, у Млецима се 1569. године појављује штампарија Јеролима Загуровића из Котора. Штампарија је касније прешла у власништво млетачког штампара Марка Ћинамија, и од 1638. године, када је у њој штампан на српскословенском језику *Псалтир*, прва српска књига са насловном страном и нумерисаним листовима,²³² колико је до сада познато, престаје штампање српских књига у Млецима. И не само у Млецима, већ и у осталим територијама које су Срби настањивали.

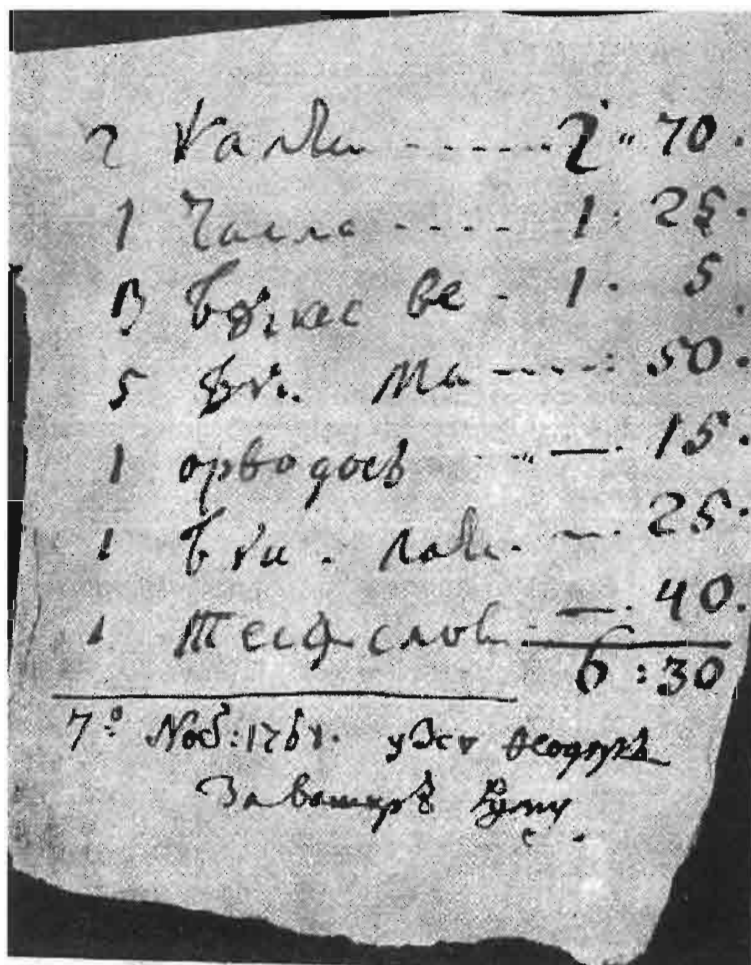
Период пасивности траје више од дванаест деценија, тј. до оснивања ћириличног одељења штампарије Грка Димитрија Теодосија 1761. године, које је основано са циљем да штампа српске црквене и световне књиге. У време постојања ове штампарије, осим у Влашкој и Трнави, није постојала ни једна штампарија у којој су штампане српске књиге. Штампарија је имала повластицу на двадесет година и апсолутни монопол, а за узврат, Димитрије Теодосије је за слагаче и остало техничко особље у штампарији морао ангажовати млетачке поданике. Теодосијева штампарија била је снабдевена, поред слова црквене ћирилице која су се до тада уобичајено користила, и словима грађанске ћирилице, која су набављена у Русији, и за оно време чинила богату колекцију слова. Штампарија је поседовала велики избор вињета за украшавање књига, као и грчке дрворезне и бакрорезне гравире за илустрацију црквених књига. Хартија за штампање била је доброг квалитета. Да би отклонио неповерење српског свештенства према књигама које долазе из Венеције, Теодосије је на насловну страну често стављао податак да је књига штампана у Москви, Кијеву или Санкт Петербургу.

Књиге штампане у овој штампарији имале су огроман значај за ширење писмености, развој књижевности и културног живота српског народа. Млетачке власти су сматрале да ће ширењем тржишта на територије настањене православним становништвом остварити јачање

²³¹ С. Ћунковић, *Школство и просвета код Срба у средњем веку*, Београд, 1965, стр. 43.

²³² Л. Чурчић, *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, стр. 63.

својих позиција и сузбијање утицаја Аустрије на ова подручја. У каталогу књига Димитрија Теодосија забележен је *Буквар мали*, највероватније штампан 1764. године, како наводи др Георгије Михаиловић у *Српској библиографији XVIII века*. У млетачком Архиву нађено је одобрење цензуре за *L'Abecedario piccolo* из 1764. године. Постоји и цедуља на којој је Орфелиновом руком написан списак књига које он предаје извесном Тодору да прода на румунском вашару. Међу забележеним књигама налази се и пет *Буквара малих*.²³³

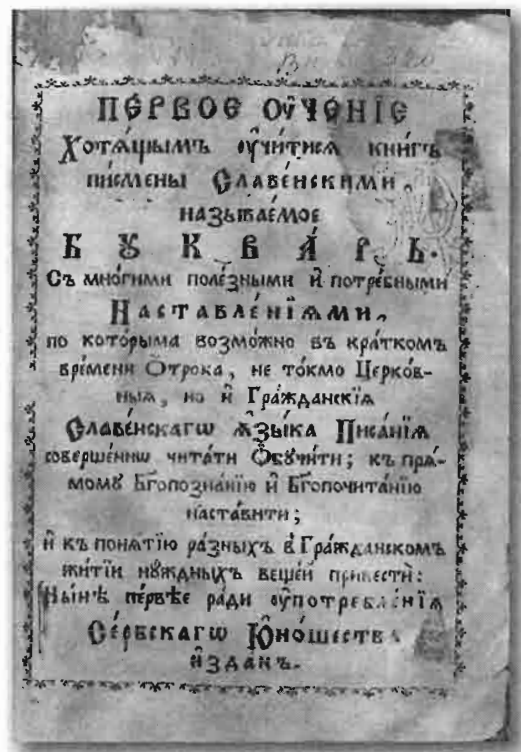
Орфелинова забелешка за румунски вашар 1768. године²³⁴

Године 1767, штампан је буквар *Первоје ученије хотјаишчим учитсја књиг писмени словенским називаемоје буквар* Захарија Орфелина,²³⁵ у коме је поред црквене дат и преглед грађанске азбуке.

²³³ Др Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, стр. 65 (бр. 56).

²³⁴ Илустрација преузета из: Др Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, стр. 65

²³⁵ Захарије Орфелин је 1768–1770. године био ревизор у штампарији Димитрија Теодосија.

Первоје ученије [...] Буквар Захарија Орфелина, штампарија
Димитрија Теодосија у Венецији, 1767.

Страница Буквара Захарија Орфелина, штампарија
Димитрија Теодосија у Венецији, 1767.

Године 1770, штампан је *Буквар с литерами греко-славенским*.²³⁶ Исте године у Бечу је привилегију за штампање српских књига добио Јосиф Курцбек. Прве године рада он је штампао *Буквар* Теофана Прокоповича. Четири године касније, у штампарији Курцбека штампан је *Буквар* са додатком немачког буквара, који Срби нису хтели да купују. То је навело Димитрија Теодосија да 1775. године прештампа, са извесним изменама, Курцбеково издање буквара (*Буквар или началноје ученије хотјааштим учитсја книг писмени славено-сербским*) из 1770. године, обзиром да Курцбек није смео поново да га штампа.

Након смрти Димитрија Теодосија, штампарију је преузео његов синовац Пано Теодосије. Године 1792. штампан је буквар, *Началноје ученије человјеком, хотјаашчим учитсја книг божественаго писанија*.²³⁷ Букварски део је истоветан са букваром Прокоповича.

Пано Теодосије наставља штампање српских књига и у првим деценијама XIX века. Године 1812. одштампан је *Буквар словенскиј триазбучниј* Павла Соларића, који је карактеристичан јер је година издања обележена словима црквене ћирилице.

Када је престао рад на штампању српских књига у овој штампарији, није познато.

Буквар словенскиј триазбучни Павла Соларића, штампарија Пана Теодосија у Млецима, 1812.

²³⁶ Г. Михаиловић, *исто*, стр. 93.

²³⁷ Г. Михаиловић, *исто*, стр. 232 (бр. 255).

Угледна табла за лепо писање, саставни део Буквара
Павла Соларића

Штампарија у Римнику

Године 1705, влашки владика Антим основао је штампарију у Римнику у Влашкој, у којој је двадесетак година касније обновљено штампање српских књига.

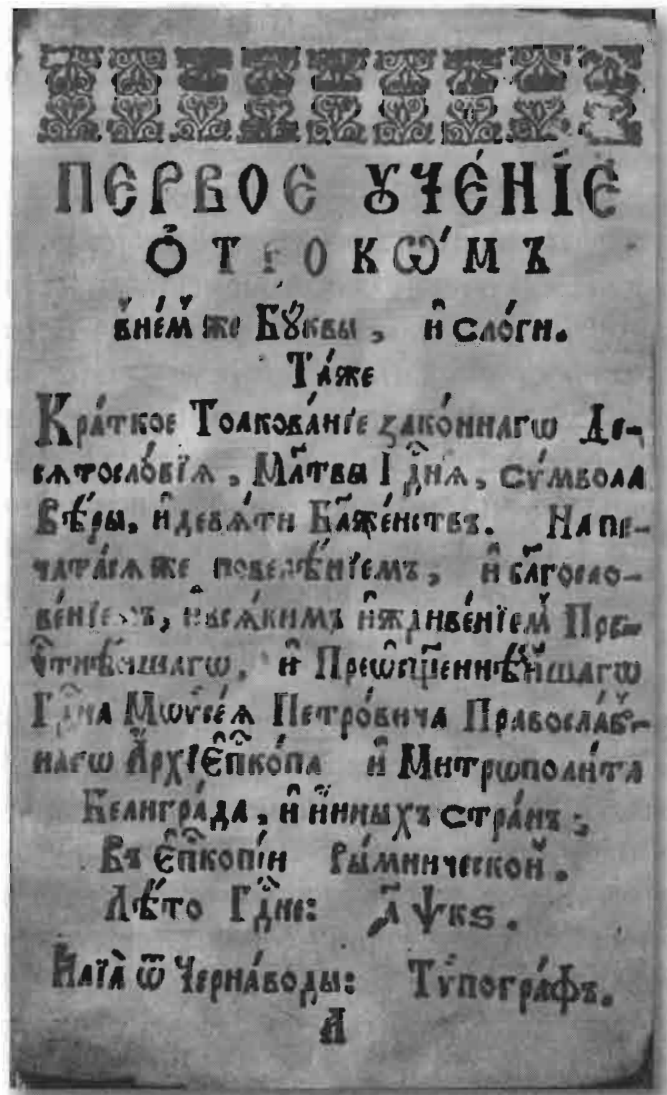
У сагледавању рада ове штампарије, од периода када се у њој штампају и српске књиге, треба напоменути да је између 1726. и 1734. године Римник припадао Аустрији, те је надлежност над штампаријом имала Београдско–карловачка митрополија којом је управљао Мојсеј Петровић. После 1739. године Римник се налази у саставу вазалне Румунске државе, а Београдски пашалук припада Турској, те је за штампање надлежна само Карловачка митрополија.²³⁸

Штампање српских књига у овој штампарији отпочиње објављивањем буквара *Первое ученије отроком*, Теофана Прокоповича²³⁹ 1726. године, који је из Русије, две године раније, донео секретар карловачко–београдског митрополита Мојсеја Петровића, Владислав Малеску. Уједно отпочиње улазак руског језика у српске школе, потом у литературу и администрацију. После

²³⁸ Л. Чурчић, *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 74.

²³⁹ Г. Михаиловић, *исто*, стр. 14–15 (бр. 11).

Псалтира из 1638. године, штампаног у штампарији Ђинамија у Млецима, то је прва књига штампана за православне Србе.

Первое учение отрокомъ Теофана Прокоповича, штампарија у Римнику, 1726.

Забрана увоза руских књига у Аустрију утицала је да се из српског издања *Буквара* изостави све оно што је могло указати на његово руско порекло, те је истакнуто да је штампан по наређењу и са благословом Мојсија Петровића. Штапањем овог *Буквара* отпочиње време у коме ће преовлађивати број штампаних профаних књига, што је велики напредак ако се има у виду да је у периоду између 1493. и 1638. године штампана само једна профана књига, и то два издања буквара игумана Стефана и инока Саве Дечанца. Следеће издање штампано је 1727. године, без румунског превода. Треће издање штампано је 1734. године, али је њега приредио нови карловачки митрополит Вићентије Ракић што је и истакнуто на насловном листу и у предговору.

У овој штампарији штампано је током XVIII века свега пет српских књига. Последња је штампана 1761. године.

Крајем XVIII века значајно опада делатност штампарије у Римнику, а почетком XIX века она прелази у власништво штампара из грађанског сталежа.

Посебност ове штампарије Лаза Чурчић је истакао речима: „Добили су Срби, касније, из других штампарија и значајније и вредније књиге, али ни из једне нису добили само кључна дела у тако беспрекорном избору као из штампарије у Римнику“.²⁴⁰

Штампарија у Бечу

Срби који су под патријархом Арсенијем Чарнојевићем населили крајеве јужне Угарске тежили су да очувају свој економски али и културно-просветни континуитет живота. То је условило потребу за оснивањем ћириличке штампарије на овим просторима. Патријарх је упутио бечком двору три пута молбу, тражећи дозволу да може основати штампарију за новодосељене Србе. Његови покушаји, као и многи каснији, нису имали успеха.²⁴¹

Наиме, за оснивање штампарије било је потребно имати дозволу, тзв. *privilegium privatum*, која је значила искључиво право штампања и растурања књига и списка, за уговорени период унутар земље, а то је елиминисало конкуренцију оних који то право нису имали. Власт је наметнула и веома строге цензурне законе.

Ове законске одредбе за оснивање и рад штампарија важиле су и за време владавине кћерке и наследнице цара Карла VI, царице Марије Терезије, а тичале су се не само Мађара, већ и свих осталих народности у Угарској.

Друштвено-политичке и економске прилике у другој половини XVIII века довешће до тога да се држава почне интересовати за школство. Одмах након седмогодишњег рата, царица Марија Терезија одлучује да школе изузме из црквених и преда у надлежност државних органа. Реформе су захватиле и српско становништво, а тиме су створени и повољнији услови за рад на оснивању штампарије.

На седници Дворске коморе за Банат, 23. V 1796. године, на којој је расправљано питање отварања нових тривијалних школа у Банату, утврђено је да се развој школства не може спровести без постојања ћириличке штампарије која би становнике православне и унијатске вероисповести у Угарској снабдевала потребним црквеним богослужбеним, молитвеним књигама и уџбеницима. Оснивањем штампарије уједно би се и стало на пут увозу руских књига.

Своје услове за оснивање штампарије изнели су Илирској дворској депутацији бечки штампари Јосиф Курцбек и Тома Тратнер, као и владин саветник Филипидес де Гаја. Вођени су и преговори са штампаром Пацком, који је понудио да у Темишвару оснује штампарију.

Коначно је, након дужег разматрања, 14. фебруара 1770. године *privilegium impressorium privatum* уручен земаљском и универзитетском шам-

²⁴⁰ Л. Чурчић, *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, стр. 75.

²⁴¹ О томе подробније Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад, 1974, стр. 13–22.

пару Јосифу Курцбеку, чиме су завршени деценијски напори за основање ћириличке штампарије у Хабзбуршкој монархији. Привилегија је додељена Курцбеку у трајању од 20 година, и њоме се забрањује увоз оних књига које штампа Курцбек, као и њихово прештампавање.

Одлучено је да цензуру православних књига треба препустити надлежности православних цензора које ће постављати Депутација, док ће њихову суперревизију вршити кустос дворске библиотеке, Адам Колар.²⁴² Исте, 1773. године, донета су и правила рада цензора и коректора православних и унијатских књига у Курцбековој штампарији.²⁴³ Цензори ове штампарије били су: Сава Лазаревић, Игњат Михаиловић и Атанасије Деметровић Секереш, а коректори Сава Лазаревић, Адам Чарнојевић, Секереш и Захарије Орфелин.²⁴⁴

Курцбек је за потребе штампарије купио кућу. У њој је постојала просторија у којој је смештено шест преса и магацин за хартију и одштампане књиге. Такође, ту се налазио стан за Курцбека, коректора, фактора, словослагача и домара. Ћириличка слова за штампарију излио је некадашњи Тратнеров словоливац Магач, који је приступио Курцбеку, а касније, услед размирица са Магачем, Курцбек је основао сопствену словоливницу.

У току прве године рада, у штампарији Јосифа Курцбека штампане су три књиге. Прва ћириличка књига штампана у овој штампарији је *Буквар или началноје ученије хотјааштим учитсја книг писмени славено-сербским*, који је октобра месеца 1770. године изашао из штампе. То је прештампан руски буквар (Кијев, 1751. година), те је познат и као *Кијевски буквар*. Владикама темишварском, бачком, будимском, костајничком, пакрачком и арадском, испоручено је по 200 примерака *Буквара*, сремској архидијези 400, а за вршачку и горњокарловачку архидијезу одвојено је 200 примерака.²⁴⁵ Исте године Курцбек је штампао још један буквар, чији текст није имао украсни оквир, па је имао 9 листова мање од првог. У наслову другог буквара стоји „сербско-славенским“. Др Георгије Михаиловић наводи да није искључено да је Курцбек оба буквара штампао истовремено, први репрезентативнији и скупљи, други обичан и јевтинији.²⁴⁶ Године 1774. штампане су четири ћириличке књиге, а једна од њих је буквар *Началноје ученије человјеком хотјаашчим учитсја славенском*у чтенију, који је Курцбек морао штампати по налогу аустријских власти ради унифицирања наставе у тривијалним школама.

²⁴² Овај поступак је важио до укидања Депутације 1777. године, када је цензура потпала у искључиву надлежност Канцеларије

²⁴³ Правилником је одређена обавеза штампарије да се из илирских и руских црквених и профаних књига изостави поменик који се односи на руску царицуи чланове владајуће куће, или га пак замени аустријском царицом и члановима Хабзбуршког дома.

²⁴⁴ Д. Фуруновић, *Историја и естетика књиге*, књ. 3, Београд, 1999, стр. 1916.

²⁴⁵ Н. Гавриловић, *Историја ћириличких штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад 1974, стр. 183.

²⁴⁶ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, стр. 91 (бр. 89).

Букварски део је дословно преписан из руског *Буквара* Теофана Прокоповича, уз додатак грчких писмена. Скоро половину садржаја чинио је немачки буквар, којим се и изражавала лојалност Аустрији, што је изазвало негодовање код Срба који су тражили кијевско издање из 1770. године. Фебруара наредне године завршено је прештампавање *Буквара* у 10.000 примерака за потребе новоорганизованих тривијалних школа. Ново издање *Буквара* за српске тривијалне школе у Банату, такође у 10.000 примерака, пристигло је октобра 1776. године. Јосиф Курцбек је 1777. године приложио молбу да му се дозволи поновно штампање *Буквара* из 1770. године, с обзиром да Срби одбијају да купују издање из 1774. године. Предлог Атанасија Деметровића Секереша, да се ново издање састоји од два старија издања, из 1770. године и 1774. године, усвојен је као компромисно решење. *Буквар* је одштампан 1780. године, и др Георгије Михаиловић га бележи као четврто издање. У њему је од 78 страна штампаног текста, 16 посвећено почетном учењу немачког језика. Већ наредне, 1781. године, штампан је *Буквар ради сербскога јуношества в хунгарском кралевствије и присовокупљених јему предјелах*, који „ни по чему не личи на претходни буквар и има 47 страна штампаног текста.²⁴⁷ Немачки део буквара није придодат. Иако садржина овог *буквара* није антирелигијска, његово штампање изазвало је негодовање црквених кругова. Године 1782. штампано је шесто издање *Буквара* за српске школе.

Убрзо се јавио проблем око употребе писма при штампању књига за српске школе. Наиме, бечки двор је покушавао да наметне латиницу, чему су се одлучно успротивиле црквене старешине. На пресудној седници школске комисије у Пожуну, Теодор Јанковић Миријевски је аргументовано бранио ћирилицу и црквенословенски језик. Године 1784. добијена је царска дозвола за несметано штампање ћирилицом.

Седмо издање буквара на српском језику штампано је 1785. године, са упоредним немачким текстом, а наредне године *Буквар* за српске школе је доживео и своје осмо издање, без упоредног немачког текста. Године 1787, 1788. и 1792. међу осталим штампаним књигама нашли су се и буквари, идентичне садржине са претходним издањима.

Последња година рада штампарије у власништву Јосифа Курцбека била је 1792. Никола Гавриловић наводи да је Курцбек у својој штампарији током двадесетдогодишњег деловања штампао „151 публикацију црквеном и грађанском ћирилицом на црквенословенском, славеносрпском и румунском језику“.²⁴⁸

²⁴⁷ *Историја школа и образовања код Срба*, Београд, 1974, стр. 183.

²⁴⁸ Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад 1974, стр. 194.

Буквар ради сербскога јуношества [...], штампарија Јосифа Курцбека у Бечу, 1785.

Насловна страна немачког дела Буквара, штампарија Јосифа Курцбека у Бечу, 1785.

Промена власника штампарије последица је појављивања књига штампаних у двама ердељским штампаријама – унијатској у Блажу и православој у Сибуу, што је додатно допринело повећању броја непродатих књига у Курцбековим магацинима. Додатни притисак вршила су инсистирања карловачке хијерархије и виђенијих Срба да се у њиховој националној средини оснује штампарија.²⁴⁹ Иако до оснивања штампарије у српској националној средини није дошло, Курцбек је одлучио да отуђи штампарију, и 12. фебруара 1792. године склопио је прелиминарни уговор са дворским агентом и инспектором митрополијског спахилука у Даљу, Стефаном Новаковићем. Уговором се Стефану Новаковићу, за суму од 25.000 форината, уступа штампарија са свом опремом и залихама непродатих књига.²⁵⁰

Штампарија Стефана Новаковића

Цар Леополд II је маја 1792. године одобрио Стефану Новаковићу привилегију од петнаест година, након истека наслеђене привилегије, уз обавезу да за време од четири године, колико је још на снази била Курцбекова привилегија, улива у народне фондове по 100, а касније по 400 форината, и да се годишње сиромашним ђацима доделе књиге у вредности од 100 форината. Овом одлуком је решено питање наставка рада бечке ћириличке штампарије, сада под називом *Славено-српска, Влахијска и Восточних јазиков штампарија*, и у власништву Србина Стефана Новаковића.

Купопродајним уговором Новаковић је добио целокупну опрему која се састојала од четири пресе, 50 квинтала новоизливених ћириличких слова, 20 словослагачких и четири сандука регала, 4 винклера и 12 шифа, као и залиху српских и румунских књига у вредности од 20.000 форинти. Уговорену суму од 25.000 форинти Новаковић је Курцбеку исплатио у етапама: закључивањем уговора у готову 6.000 и 9.000 фор. у чеку код банке са каматом од 4% , и у пет једнаких годишњих рата од по 2.500 фор.²⁵¹

Цензура и коректура материјала обављала се на исти начин као и у време рада штампарије у Курцбековом власништву.

Штампарија није имала прекида у раду, и већ у првој, 1792. години, одштампано је дванаест књига на славеносрпском и румунском језику.

²⁴⁹ Декретом из 1791. године Србима је дозвољено оснивање штампарије, након чега је уследила Курцбекова жалба Чешко-аустријској дворској канцеларији. Канцеларија је утицала на цара који је одлуку преиначио и, исте године, дозволио Курцбеку рад до истека привилегије.

²⁵⁰ Новаковић је тражио да му се привилегија наслеђена од Курцбека продужи на још дванаест година, а да он, након ступања на снагу његове властите привилегије, сваке године уступа за бесплатну распродају сиромашним ђацима књиге у вредности од 400 форинти.

²⁵¹ Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад, 1974, стр. 202.

Од школских уџбеника поменућемо само букваре: штампано је дванаесто издање *Буквара*, који је по садржају истоветан са *Букваром* из 1785. године; затим буквар Захарија Орфелина *Первоје ученије*, прештампано прво издање из 1767. године уз поједине исправке, као и *Мали буквар за велику децу* Михаила Максимовића.²⁵²

Мали буквар за велику децу, штампарија Стефана Новаковића у Бечу, 1792.

Наредне, 1793. године, као прилог новина *Славено-сербскија вјдомости*, издат је каталог штампарије, који ће касније бити узор каталозима будимске штампарије. Те године је објављено 28 публикација на славено-српском језику, а међу њима и тринаесто издање *Буквара*.²⁵³ Од 22 публикације, колико их је објављено 1794. године, највећи број припада школству. У последњој, 1795. години рада, штампано је само седам наслова.

Убрзо након почетка рада Новаковићеве штампарије, појавиле су се материјалне потешкоће. Он је већ друге године био приморан да од митрополита Стартимировића затражи позајмицу од пар хиљада форинти из народних фондова. И већ тада се јавила идеја о уступању штампарије неком

²⁵² Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, стр. 230 (бр. 252).

²⁵³ Г. Михаиловић, *исто*, стр. 243 (бр. 266).

акционарском друштву. Како није успео да издејствује позајмицу од митрополита Стратимировића, Новаковић је, путем огласа у свом листу *Славено-сербскија вједомости*, позивао Србе и Румуне на уједињени рад како би штампарија опстала и избегла да поново пређе у власништво туђина. Ни ова идеја није успела, и Новаковић је почео да планира оснивање акционарског друштва које би преузело штампарију. Овај план је наишао на одјек. Чак је израђен и пројекат по коме би требало сакупити 50.000 форинти неопходних да се Новаковићу исплати штампарија. За ново пребивалиште штампарије изабран је Осијек, у коме живи највећи број акционара и у коме би било и седиште акционарског друштва. Међу акционарима били су митрополит Стратимировић, Сава Текелија, темишварски владика Петар Петровић, сам Стефан Новаковић, његов таст Александар Којић и др. Пројекат није могао бити спроведен због малог броја акционара чији улог није достигао потребну суму.²⁵⁴

Ове неповољне околности довеле су до тога да Новаковић одлучи да отуђи штампарију. Он је августа 1795. године од цара затражио дозволу да штампарију прода Пештанском универзитету, што је цар након дужег разматрања и одобрио. Штампарија је крајем септембра 1795. године, уговором између Стефана Новаковића и управе будимске штампарије, продата за 35.000 форинти, које ће Новаковићу бити уплаћене у три једнаке рате, али ће се обавеза давања 400 форинти у народне фондове угасити. Цар Леополд II ратификовао је овај уговор 9. новембра 1795. године.

Тако је ћириличка штампарија, не по први пут, из руку Србина доспела у туђинске руке, и из Беча пресељена у Будим.

Штампарија Пештанског универзитета у Будиму

Будимска штампарија је наследила и знатну количину непродатих славеносрпских и румунских књига, и одмах предузела мере за њихово распродавање те је објавила оглас да школске књиге продаје упола цене.

Рад штампарије је текао без прекида. Године 1796. штампано је шест књига, као и каталог књига којима располаже ова штампарија, из кога се види да су књиге ове штампарије продаване у многим местима: Осијеку, Печују, Новом Саду, Темишвару, Сомбору итд.²⁵⁵ Исте године штампан је и *Буквар*.²⁵⁶

Година 1798. била је најплоднија по броју штампаних књига икада у овој штампарији. Штампано је укупно 25 публикација, међу које спада и *Буквар ради славено-сербскија јуности в Хунгарском кралевствје*, и

²⁵⁴ Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад, 1974, стр. 207.

²⁵⁵ Д. Фуруновић, *Историја и естетика књиге*, књ. 3, Београд 1999.

²⁵⁶ Г. Михаиловић, *исто*, стр. 299 (бр. 328).

присовокупљених јему пределех, који је по садржају истоветан са букварима из 1792. и 1793. године.

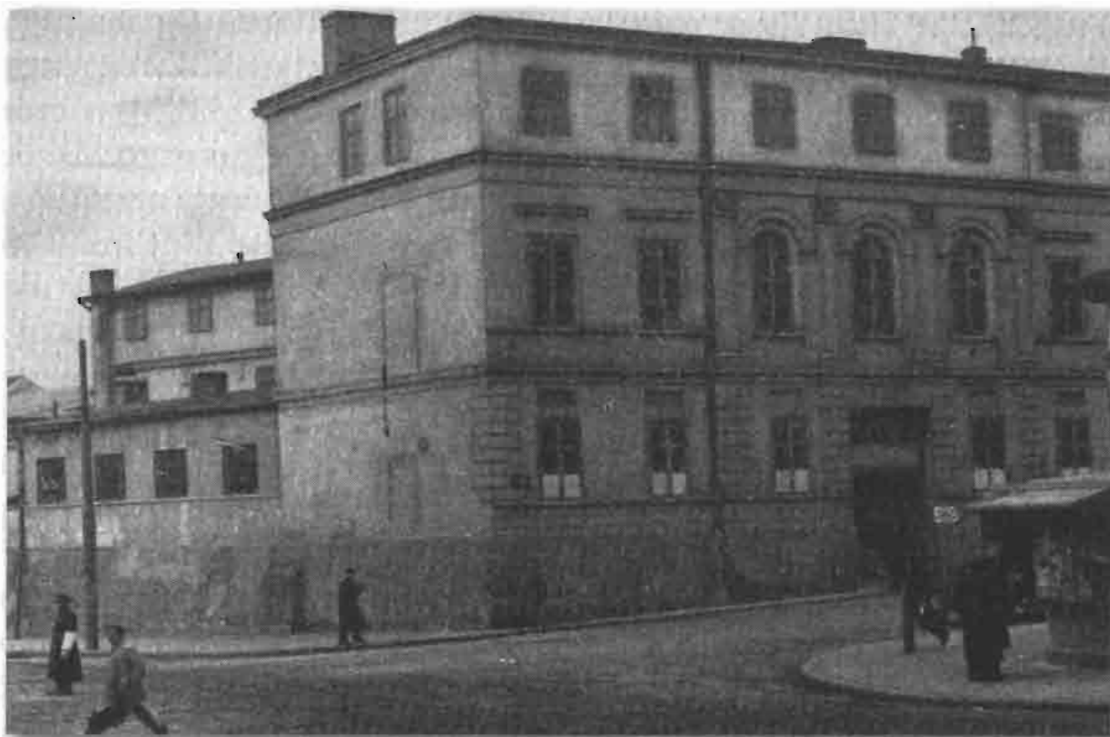
У овој штампарији ће се све до тридесетих година XIX века штампати највећи број српских књига.

Штампарија Јерменског манастира у Бечу

Штампарију су основали Јермени мехитаристи 1811. године. Била је то једна од штампарија великих могућности. У њој су штампане књиге на 50 језика и разним словима (јерменским, турским, кинеским, јеврејским итд.). Већ од 1818. године, набавком ћириличких слова, отпочиње штампање и српских књига. Прва српска књига одштампана у овој штампарији је Вуков *Српски рјечник*. Многа дела Вука Караџића штампана су у њој. Године 1827, из штампе је изашао *Први Српски буквар* Вука Караџића. Ово је први буквар народног језика, у коме азбука почива на принципу примењеном још у *Писменици*: један глас једно слово. У предговору овога буквара, Вук је покренуо значајно питање методике почетног читања. На основу тога може се закључити да је штампарија Јерменског манастира имала традицију слагања српских слова Вуковим правописом. У њој је 1854. године штампан и *Нови српски буквар* Ђуре Даничића.

Први Српски буквар Вука Стефановића Караџића, штампарија Јерменског манастира, 1827. (репринт)

Некадашња Штајнлехнерова зграда у Поп Лукиној улици у којој се од 1847. до 1944. налазио највећи део радионица Државне штампарије. Зграда је уклоњена 1955. приликом обнове моста.

Штампарија у Београду

Од нестанка штампарије Радише Дмитровића 1552. године, у Београду није постојала штампарија све до 1831. године, дакле, пуних 279 година. Међутим, озбиљнији напори за оснивање штампарије су ипак постојали. Прва иницијатива потиче из времена Првог српског устанка од стране Доситеја Обрадовића, који доласком у Србију 1807. године, купује кућу у намери да у њој смести штампарију. Неповољне друштвено-политичке прилике нису дозвољавале спровођење Доситејеве замисли у дело. До оснивања штампарије није дошло.

Један од најзаслужнијих људи за решење овог проблема, од кога је потекао и први званичан предлог да се установи штампарија, био је Димитрије Давидовић. У молби Совјету, августа 1821. године, он наводи: „Упоред са школама приноси највећу част к просвештавању народа једног типографија, простирући по народу књиге, које би се морале преписивати, множином; а кромје тог чинећи, те не мора народ изгледати књиге нужне му из туђих руку, ни куповати иј по скупе новце, кад их може имати у половину цене у рођеној својој земљи“. Даље се наводи: „Све ћу жртвовати тога ради; даћу све што год извадим из продаје ове типографије, у готову новцу; приложићу и труд и радњу моју. А опет ћу да учиним типографију ову, коју би у Србију пренео, народном тако, да не припадаје ни мени, ни деци мојој, ни рођацима моим,

већ народу...“.²⁵⁷ План Димитрија Давидовића није остварен. Он доласком у Србију наилази на потешкоће због сукоба са људима из кнежевог окружења. Иако је у молби Совјету нагласио да се не жели мешати у државне послове, он их је ипак морао прихватити. Надаље, сталним утицајем на кнеза Милоша допринео је да он и предузме одређене кораке у циљу набавке штампарије. Први пут, 1825. године, Михајло Герман добија и задужење да се током свог боравка у Петрограду распита о условима набавке штампарије. Чак му је из Државне благајне, наредне године, дато 36.000 гроша у ту сврху, али до куповине није дошло. Други, такође неуспели покушај, 1827. године, припада Вуку Караџићу.²⁵⁸

Околности се у знатној мери мењају на боље Хатишерифом из 1830. године, којим је Србима између осталог дозвољено „заводити печатњ књига...“.²⁵⁹

Још пре Хатишерифа, половином 1830. године, Аврам Петронијевић и Цветко Рајовић су боравећи у Петрограду набавили штампарију, коју су 27. новембра 1830. године отпремили за Београд. Наредне, 1831. године, 24. маја, уређај штампарије стиже у Београд.

Штампарија је смештена у згради преко пута Саборне цркве. За фактора штампарије ангажован је Немац Адолф Берман. Штампарија је имала уређај словоливнице, а словоливци Антон Окенфус и Франц Хамерле су јула месеца дошли из Беча.²⁶⁰

У току прве године рада штампани су разни канцеларијски обрасци и протоколи, путне исправе и сл. Марта следеће године изливена су слова грађанске ћирилице у четири или пет величина, и могло се отпочети и штампање књига.

Почетком маја 1832. године, поводом доласка принца Фердинанда у Београд, који је том приликом посетио и штампарију, Берман је одштампао Споменицу, коју је тек након израде показао кнезу. Иако је похвалио Берманову идеју, од тада надаље Кнежева канцеларија врши цензурисање материјала. Званично цензура за штампање књига уведена је крајем године, а уредба је објављена у Давидовићевом *Забавнику* за 1833. годину. Њоме се забрањује штампање књига у којима би биле написане:

- 1) Хула против божества;
- 2) Хула против верисповеданија христјанског;
- 3) Мисли соблазителне бланонаравију;
- 4) Мисли против Правитељства Србског и његови чланова;

²⁵⁷ А. Арнаутовић, *Штампарије у Србији у XIX веку*, Београд, 1912, стр. 13–14.

²⁵⁸ По Вуковом извештају за штампарију је требало издвојити 13.000 форинти. Куповина је одложена, а Вуку је исплаћено 500 талира на име путних трошкова до Лајпцига и Беча.

²⁵⁹ *Школство Србије, 1804–1918, документи и казивања*, Београд, 1980, стр. 20.

²⁶⁰ Тек од 1881. године у словоливници раде само наши људи.

5) Мисли против Правитељства страни и њини чиновника;

6) *Књиге у којима би се нашла писмена љ, њ, и ј, по ортографији познатог писатеља Вука Стефановића–Караџића, књиге које би биле написане без писмана малог и великог јера и без писмена јери.*²⁶¹

Прва књига штампана у Књажеско-Србској Печатњи, у 500 примерака, *Србска Стихотворенија*, завршена је августа 1832. године.

Средином 1832. године, за администратора типографије кнез је поставио Димитрија Исаиловића, који је у августу наредне године кнезу предложио пресељење штампарије у Крагујевац, где се налазила и Књажевска канцеларија. Његов предлог подржао је и Давидовић у намери да се отпочне издавање *Новина Србских*. Кнез је прихватио предлог и већ 17. септембра штампарија је пресељена и оспособљена за рад. У току 1833. године одштампано је седам књига, а 5. јануара 1834. године одштампан је и први редован број *Новина Србских*, под уредништвом кнежевог секретара Димитрија Давидовића. Слова црквене ћирилице изливена су до јула месеца и настојало се да се купи још једна преса која би се употребљавала искључиво за рад на штампању црквених књига. Штампарија остаје у Крагујевцу до јуна 1835. године, а потом се поново враћа у Београд.

Питање припадности штампарије решено је привилегијом из јула месеца исте године, из које се види да је печатња „Књажествено-Србска“ и „Правитељствена“.²⁶² Овом привилегијом она практично добија и монопол на штампање:

„Поводом тим, што наша Типографија к постојанија својему потребује нека преимушчества, дајемо истој нашој Типографији ову Привилегију, која се у том састоји да она може издавати: 1) Новине Србске; 2) Календаре; 3) Забавнике; 4) Црквене књиге; 5) Школске књиге. – Ово се право Типографији искључително даје тако, да горенаведена дела нико осим Типографије издавати несме“.²⁶³

Први буквар штампан као званични уџбеник у обновљеној Србији 1838. године, био је *Србски буквар или нова азбучна књижица*, Петра Радовановића. Први део буквара обухвата грађанску, а други црквену ћирилицу. Исте године штампан је као приватно издање и *Мали учитељ или србски буквар* Глигорија Зорића. Године 1846. штампан је *Брзоуки буквар* Исидора Стојановића.

Од 1840. године почиње период владавине кнеза Михаила Обреновића. Наредне године кнез је потписао, по предлогу Попечитељства просвештенија, две уредбе. Прва се односила на дужности радника и чи-

²⁶¹ Н. Пијуковић, Сто двадесет и пет година од оснивања Државне штампарије у Београду, *Годишњак Музеја града Београда*, 4, Београд, 1957, стр. 385.

²⁶² Штампарија је најпре називана „Књажевска Печатња“, потом „Београдска Типографија“, па „Књажеско-Србска Књигопечатња“.

²⁶³ Л. Плавшић, *Српске штампарије*, Београд, 1959, стр. 159.

новника штампарије, а другом је „Књажевско-Србска Печатња“ стављена под надзор Попечитељства просвештенија.

Седам година касније, 1847. године, Министарство је за потребе, тада већ, Државне штампарије, купило једносратну зграду београдског бравара Штајнлехнера на Варош-капији, у данашњој Поп Лукиној бр. 14, за 4.800 цесарских дуката. У оквиру зграде, неке просторије су преправљене за смештај словоливнице, литографије²⁶⁴ и књиговезнице. Касније је дозидан још један спрат и бочно крило, а око 1860. године дозидано је и друго бочно крило. Бранислав Нушић је забележио: „Године 1849. доноси се у српску државну штампарију прва брза машина (брзотиск), јер се дотле радило на оној најпримитивнијој. Са машином стиже и први машиниста стручњак“.²⁶⁵

Мада превазилази временске оквире овога рада, треба напоменути да је 14. јула 1878. године, „Законом о књижарској радњи“, Државној штампарији дато право продаје књига и свих врста штампарских израђевина, а самим тим и отварања књижарских радњи у свим окружним варошима. У предстојећем времену уследио је континуирани развој ове штампарије.

Оснивање штампарије у Београду значило је да се штампарска делатност утемељује и устаљује на српском етничком земљишту. Истовремено, штампање српских књига ван граница Србије, од овог периода, постепено губи примат који је имало у претходним вековима.

Литература

- Арнаутовић А., *Штампарије у Србији у XIX веку*, Београд, 1912.
 Гавриловић Н., *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад, 1974.
Историја школа и образовања код Срба, Београд, 1974.
 Медаковић Д., *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд, 1958.
 Михаиловић Г., *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964.
 Нушић Б., *Из полупрошлости*, Београд, 1935.
Пет векова српског штампарства, Београд, 1994.
 Пијуковић Н., Сто двадесет година од оснивања Државне штампарије у Београду, у: *Годишњак музеја града Београда*, књ. 4, Београд, 1953.
 Плавшић Л., *Српске штампарије од краја XV до средине XIX века*, Београд, 1959.
 Ђунковић С., *Школство и просвета код Срба у средњем веку*, Београд, 1965.
 Чурчић Л., *Српске књиге и писци 18. века*, Нови Сад, 1988.
Школство Србије, 1804–1918, документи и казивања, Београд, 1980.

²⁶⁴ Године 1846, Државна штампарија је проширена увођењем „каменоштампарије“, односно литографије.

²⁶⁵ Б. Нушић, Прве културне ласте, *Из полупрошлости, Сабрана дела Бранислава Нушића*, XXII, Београд 1966, стр. 175.

Jelena Zdravković
Belgrade

**PRINTING OF SERBIAN PRIMERS BEFORE THE ESTABLISHMENT
OF THE *KNJAŽEVSKO SRBSKE PEČATNJE*
(Serbian Princely Printing House)**

Summary

The printing of books in the Cyrillic script until the establishment of the State Printing House in Belgrade in 1831 shared the multi-century destiny of the Serbian people, reflected in the struggle for preservation of identity, both within Serbian borders and outside. This had been one of the main tasks of books that were printed in that period. Among them were the primers as the basic tool for acquiring literacy. The paper presents the history of the printing houses that published primers, starting with the printing house in Venice where the first Serbian primer of prior Stefan and monk Sava of Dečani had been printed in 1597, to the establishment of *Knjaževsko Srbske Pečatnje* (Serbian Princely Printing House) in Belgrade in 1831, where the first textbooks in newly restored Serbia were printed, including the *Srbski Bukvar ili nova azbučna knjižica* (Serbian Primer or the New Alphabet Booklet) by Petar Radovanović.

ТАНАСИЈЕ КОСТИЋ

Апстракт: У напису је приказан живот и књижевно–педагошки рад српскога народног учитеља Танасија Костића, на подручју Епархије Бачке (1874–1911) и Епархије темишварске (1911–1922). Наведени су његови посебно штампани радови, приказана прва српска букварска библиографија, коју је саставио 1903. Истакнута је његова национална делатност у српским круговима у Темишвару до 1919, и посебно залагање за организовање српских вероисповедних школа Епархије темишварске које су се, након повлачења граница националних држава на тлу некадање Аустро–Угарске, затекле на територији Румуније.

Кључне речи: Атанасије, Танасије Костић, учитељ, Нови Сад, Сомбор, вероисповедне школе, Темишвар.

Животопис

Танасије²⁶⁶ Костић је рођен 21. новембра 1854. године у занатлијској породици.²⁶⁷ Као место рођења наводи се Буковац у Срему и Старе Шове (од 1948. Равно Село) у Бачкој.²⁶⁸

²⁶⁶ Име се среће у варијантама: Атанасије, Танасије и Танасија. Вероватно је на крштењу записан као Атанасије; тако се води као ученик актима Сомборске учитељске школе под редним бројем 1700, као што преноси његов син Константин Т. Костић у делу, *Из прошлости Учитељске школе у Сомбору*, штампаном двапут: први пут у *Годишњаку Историског друштва у Сомбору* за годину 1936/37, затим и у засебној књизи, у Новом Саду 1938. године. Ипак, на свим својим књигама он се потписао као Танасије. Међутим, у породици и у блиским круговима, могли су га, по народном обичају, звати и Танасија (у посвети књиге о Сомборској учитељској школи његов син Константин пише: „Својим родитељима Танасији... и Тинки...“; вероватно су га у породици звали Танасија, као што су и Христину звали Тинка). У овом напису наведен је облик Танасије, јер је најчешћи, а и сам га је најрадије користио.

²⁶⁷ Датум рођења и биографски подаци за које није посебно наведен извор потичу из непотписаног написа Читуља, *Гласник. Црквени, школски и друштвени лист*, II, бр. 16/20.06.1922, стр. 132; 17/01.07.1922, стр. 139–140; 18/10.07.1922, стр. 147–148; 19/20.07.1922, стр. 155.

²⁶⁸ Старе Шове помиње Танасијев син Слободан, који је објавио (вероватно и написао) Читуљу у *Гласнику*, где је био једини уредник; млађи његов брат Константин и старији Петар били су тада живи, а нису порекли. Биографија Танасија Костића објављена је и у књизи Станоја Станојевића, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Загреб, 1927, том II, стр. 404; напис је из пера Милана Шевића, наводи родно место Старе Шове, а ослања се

У Старим Шовама свршио је Српску вероисповедну школу и Јеврејску школу, у Новом Саду – четири разреда Гимназије 1871, и у Сомбору – Учитељску школу 1874.

Био је учитељ у Бач-Фелдвару (од 1922. Бачко Градиште), од 10. октобра 1874. до 1. фебруара 1897, затим у Новом Саду учитељ, школски надзорник и управник Српскога учитељског конвикта до 1. маја 1911, када је пензионисан по молби.

При ступању у мировину, Епархијски школски одбор Епархије Бачке, из седнице држане 21. јуна 1911, изрекао му је похвално признање под бр. 516/372 из 1911. Истим поводом Школски савет му је 12. августа 1911, под бр. ад ШС 669/415 из 1911, издао похвалну диплому. Српска православна црквена општина новосадска, сходно одлуци своје скупштине, подарила му је скупоцени златни сат с ланцем.

По пензионисању дошао је у Темишвар (Мехалу), и ту је, уз сина Слободана, пароха мехалског, био школски управитељ. Током рата, прота Слободан је мобилисан као војни свештеник, па је Танасије остао да брине и о његовој породици. Године 1918. изабран је у привремено Српско народно веће²⁶⁹.

На дан 6. јула 1919. године, Указом краља Србије Петра I Карађорђевића, одликован је Орденом Светог Саве V степена „у знак признања за рад на националном и културном пољу“.

По одласку србијанске војске из дела Баната, остао је у Темишвару; именован је за члана Епархијскога школског одбора, и одмах 1919. био постављен за епархијскога школског референта (другим речима, за школског надзорника). У том својству порадио је на сагледавању школског стања у местима са српским живљем која су припала Румунији, обавио је низ инспекција, саставио преглед школског стања и предвидео мере за побољшање рада у вероисповедним школама.

Умро је 7. јуна 1922. у Темишвару (Мехали).

Пошто је био противник зиданих гробница, посмртни остаци су му спуштени, једноставно и хришћански, у земљу Српскога мехалско гробља.

искључиво на поменути напис у *Гласнику*, те није релевантан; ипак, ни тада нико није реаговао. Тек Танасијев син Константин, у књизи *Из прошлости Учитељске школе у Сомбору*, наводи, извесно према школским евиденцијама, место рођења Буковац. Када је састављана књига *Две стотине година образовања учитеља у Сомбору 1778–1978*, Сомбор, 1978, о Танасију Костићу је писао његов унук др Страхинја К. Костић; иако је знао много о својим прецима, ни он се није могао одлучити, али је дао предност Старим Шовама, где је Танасије уписан у Домовни протокол 1858. године. У књизи *Ластари сомборског учитељишта*, Нови Сад, 2003, стр. 96–98, Илија Петровић тврди „да је Петар, син Танасијин, оставио запис којим потврђује да му је отац рођен у Буковцу“, не наводећи где се тај запис налази, да ли га је видео или само чуо о њему. Даље истраживање је, дакле, пожељно.

²⁶⁹ Записник од 22. октобра 1918. год., на великом народном збору Срба грађана и војника у Темишвару, *Зборник Матице српске. Серија друштвених наука*, 10/1955, стр. 82–84.

Десетак година касније, када му је син Слободан прешао у Темишвар (Град), као парох и окружни протопрезвитер пренео је своје мртве, дакле и оца Танасија, на Војничко гробље с Липовског пута.

Књижевни и педагошки рад²⁷⁰

Танасије Костић је постао књижевни посленик од младости, поглавито на педагошком пољу, обрађујући теме из школске методике, бранећи учитељске интересе, састављајући уџбенике и слично. Сарађивао је у више листова, педагошких и политичких: *Школски лист*, *Школски гласник*, *Јавор*, *Бачванин*, *Коло*, *Глас народа*, *Браник*, *Застава*, *Нови васпитач*, *Школски одјек*, где је био и уредник 1906/07. године. Потписивао се: А., Т., Т. К.²⁷¹

Пратио је развој педагогије у Европи, а посебно се занимао методом наставе у основној школи. Био је одлучан у завођењу модерних наставних метода, у сузбијању методе срицања, развлаченог (напевног) читања и напаметног понављања рачунских радњи без размишљања и логичког поимања. Заступао је очување достојанства учитељског позива, залагао се за материјално обезбеђење школа и за ослобађање учитеља допунских друштвених обавеза, како би се могли потпуно посветити школском раду.

Био је, такође, побуђен да сагледа учитељски рад код Срба кроз векове. Тешкоћа је била не толико у обради, мада је и ту обављао пионирски посао, него у изналажењу грађе, особито из старијих времена; у томе му је помогао Тихомир Остојић. После вишегодишњег труда уложеног у прикупљање и систематизовање података, године 1903. објавио је у *Новом васпитачу* своје најкрупније дело, „Наша букварска библиографија“, које је затим штампано и у засебној књизи, исте године, у Сремским Карловцима (104 стр. В. 8^о). У приступном тексту он пише:

„Већ од неколико година овамо занимам се мишљу како би било да се среди једна библиографија до сад познатих букварова у нас. И вазда сам држао да би таква библиографија била од опште историчне вредности не само за школску наставу уопште, него за букварску баш специјално“.

Библиографски је обрадио 36 српских буквара (не рачунајући поновљена издања), написаних и велики делом објављених од 1717. до 1901. године. Од тога, опис 33 буквара чини главнину књиге, а до још три је накнадно дошао, те их је описао у посебном закључном поглављу, Додатак, уз коментар: „Штета би било то не учинити, кад се још подала прилика“. Књиге је поређао хронолошки, по години настајања. Има ту буквара штампаних у Србији, Русији, Влашкој, Аустрији, Угарској, Млещима, Хрватској, Турској

²⁷⁰ Под појмом књижевног рада има се у виду старији садржај: све што је написано, а не само белетристика.

²⁷¹ Страхиња К. Костић, Атанасије Костић, у књизи: *Две стотине година образовања учитеља у Сомбору 1778–1978*, Сомбор, 1978, стр. 529–530.

(не само у Босни, него и у Цариграду). Његов библиографски опис не своди се на стереотипно преписивање насловних страница, него укључује детаљни опис, помно излагање садржаја и методе која је у букварима коришћена. Истини за вољу, није све описане букваре имао под руком, него је преузимао и туђе описе.

После такве обраде закључио је:

„Из ове библиографије смо дознали и како се у току... времена непрестано тежило да се букварска настава усаврши и лако учини... Но покрај тога, ми смо у тим букваровима уочили и многе међусобне сличности...

На послетку – метод!

Срицање је било прави камен спотицања... Чим се с њим пречистило, те се настава у читању положила на модерније и разумније становиште, одмах се и код нас у писмености пошло на боље...“.

Свој обимни рад сматра почетком, путем којим би требало наставити:

„И ова библиографија би се брзо допунила новитетима, који би без сумње још и више унапредили букварску наставу, која у настави уопште прво место заузима“.

После овога, објавио је као монографске публикације следеће радове: *Поступак у настави првог читања и писања*, Нови Сад, 1909 (40 стр. М. 8⁰); *Поступак у рачуну за трећи разред основних школа*, Нови Сад, 1909 (138 стр. В. 8⁰); *Таблица множења, садржавања и дељења за I разред српских народних основних школа*, Нови Сад, Б. г. (14 стр. М. 8⁰); *Таблица множења, садржавања и дељења за II и све остале разреде српских народних основних школа*, Нови Сад, 1911 (14 стр. 8⁰).²⁷² То су методска помагала намењена поглавито учитељима, мада су их могли користити и ђаци, а одобрена су својевремено одлукама Православнога народног школског савета као помоћне школске књиге.

У Темишвару дуго није писао. Тек је године 1919. постао активан у месном дневном листу *Слога*, који је излазио за време такозваног провизората, односно док је војска Србије била у Темишвару и делу Баната. Потписивао се: Т. К-ћ. Писао је о економском стању сељака („Поглед на време“²⁷³), о комуналним темама („Наша заштита“²⁷⁴), жигосао темишварске Србе и Српкиње што не цене свој матерњи језик („Говори српски!“²⁷⁵), а највише на тему припадности Темишвара.

²⁷² Све књиге су евидентирани у публикацији *Српска библиографија. Књиге 1868–1944*, Књига 9, Кпа–Л, Београд, 1993, стр. 132; последњи наслов, сачуван и у Темишвару, који се у *Српској библиографији* води као Б.г., датиран је према одлуци Школског савета, назначеној на корици: ШС 1259 ex 1910 / 73 ex 1911.

²⁷³ *Слога*, год. II, бр. 122/11.05.1919.

²⁷⁴ *Исто*, бр. 129/19.05.1919.

²⁷⁵ *Исто*, бр. 116/01.05.1919.

Наиме, у месту се беше образовало више струја: једна која је заговарала припајање Темишвара и околине Мађарској, једна која је заговарала припајање Румунији, и једна уз србијанску војску, администрацију и лист *Слогу*, која је доказивала да је Темишвару и околини природно, са сваког, па и са економског становишта, место у троуглу Темишвар–Кикинда–Панчево.

Написи Танасија Костића на ту тему покатакд су историјски чланци („Наш Темишвар“²⁷⁶, „Шта нам кажу књиге староставне“²⁷⁷), покатакд разговори са савременицима („Долазе Румуни!..“²⁷⁸, „Одлазе Србијанци!..“²⁷⁹, „Дакле је пала одлука“²⁸⁰), покатакд наивне хумореске, тек закључак свих би се отприлике могао сажети у идеју да србијанска војска неће изаћи из Темишвара и да Темишвар треба да припадне Србији. У њима је испољио довиљивост, оштроумност и заједљивост, својствене новинарству свих времена.

Оставши у Темишвару 1919. после повлачења србијанске војске и вршећи службу епархијскога школског референта, поднео је два документована извештаја о српској вероисповедној школи у Румунији: *Српска православна вероисповедна школа у Краљевини Румунији*,²⁸¹ односно *Српска православна вероисповедна школа у Краљевини Румунији школске 1921–22. године*.²⁸² Оба су објављена, а обрађују, као што и наслови кажу, школско стање уопште и школску годину 1921/22. посебно. Ту су подаци о броју школа (било их је 44), о учитељима (свега 53), о њиховој спреми (једва их је 17 било с потпуном спремом), о броју уписаних ученика (свега 3001), о похађању (при првој инспекцији испоставило се да школу похађа свега 1970 деце), о наставном програму и наставној основи (важила је наставна основа из 1909, па и ту нису имали сви учитељи), о запаженим недостацима, о непознавању методике, о недостатку уџбеника и учила, о дисциплини („ко добро предаје тај добро и дисциплинише“), о стању школских зграда, о чистоћи у учионицама, о сасвим неуредним нужницима („има их тако не сигурних, да је чудо како већ које дете, па и сам учитељ, није до сад упао у погањ“), о трвењу између месних школских одбора и учитеља („највише због неплаћених доплатака или недобивеног дрвета“), о односу са државним властима итд. Стоји на једном месту и јетка, немила констатација у вези

²⁷⁶ Исто, бр. 126/15.05.1919.

²⁷⁷ Исто, бр. 129/19.05.1919.

²⁷⁸ Исто.

²⁷⁹ Исто, бр. 132/22.05.1919.

²⁸⁰ Исто.

²⁸¹ Гласник. Црквени, школски и друштвени лист, год. I, бр. 1/01.12.1921, стр. 7; 2/15.12.1921, стр. 16. Потписано: Т. К-ћ.

²⁸² Гласник. Црквени, школски и друштвени лист, год. II, бр. 15/10.06.1922, стр. 123; 16/20.06.1922, стр. 130–131; 17/01.07.1922, стр. 139; 18/10.07.1922, стр. 146–147; 19/20.07.1922, стр. 154; 20/01.08.1922, стр. 163; 21/10.08.1922, стр. 171–172; 22/20.08.1922, стр. 179; 23/01.09.1922, стр. 188; 24/10.09.1922, стр. 195–196. Без потписа.

с поступком учитеља да навикавају децу на развлачење слогова при читању (а могла би се узети и уопштено): „Сушта преживела стара школа“. Ипак, он је свестан не само потреба, него и прилика и могућности („Али се трпи по нужди“, или „Али са оправданих разлога мора и тако шта да се трпи“), те сматра да треба остварити што се може и колико може, само да не би дошло до прекида наставе.

Мада су у званичном, пословном тону, ти његови извештаји јесу најзначајније што је написао у Темишвару и спадају у добре изворе за изучавање српског школства у Румунији тога времена. Тако је на изванредан начин заокружен живот и рад овога помало заборављеног књижевника и педагога: умро је радећи, као што је целог свог века радио, на унапређивању српског школства.

Танасије Костић (1854–1922)

Stevan Bugarski
Timisoara

TANASIJE KOSTIĆ

Summary

The paper describes the life and literary-pedagogical activity of the Serbian popular teacher Tanasije Kostić in the territory covered by Bačka Eparchy (1874-1911) and Timisoara Eparchy (1911-1922). His printed works are mentioned and enumerated, as well as the first Serbian bibliography of primers, which he made in 1903. His national activity in Serbian circles in Timisoara until 1919 has been presented as well as his efforts to organize Serbian religious schools in the Timisoara Eparchy in areas settled by Serbs in Rumania, after the establishment of Rumania as an independent state.

ТАНАСИЕ КОСТИЧЬ

Résumé

По стечению обстоятельств, сербский народный учитель Танасие Костичь (1854–1922) жил в нескольких государственных системах: в Австрии, Венгрии, Сербии и Румынии. Он ознакомился с различными школьными системами, но следил и за развитием европейской педагогической мысли и особенно методики обучения в начальных школах.

Его деятельность в качестве учителя и школьного ревизора протекала в Епархии Бачкой (1874–1911) и в Епархии Тимишоарской (1911–1922).

В статье приведены его отдельно напечатанные труды, представлена первая сербская библиография букварей, составленная им в 1903 году.

Подчеркнута, также, его национальная деятельность в кругах сербской интеллектуальной среды Тимишоары до 1919-ого года и особо выделены его хлопоты с целью организации сербских вероисповедных школ Епархии Тимишоарской, которые, после того, как разложением бывшей Австро-Венгрии образовались новые государства, оказались на территории Румынии.

Танасие Костичь умер в Тимишоаре а его останки покоятся в семейной гробнице его сына, протоерея Слободана Костича, на Городском кладбище.

TANASIJE KOSTIĆ

Résumé

Par concours de circonstances, l'instituteur serbe Tanasije Kostić (1854–1922) a vécu en quelques états: en Autriche, en Hongrie, Serbie et Roumanie. Il a fait connaissance avec différents systèmes scolaires et il a suivi, également, le développement de la pensée pédagogique et surtout de la méthodique de l'enseignement primaire en Europe.

Son travail en tant qu'instituteur et en tant qu'inspecteur scolaire s'est déroulé dans l'Éparchie de Bačka (1874–1911) et dans l'Éparchie de Timișoara (1911–1922).

On a cité dans le text ses travaux publiés séparément, de même qu'on a présenté la première bibliographie serbe des abécédaires, rédigée par lui en 1903.

On a mis en évidence son activité sur le plan national dans les milieux serbes de Timișoara avant 1919 surtout son engagement autour de l'organisation des écoles confessionnelles serbes dans l'Éparchie de Timisoara qui se sont trouvées en Roumanie, après qu'on a tracé les frontières nationales sur le territoire de l'Autriche-Hongrie d'autrefois.

Tanasije Kostić est mort a Timisoara et il repose dans la crypte familiale de son fils, le protopope Slobodan Kostić, dans le Cimetière Central de la ville.

СРПСКИ БУКВАРИ У РУМУНИЈИ²⁸³

Апстракт: Напис обрађује српске букваре штампане у модерној држави Румунији, насталој после светског рата 1914–1918; први је одштампан 1934, последњи (до сада) 2006.

Кључне речи: Буквар, Темишвар, Букурешт, Манојло Попов, Војислав Ђирић, Милорад Феликс, Александар Филиповић, Ружица Филиповић, Ђока Жупунски, Вишеслава Ђирић, Љубица Попадић.

Приступ

Српско становништво се затекло у Румунији након повлачења граница националних држава на тлу некадање Аустро–Угарске. Са становишта школе стање није било јединствено.

Места са српским живљем која су припадала Епархији темишварској имала су српске вероисповедне школе (школске 1920/21. године у њима је било 2.938 ученика²⁸⁴), а места која су припадала Епархији вршачкој имала су комуналне школе, које су претворене у државне румунске школе.

Настојањем управе Епархије темишварске, и у местима из бивше Епархије вршачке основане су, почев са школском 1935/36. годином, српске вероисповедне школе (тада се број ученика у српским вероисповедним школама попео на 6.553²⁸⁵).

Због материјалних тешкоћа и политичких притисака, већ од школске 1946/47. године, вероисповедне школе су се почеле претварати у државне, а након школске реформе из 1948. године све су подржављене.

Српски уџбеници. Питање уџбеника за српске вероисповедне основне школе у Румунији било је веома сложено. Самостално састављање и штампање уџбеника било је практично немогуће, и то из више објективних разлога: није било стручних аутора, ни материјалних средстава, техничке могућности темишварских штампарија за штампање ћирилицом биле су

²⁸³ Напис има у виду државу Румунију насталу после светског рата 1914–1918.

²⁸⁴ Душан Сабљић, *Српско школство у Румунији 1919–1989*, Темишвар, 1996, стр. 29.

²⁸⁵ Исто.

минималне, а тиражи би били неисплативи. Епархијска управа је увидела једино решење: увоз уџбеника из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и на томе је порадила; није ишло лако, па су дуго коришћени стари, затечени, махом превазиђени а углавном дотрајали уџбеници. Први српски уџбеници из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца стигли су у Епархију за школску 1921/1922. годину.

Први српски уџбеници у Румунији штампани су 1930. године; биле су то читанке.

Српски буквари. Што се самих буквара тиче, међу уџбеницима пристиглим у јесен 1921. године води се *Српски буквар*, без ближе назнаке, уз препоруку „да свако дете набави... и српски буквар, ради вежбе читању“.²⁸⁶ Непосредно затим препоручен је *Буквар* др Веселина Ћисаловића и Ђуре Терзина, и *Буквар са читанчицом* истих аутора.²⁸⁷

Први буквар штампан је у Румунији 1934. године; аутор је био Манојло Попов,²⁸⁸ учитељ, епархијски школски референт. Наслов је био: *Буквар и читанчица за први разред српских вероисповедних основних школа*, а штампан је као „Пишчево издање“ у Темишвару код Леополда Видера, у јединој месној штампарији која је имала ћирилична слова. Нажалост, ниједан примерак овог буквара није могао бити нађен (затечена је само фотографија корице), те се о њему не може много рећи; извесна представа могла би се стећи посредно, преко оцене једнога тадашњег учитеља: „Буквар је новог издања по старој методи“.²⁸⁹ У условима под којима су вероисповедне школе радиле, тај буквар је остао и једини, све до њиховог укидања Школском реформом 1948. године.

Школском реформом заведена је јединствена наставна основа и прописани су јединствени уџбеници.

Први српски *Буквар* у новом наставном систему издат је 1948. године као „Државно издање“.²⁹⁰ На књизи није означено ауторство; постоји тврдња да га је саставио учитељ Војислав Ћирић.²⁹¹

Грађа је подељена на три дела. На почетку (стр. 5–12), дате су илустрације за усмену наставу и графичке вежбе с линијама које чине слова

²⁸⁶ Архив Православне српске црквене општине у Српском Семартону, Фонд Верски акти, том В 1921–1924, акт Епархијскога школског одбора бр. 529/през. 1921. од 16/29. 10. 1921.

²⁸⁷ Душан Сабљић, *наведено дело*, стр. 34.

²⁸⁸ Рођен у Долову 24. 05. 1888, свршио је Учитељску школу у Сомбору 1910. и постао учитељ у Темишвару (Мехали). На дан 01. 04. 1924. именован је за епархијскога школског референта (школског надзорника), с тим што је и даље вршио учитељску дужност. Умро је у Темишвару (Мехали) 4. октобра 1937.

²⁸⁹ Стеван Журж, *Биланс наше школе на крају 1934. г.*, *Темишварски весник*, бр. 58/16. 12. 1934.

²⁹⁰ Технички подаци о букварима назначени су у библиографији, укљученој у општу букварску библиографију ове књиге.

²⁹¹ Душан Сабљић, *Српско школство у Румунији 1919–1989*, Темишвар, 1996, стр. 59.

(прав потез, кос потез, положен потес, заобљена линија, итд.). Прелази се затим на слова, и то овим редоследом: а, у, х, о, м, с, У, и И, С, р, М, н, А, О, т Т, е Е, ш Ш, л Л, п П, в В, Х, Н, ј Ј, Р, к К, д Д, љ Љ, б Б, г Г, з З, њ Њ, ч Ч, ж Ж, ћ Ћ, ц Ц, ђ Ђ, ф Ф, џ Џ. Запажа се да су нека слова одмах обрађена у оба облика (мала и велика), а код неких се најпре обрађује мало слово, па тек после неколико лекција велико слово.²⁹² На страницама има цртежа који олакшавају усвајање; ту су предмети који почињу дотичним словом (понекад сугеришу и облик слова), сцене које на неки начин илуструју текст, и слично. Слова су приказана у оба типа: као штампана и као писана; почиње се штампаним словима, уз које иде и текст, а при дну странице су по два реда исписана калиграфски (различита дебљина линије), на портативима са хоризонталним линијама за одређивање правца и висине слова и с косим линијама за одређивање нагиба слова. На крају (стр. 74–78), налази се нешто као обнављање градива: неколико страница вежби (у којима се, између осталих, срећу имена Маркса и Енгелса) и лаких текстова, (по један о Лењину, односно Стаљину) и потпуна азбука (стр. 79–80).

Илустрације у књизи преузете су из румунских буквара.

Тај буквар је доживео још једно издање, 1954. године. Оно није суштински измењено, само је местимично осавремењено: изостављени су, односно замењени текстови и илустрације раног послератног раздобља (орден, официр, војник, храбри борац Џафер и слично).

Почев са 1956. годином, почео се користити *Буквар* чији су аутори били Милорад Феликс²⁹³ и Александар Филиповић²⁹⁴, штампан у Букурешту у издању Издавачког предузећа за дидактичку и педагошку литературу. Од аутора је Александар Филиповић био свршени учитељ, а Милорад Феликс је, извесно, сарађивао као познавалац језика и могућности штампарске технике.

На почетку *Буквара* (стр. 3–10) дате су илустрације за усмену наставу и графичке вежбе. Слова се изучавају овим редоследом: а, у, м, о, М, с С, и И, в, У, е, О, з З, р Р, В, н, А, Н, л Л, ј Ј, ш Ш, б Б, ж Ж, г Г, д Д, п П, т Т, Е, к К, ч Ч, љ Љ, ћ Ћ, х Х, њ Њ, ц Ц, ђ Ђ, ф Ф, џ Џ. Запажа се да је смањен број слова која се обрађују најпре као мала, а тек после неколико лекција као велика. Структура страница је као и у пређашњем буквару: илустрације, слова оба типа (штампана и писана), минимални текстови, и при дну по два реда

²⁹² При првој обради, штампано су унета и велика и мала слова; раздвајање великих слова од малих долази у писаним словима, и управо се на то односи наведени редослед. Пошто је исто и у свим наредним букварима, ову напомену треба свуда подразумевати.

²⁹³ Рођен у Куманову 1920, имигрирао је у Румунију после Резолуције Информбироа о стању у Комунистичкој партији Југославије; радио је у Српској секцији при Државном издавачком предузећу, затим у Издавачкој кући „Критерион“, која је издавала књиге националних мањина. Потписивао се и књижевним псеудонимом Славко Веснић. Умро је у Букурешту.

²⁹⁴ Рођен у Пожежени, свршио је Српску секцију при Учитељској школи у Темишвару 1943; испрва је био учитељ, а од 1952. је радио у Министарству наставе у Букурешту, где је умро.

исписана калиграфски (различита дебљина линије) на портативима са хоризонталним линијама и косим цртама за одређивање. На крају буквара је потпуна азбука (стр. 73), а за њом следи неколико лаких текстова (стр. 74–80).

Илустрације у књизи носе отисак совјетских узора.

Тај буквар је затим доживео неколико издања: 1962, 1964, 1967.

У издању из 1962. године, први део је нешто развијенији (стр. 3–12), илустрације су незнатно измењене, а између б Б и п П редослед слова је следећи: д Д, г Г, ж Ж. Буквари из 1964. и 1967. године понављају издање из 1962. године, уз незнатну дорађеност илустрација.

Тада се догодило да је Александар Филиповић умро. Да би његова породица стекла право на потпуни хонорар (а не само на наследнички део), даље издавање буквара (1970–1990) вршено је бригом Милорада Феликса, а уз име Александра Филиповића додавано је име његове удовице Ружице, која јесте била свршена учитељица, али није имала удела у осмишљавању и писању буквара²⁹⁵.

Буквар издат 1970. године разликује се од претходних. Припремни део је развијенији (стр. 2–19, од чега стр. 2–12 у боји). Слова се изучавају следећим редоследом: а А, м М, о О, с С, и И, в В, у У, е Е, з З, р Р, н Н, л Л, ј Ј, ш Ш, б Б, д Д, г Г, ж Ж, п П, т Т, к К, ч Ч, љ Љ, ћ Ћ, х Х. њ Њ, ц Ц, ђ Ђ, ф Ф, џ Џ; престаје, дакле, растављање изучавања писаних малих и великих слова. На страницама предњаче илустрације и штампани текст, а при дну су по два писана реда: у горњем је слово које се изучава, а у доњем неколико речи. Писано је линијама јединствене дебљине у хоризонтално означеним редовима, без потеза за нагиб. Илустрације су нове, тематски сличне илустрацијама из претходних буквара. Закључна читанчица (стр. 83–108) садржи потпуно нове текстове и илустрације.

Исти *Буквар* је доживео још неколико издања: 1974, 1977, 1981, 1985. и 1990.

У издању из 1974. године само је припремни део приметно развијен (стр. 1–23, од чега 1–16 у боји), а у издању из 1977. само су илустрације нове. Издања из 1981. и 1985. године претходно су прегледали и дорађивали учитељи Горица Исајловић, Мирјана Пејанов и Ђока Жупунски. Уз задржавање основних одлика претходних издања, они су дали предност писаним словима: писани текст се не своди на по два реда при дну странице, него су за то издвојене читаве странице, на којима је ученицима остављено да допуњују слова, да дописују речи и читаве редове; читанчица на крају књиге заузима 25 страна. Издање из 1990. године ревидирао је Милорад Феликс; понављајући садржај и илустрације претходних издања, он се у погледу писаног текста, зачудо, опредељује за већ превазиђена решења, свдећи

²⁹⁵ Према казивању Милорада Феликса.

писани текст на по два реда при дну странице, враћајући чак и косе црте за нагиб слова.

У међувремену се Милорад Феликс пензионисао. У држави је дошло до великих политичких промена; у Темишвару је поново основана Српска гимназија и установљено место уредника за српске уџбенике при Педагошком и дидактичком издавачком предузећу, а темишварски наставни кадар је полако преузимао израду српских уџбеника.

Нови буквар издат је 1995. године; осмислио га је Ђока Жупунски,²⁹⁶ учитељ са 40 година радног искуства, а коаутор му је била Вишеслава Ђирић,²⁹⁷ тада уредник за српске уџбенике при Издавачком предузећу за педагошку и дидактичку литературу. Уз уобичајени наслов *Буквар*, књига носи и поднаслов: *Сва су слова за вас нова!*

У овом *Буквару* приступ је сасвим различит од претходних. После краћега припремног дела (стр. 3–13) следе слова. Најпре су обрађени самогласници, овим редоследом: а А, о О, и И, е Е, у У; сваком су додељене по две странице, једна за штампани и једна за писани облик. Затим се прелази на сугласнике: м М, т Т, н Н, с С, р Р, ј Ј, л Л, љ Љ, ш Ш, г Г, п П, з З, в В, к К, д Д, б Б, ч Ч, ћ Ћ, х Х, ж Ж, ф Ф, ц Ц, њ Њ, ђ Ђ, џ Џ; за сваки сугласник су такође издвојене по две странице, једна за штампани и једна за писани облик слова. С позивом на чињеницу да су самогласници претходно већ усвојени, текст код сваког сугласника почиње формалним слоговима: ма, мо, ми, ме му... са, со си се су итд. После увежбавања читања тих невезаних слогова, следи везивање слогова углавном двосложних речи: ма^лти, те^лта, Ти^лма, То^лма, затим се прелази на читање текста. Књигу затвара кратка читанчица (стр. 75–88).

Као многе новине, и овај буквар је дочекан с неповерењем, па и негодовањем од стране неких учитеља: тужили су се да је тешко примењив, да га деца не могу пратити, и слично. Поједини су извесно време чак одбијали да раде с новим букваром, па су, у нереду и безвлашћу тих година, користили некакве букваре преношене из Србије.

Ипак, *Буквар* је до краја прихваћен, па је доживео још једно издање 2002. године. Ново издање разликује се од претходног по томе што после првога самогласника (а А) уводи сугласник м М, да би са изучаваним самогласницима образовао слокове и једноставне речи. То исто м М изучава се затим и као прво у низу сугласника.

У међувремену су за катедре стали претежно млађи учитељски нараштаји, школовани у новом школском систему, неки у Румунији а неки

²⁹⁶ Рођен у Српском Семартону 1932, завршио је Српску педагошку школу у Темишвару 1951. и био учитељ до пензионисања 1995; живи у Српском Семартону.

²⁹⁷ Рођена у Дишању 1941, свршила је Филолошки факултет у Темишвару и радила као професор, новинар, преводилац, уредник за уџбенике и учитељ; пензионисана 1999. године, живи у Темишвару.

у Србији; такође је омогућен проток информација, наступило је ширење педагошких видокруга, продирали су нова методска искуства, рађале се смеле замисли. У склопу нових околности, учитељица Љубица Попадић²⁹⁸ одлучила је да састави нов буквар. Догодило се то управо у време када влада беше издвојила знатан новац за штампање уџбеника на језицима мањина.

Буквар Љубице Попадић одштампан је управо 2006. године. У њему је припремни део развијен на 19 страница (3–22), и не своди се само на обичне разговоре и вежбе у писању црта и потеза, него је свака страница осмишљена тематски на више планова: ученици се упознају са школом, учионицом, ђачким прибором, али и са појмовима слог, реч, реченица; такође се навикавају на препознавање гласовне вредности првенствено самогласника, а махом и сугласника. Затим се обрађују слова, и то следећим редоследом: а А, м М, и И, о О, е Е, уУ, т Т, н Н, с С, р Р, ј Ј, л Л, љ Љ, ш Ш, г Г, п П, з З, в В, к К, д Д, б Б, ч Ч, ћ Ћ, х Х, ж Ж, ф Ф, ц Ц, њ Њ, ђ Ђ, џ Џ. Уз сваки сугласник посебно се изучавају слогови на по две до по десет страница. После преласка одређеног градива (иза слова Н, Љ, В, Ћ и Џ), предвиђена су обнављања; она обилују разноврсним вежбама, којима ученици усвајају књижевне текстове, структуру речи, и увежбавају културу изражавања. Цела књига је израђена у вишебојној штампи, илустрације су не само сасвим неконвенционалне и до тада неуобичајене у нашим букварима, него укључују и репродукције слика класичних уметника светског гласа, као што су Едгар Дега, Пол Реноар, Клод Моне, Питер Бројгел, Урош Предић и други.

Упркос графичкој инвентивности којој се мора одати признање, овај буквар страда од премного шаренила; преклопљено с текстом, оно отежава разазнавање слова и читање.

Прегледом раздобља од шест деценија издаваштва у државном школском систему, произлази да је просек за свако издање буквара износио четири године; по томе би се могло очекивати да ће ускоро уследети ново. Околности су се, међутим, суштински измениле. Број деце у школама и секцијама на српском језику у Румунији, и иначе у сталном опадању, сада је достигао поразно стање: школске 2009/2010. године има свега 29 првака. Последњи наш буквар штампан је 2006, у 600 примерака.

²⁹⁸ Рођена у Вењу 1957, свршила је Учитељску школу „Ефтимје Мургу” у Темишвару 1977; ради као учитељица, сада у Темишвару.

Прилог

БИБЛИОГРАФИЈА СРПСКИХ БУКВАРА
ШТАМПЕНИХ У РУМУНИЈИ
(1918-2009)

1. Међуратни

1.1. Буквар и читанчица за први разред српских вероисповедних основних школа. Саставио Манојло Попов српски вероиспов.[едни] учитељ. – [Темшвар]. (Пишчево издање). Српска штампарија Леополда Видера. 1934. В. 8⁰.

*Броширано.

2. Послератни

2.1. [Војислав Ђирић]. Буквар. – Букурешт. Државно издање. [Штампарија „Јон Доброцеану Гереа“]. 1948. Стр. 80 са ил. + 1 планша. В. 8⁰.

Министарство јавне наставе.

*Броширано.

Цена 50 леја.

*Ауторство приписано по сведочењу Душана Сабљића, директора српске школе у Темшвару 1950-1978.

2.2. [Војислав Ђирић]. Буквар. – [Букурешт]. Државно издавачко предузеће за дидактичку и педагошку литературу. <Întreprinderea Poligrafică Timișoara>. 1954. Стр. 78 са ил. + [1] + 1 планша. В. 8⁰.

Министарство наставе.

Responsabil de carte: Giurgevca N.

Tiraj: 1.350.

*Броширано.

*Ауторство приписано по сведочењу Душана Сабљића, директора српске школе у Темшвару 1950-1978.

*Допунски обрађено издање из 1948.

2.3. Милорад Феликс – Александар Филиповић. Буквар. – <Букурешт>. Државно издавачко предузеће за дидактичку и педагошку литературу. <Întreprinderea Poligrafică nr. 1>. 1956. Стр. 80 са ил. В. 8⁰.

Responsabil de carte: Filipenco Natalia. – Ilustrații: Niki Popescu. – Texte caligrafice: – N. Popescu. – Prezentare grafică: Decebal Enescu.

**Броширано.*

Tiraj: 4.000.

Lei 2.

Aprobat de Ministerul Învățământului cu nr. 30.342/1956.

**Двобојна штампа на насловној стр.*

2.4. Славко Веснић – Александар Филиповић. Буквар. – <Букурешт>. Државно издавачко предузеће за дидактичку и педагошку литературу. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“>. 1962. Стр. 80 са ил. + 2 планше. В. 8⁰.

Redactor responsabil: Ciorluca Milan.

Tiraj: 1.000 + 145 broșate.

Lei 2.

Aprobat de Ministerul Învățământului și Culturii cu nr. 125.719/1961.

**Допунски обрађено издање из 1956.*

2.5. Славко Веснић – Александар Филиповић. Буквар. – <Букурешт>. Издавачко предузеће за дидактичку и педагошку литературу. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“>. 1964. Стр. 80 са ил. В. 8⁰.

Redactor responsabil: Supek Berislav.

Tiraj: 1.200 + 90, ½ pînză.

4,00 lei.

**На стр. 2. виђеног примерка делимично одштампан текст о одобрењу Министарства.*

**Допунски обрађено издање из 1962.*

2.6. Славко Веснић – Александар Филиповић. Буквар. – Бучуреști. Editura didactică și pedagogică. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“>. 1967. Стр. 80 са ил. В. 8⁰.

Redactor responsabil: Mamuzici Neboișa.

Tiraj: 700 + 85 ex.[emplare] leg.[ate] ½ pînză.

Lei 4.

Aprobat de Ministerul Învățământului și Culturii cu nr. 125.719/1961

**Допунски обрађено издање из 1964..*

2.7. Филиповић Р. – Филиповић А. – Веснић С. Буквар. – Бучуреști. Editura Didactică și Pedagogică. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“>. 1970. Стр. 1 + 108 са ил. + 2 планше. В. 8⁰.

**У полуплатненом повезу.*

Lei 12.

Manualul a fost revizuit în anul 1970.

*Вишебојне илустрације на стр. 1-12.

2.8. Филиповић Р. – Филиповић А. – Веснић С. Буквар. – Bucureşti. Editura didactică şi pedagogică. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“. 1974>. Стр. 112 са ил. + 3 планше. В. 8⁰.

Redactor: Antin Ivan. – Илурација у цулури: Bittenbinder Franz. – Илурација у алб-негру и сорперта: Mănescu Mihai.

*Броширано.

Lei 10.

Manualul a fost revizuit în anul 1970 şi reeditat în 1974.

*Вишебојне илустрације на стр. 1-16.

*Двобојна штампa.

2.9. Филиповић Р. – Филиповић А. – Веснић С. Буквар. – Bucureşti. Editura Didactică şi Pedagogică. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“. 1977>. Стр. 1 + 112 са ил. + 3 планше. В. 8⁰.

Redactor: Popov Duşan. – Илурација у цулури: Bittenbinder Franz. – Илурација у алб-негру и сорперта: Mănescu Mihai.

*Броширано.

Lei 8.

Manualul a fost revizuit în anul 1970 şi reeditat în 1974 şi 1977.

*Вишебојне илустрације на стр. 1-16.

*Двобојна штампa.

2.10. Филиповић Р. – Филиповић А. – Веснић С. Буквар. – Bucureşti. Editura Didactică şi Pedagogică. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“. 1981>. Стр. 144 са ил. + 2 планше. В. 8⁰.

Redactor: prof.[esoara] Boriţa Lazarov. – Илурації у цулури: Bittenbinder Franz. – Илурації у алб-негру: Mănescu Mihai şi Şmalenic Dumitru. – Сорперта: Mănescu Mihai.

*Броширано.

Lei 8.

Abecedarul a fost revizuit în anul 1981 де către colectivul де învăţători: Goriţa Isailovici, Mariana Peianov, Gheorghe Jupunshi.

*Вишебојне илустрације на стр. 1-16.

*Двобојна штампa.

2.11. Филиповић Р. – Филиповић А. – Веснић С. Буквар. – Bucureşti. Editura Didactică şi Pedagogică. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“. 1985>. Стр. 2 + 144 са ил. + 3 планше. В. 8⁰.

Redactor: Braşovan Nicolae. – Ilustrații în colorii [!colorii:] Bittenbinder Franz. – Ilustrații în alb-negru: Mănescu Mihai și Şmalenic Dumitru. – Coperta: Mănescu Mihai.

Imnul de Stat al Republicii Socialiste România (1-2 стр.).

*Броширано.

Lei 16,80.

Abecedarul a fost revizuit în anul 1981 de către colectivul de învățatori: Gorița Isailovici, Mariana Peianov, Gheorghe Jupunski.

*Вишебојне илустрације на стр. 1-16.

*Двобојна штампа.

*Поновљено издање из 1981.

2.12. Филиповић Р. – Веснић С. – Филиповић А. Буквар. – Bucureşti. Editura Didactică și Pedagogică. <Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918“. 1990>. Стр. 106 са ил. + [1] + 2 планше. В. 8⁰.

Ministerul Învățământului și Științei.

Redactor: Ștefan Ileana. – Ilustrații: Mănescu Mihai și Şmalenic Dumitru. – Texte caligrafice: Mircea Coțofană.

ISBN 973-30-0686-6.

*Броширано.

Lei 13,60.

Abecedarul a fost elaborat în anul 1969.

Prezenta ediție a fost revizuită de Веснић С.

*Вишебојне илустрације на стр. 1-16.

*Двобојна штампа.

*Допунски обрађено издање из 1977.

2.13. Ђока Жупунски – Вишелава Ђирић. Буквар. Сва су слова за вас нова!. – Bucureşti. Editura Didactică și Pedagogică, R.[egie] A.[utonoma]. <S.[ocietatea] C.[omercială] „Helicon“ Banat S.[ocietate pe] A.[cțiuni]. Timișoara. 1995>. Стр. 88 са ил. В. 8⁰.

Ministerul Învățământului.

Îngrijirea ediției: Ileana Ștefan. – Coperta și ilustrațiile: Emilija Živanov. – Caligrafia: Zdravko Fenlački.

ISBN 973-30-3675-7.

*Броширано.

Lei 1.000.

Manualul a fost aprobat de Ministerul Învățământului.

*Двобојна штампа.

2.14. Ђока Жупунски – Вишелава Ђирић. Буквар. Сва су слова за вас нова!. – Bucureşti. Editura Didactică și Pedagogică. 2002. Стр. 98 са ил. В. 8⁰.

Ministerul Educației și Cercetării.

Coordonator proiect: prof.[*esoara*] Gabriela Mangu. – Redactor: prof. [*esoara*] Jovanka Eliza Soljmošan – prof.[*esoara*] Gabriela Mangu. – Coperta și ilustrații: Emilija Živanov. – Texte caligrafice: Zdravko Fenlački.

Deșteaptă-te, române! (2 стр.).

ISBN 973-30-2438-4.

*Броширано.

Lei 75.820.

Manualul a fost elaborat în conformitate cu programa școlară în vigoare și aprobat de Ministerul Educației și Cercetării.

Actualul manual este ediția revăzută a celui din anul 1995.

*Двобојна штампа.

2.15. Љубица Попадић. Буквар. <I разред>. – <Ploiești. Editat și tipărit la Editura LVS Срепускул. 2006>. Стр. 128 са ил. 4⁰.

Ministerul Educației și Cercetării.

Ilustrația copertei și ilustrațiile-simbol: hagi Miriana Popovici. – Grafică: Eva Lihor Laza. – Machetare generală și design copertă: arh. Nenad-Zoran Luchin. – Tehnoredactare computerizată și transcripții muzicale simplificate (pe motive folclorice): dr. ing. Milenco Luchin.

ISBN (10) 973-7680-00-6.

ISBN (13) 978-973-7680-00-6.

*Броширано.

Lei 45,93.

Manualul a fost aprobat prin Ordinul ministrului Educației și Cercetării nr. 3906/10.05.2006 art. 2 din 22.03.2006 în urma licitației organizate de către Ministerul Educației și Cercetării și este realizat în conformitate cu programa analitică aprobată prin Ordin al ministrului Educației și Cercetării nr. 4686/05.08.2003 și este distribuit gratuit elevilor.

Acest manual este proprietatea Ministerului Educației și Cercetării.

*Вишебојне илустрације и штампа.

Stevan Bugarski

Timisoara

SERBIAN PRIMERS IN RUMANIA

Summary

About 44,000 Serbs found themselves settled in modern Rumania, established after 1918, having a record number of 6,553 school children in the 1935/36 school year. The schools were denominational and used textbooks imported from Serbia for a long time. First Serbian textbooks were printed in Rumania in 1930 and the first *Primer* in 1934.

Only six primers were printed, but in 16 editions: *Primer* by Manojlo Popov in 1934; *Primer* by Vojislav Ćirić in 1948 (revived edition in 1954); *Primer* by Milorad Feliks and Aleksandar Filipović in 1956 (revived editions in 1962, 1964 and 1967); *Primer* by Ružica Filipović, Aleksandar Filipović and Milorad Feliks in 1970 (revived editions in 1977, 1981, 1985 and 1990); *Primer* by Djoka Župunski and Višeslava Ćirić in 1995 (revived edition in 2002); *Primer* by Ljubica Popadić in 2006.

The paper presents the primers emphasizing the methodological approach of their authors and the development of methods with the passing of time, including the bibliography of Serbian primers in Rumania for the period 1934-2006.

СЕРБСКИЕ БУКВАРИ В РУМЫНИИ

Резюме

В современной Румынии, возникшей после 1918-ого года, обрелись 44.000 сербов, у которых в 1934/35-ом школьном году рекордно числилось 6.553 учеников. Школы вероисповедными и они долгое время пользовались учебниками ввезёнными из Сербии. Первые сербские учебники в Румынии появились в 1930-ом году, а первые *Букварь* в 1934-ом году.

Всего было напечатано 6 букварей в 16 изданиях: *Букварь* Манойла Попова в 1934-ом, *Букварь* Воислава Чирича в 1948-ом (повторное издание в 1954-ом), *Букварь* Милорада Феликса и Александра Филиповича в 1956-ом (повторные издания: в 1962-ом, в 1964-ом и в 1967-ом), *Букварь* Ружицы Филипович, Александра Филиповича и Милорада Феликса в 1970-ом (повторные издания: в 1974-ом, в 1977-ом, в 1981-ом), *Букварь* Джоки Жупунского и Вишеславы Чирич в 1995-ом (повторное издание в 2002-ом), *Букварь* Любицы Попадич в 2006-ом году.

Особое внимание при описании букварей уделяется методическому подходу их авторов, а также развитию методики в течении времени. Статья снабжена библиографией сербских букварей в Румынии за период 1934–2006.

LES ABÉCÉDAIRES SERBES EN ROUMANIE

Résumé

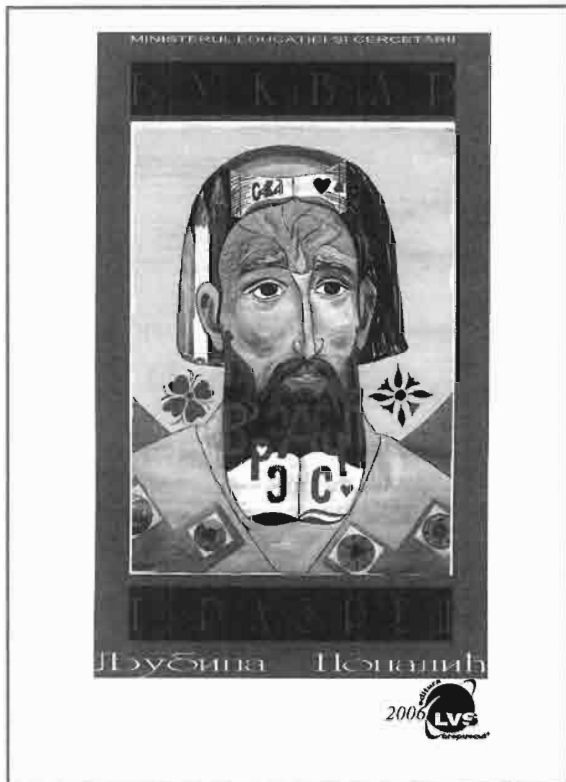
Dans la Roumanie moderne, formée après l'année 1918, on a pu compter 44.000 Serbes environ, qui ont eu pendant l'année scolaire 1935/36 un nombre record de 6.553 élèves. Les écoles ont été confessionnelles et elles ont longtemps utilisés les manuels importés de Serbie. Les premiers manuels serbes de Roumanie ont été publiés en 1930, mais le premier abécédaire (*Буквар*) en 1934.

On a imprimé un total de 6 abécédaires on 16 éditions: le *Буквар* de Manojlo Popov en 1934, le *Буквар* de Vojislav Ćirić en 1948 (reprise de l'édition en 1954), le *Буквар* de Milorad Feliks et Aleksandar Filipović en 1956 (reprises de l'édition en 1962, 1964

et 1967), le *Буквар* de Ružica Filipović, Aleksandar Filipović et Milorad Feliks 1970 (reprises de l'édition en 1974, 1977, 1981, 1985 et 1990), le *Буквар* de Đoka Župunski et Višeslava Ćirić en 1995 (reprise de l'édition en 2002), le *Буквар* de Ljubica Popadić en 2006.

Les abécédaires sont décrits en tenant compte de l'abord méthodique de leurs auteurs et aussi du développement de la méthodique à travers les années. Le texte est accompagné d'une bibliographie des abécédaires serbes en Roumanie eu égard à la période 1934–2006.

БУКВАРИ СТЕВЕ ЧУТУРИЛА НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА

Апстракт: У раду се говори о Стеви Чутурилу, значајном педагошком раднику с краја XIX и прве трећине XX века. Наиме, овај Личанин је радио у бројним школама и у различитим местима, прво у Црној Гори, а потом, више од пола века, у Србији. За то време, у нашим школама су коришћени његови бројни буквари, који су оставили озбиљног трага код бројних генерација наших ученика. Ово ће, дакле, бити осврт на Стеву Чутурилу и његове букваре.

Увод

Стево Чутурило је значајан школски посленик с краја XIX и прве трећине XX века. Ипак, упркос бројним сазнањима и неспорним чињеницама, о њему се мало зна и мало се пише, не само сада, него и раније. Тако је од средине XX века. О С. Чутурилу, колико знамо, нема ниједна засебна студија, нема целовитих радова ни о његовом животу ни о његовом делу.²⁹⁹ Ипак, извесно је да је овај даровити и дуговечни Личанин (умро је у 94. години) оставио озбиљног трага, не само у родној Лици, већ и Херцеговини, Црној Гори и Србији. По завршетку школовања и након неколико просветних година, младалачки занос га је одвео као ратника у Херцеговачки устанак,³⁰⁰ а касније и као борца у рату против Турске, када је Кнежевина Црна Гора објавила рат Турцима (1876. године). После ових, ратних искустава, С. Чутурило се враћа у Црну Гору, где је, као главни школски надзорник, успоставио обавезно школство и основао прву гимназију (1878. године). Преласком у Србију (1882), службујући на различитим пословима и у различитим градовима, обављајући различите послове, ауторски је потписивао бројне читанке, које су биле у школској упо-

²⁹⁹ Писање буквара пре више од једног века није био само просветни, већ и национални задатак. Мало је било стручњака који су имали образовање, педагошки дар и способност да пишу књиге за најмлађе ученике.

³⁰⁰ Стево Чутурило је на више места оставио сведочанство да је 1875. године као добровољац учествовао у Херцеговачком устанку.

треби неколико деценија.³⁰¹ Наиме, у литератури се може наћи да је *Буквар за основне школе у Краљевини Србији* Стеве Чутурила, у употреби од 1886³⁰² све до краја треће деценије XX века (*Буквар за основне школе у Краљевини Југославији*, једно време Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца).

Стево Чутурило у нашим енциклопедијама

Наше енциклопедије различито говре када су посреди подаци о Стеви Чутурилу. Наиме, упркос неспорним чињеницама и бројним сазнањима о значају његовог педагошког и ауторског рада, неке енциклопедије су биле прилично штедљиве и не доносе податке о њему. Већ смо рекли да разлоге оваквих поступака не разумемо и да нам нису јасни. Верујемо да су живот и дело овог неуморног просветног посленика, заслуживали више научне и стручне пажње, и то не само у школским круговима, него и изван њих. Његов педагошки рад није довољно изучен, остао је неосветљен и необјашњен.³⁰³

Стога смо урадили увид у неке наше енциклопедије и потражили податке који се нуде (налазе) у њима о Стеви Чутурилу. Овде их дајемо хронолошким редом:³⁰⁴

1. „ЧУТУРИЛО Стево, (1846–1927)³⁰⁵, учитељ, педагошки писац и политичар; дао најбољи српски *Буквар* и друге уџбенике за основне школе, затим више списа из методике; организовао је од 1876–82 целокупну наставу Црне Горе и био уредник *Гласа Црногораца*“ (Мала енциклопедија Просвета 1959: 1013).

2. „ЧУТУРИЛО, Стево (Дабар, Лика, 29.VI 1846 – Нови Сад, 4. III 1939). О. шк. учио у Дабру и Оточцу, нижу гимн. и учит. шк. у Петрињи. Г. 1871. положио у Загребу државни испит из историјско-филолошких наука. Учитељ у Дабру, Раковцу и Оточцу, наставник грађ. шк. у Оточцу и Новој Градишки и управитељ грађ. шк. у Карлобагу. Г. 1874. изабран за послани-

³⁰¹ У литератури се може наћи и податак да је Стево Чутурило био врло активан и изван школског рада, учествовао је у оснивању Друштва Свети Сава, био је и скупштински посланик, управник ђачког дома (гајрета), уредник неколико часописа.

³⁰² За ово смо нашли поуздану потврду; може се десити да се *Буквар* Стеве Чутурила користио и раније, пошто постоји податак да је *Буквар за српске основне школе* штампан у Панчеву још 1879. године, и имао је 57 страна. Овај податак је преузет из базе података COBIS.SR.

³⁰³ Верујемо да би било корисно и упутно урадити једну целовиту студију о животу и делу С. Чутурила. Могла би то бити једна докторска дисертација. Нема сумње да материјала има довољно.

³⁰⁴ Вреди поменути и то да наша најновија енциклопедија, Енциклопедија српског народа, из 2008. године, у чијој су изради учествовала 292 аутора, и која доноси „обраду“ 7836 појмова, из нама непознатих разлога не помиње Стеву Чутурила. Нема га ни у Популарној енциклопедији БИГЗ-а из 1976. године, док се у другим енциклопедијама које су консултоване налазе основни подаци.

³⁰⁵ Овде је донета погрешна година смрти (1927), иако је јасно да је Чутурило поживео још 12 година.

ка у Српском народном црквеном сабору, 1875. учествује у херцеговачком устанку и са бојишта шаље дописе новосадској *Застави* и земунском *Граничару*. Г. 1876. је наставник у Српској поморској школи у Херцег-Новом, а крајем 1876. одлази у Црну Гору за уредника *Гласа Црногорца*. Крајем 1882. прелази у Србију за учитеља у селу Бањи и неким средњим школама, а потом у београдској богословији и Министарству просвете. Од 1897. до 1900. био је посланик Либералне странке у Народној скупштини. Пензионисан је 1904.³⁰⁶ У Крагујевцу је имао штампарију у којој је штампао лист *Шумадинац*. Бавио се педагогијом, новинарством, забавном књижевношћу и историјом књижевности. (...) Објавио је већи број Буквара, читанки и педагошких уџбеника. Његове читанке за основне школе садрже многе песме и прозне саставе које је сам написао (...)“ (Лексикон писаца Југославије 1972: 520).

3. „ЧУТУРИЛО, Стево, педагог (Дабар, Лика 1846 – Београд, 1939). Учитељ у Хрватској, професор Српске поморске школе у Орбини, затим уредник *Гласа Црногорца* и организатор школа у Црној Гори, а од 1882. у Србији наставник средњих школа, окружни школски надзорник у Нишу и управитељ грађанске школе у Београду. Сарађивао у *Застави* и *Граничару*. Плодан писац Хербартове педагошке школе; успешно обрађивао методичку наставу почетног читања и писања. Његов Буквар (1886) награђен је на конкурс Министарства просвете и употребљаван је по школама у Србији око 30 година“ (Енциклопедија Југославије 1844: 617).

4. „ЧУТУРИЛО СТЕВО (29/6 1846. Дабар, Лика). Основну школу завршио је у Дабру, нижу реалку и учитељску школу у Петрињи. 1871. положио је испит тзав. грађанске школе из језика и историје у Загребу. Био је учитељ у Дабру, Раковцу, Оточцу. Управитељ грађанске школе у Карлобагу. Враћен је у Оточац, изабран је овде за посланика у српском народном сабору 1874, и том је приликом дао оставку на народну службу. 1875. године у чети Француза Барбијеа учествовао је у Херцеговачком устанку и дописивао је у *Заставу* и *Граничар*. Болестан отишао је у Херцег Нови, где је 1876. постао професор у српској поморској школи на Орбини. Крајем 1876 позван је на Цетиње за уредника *Гласа Црногорца*, постао је затим школски инспектор и организовао је целокупну црногорску наставу. Био је учитељ престолонаследника Данила три године. 1882. дошао је у Србију, где је постављен за учитеља у селу Бањи, али је радио у средњим школама, у Богословији и Министарству Просвете. 1898 постао је надзорник народних школа у нишком округу, затим управитељ грађанске школе у Београду. 1889 –1901 био је краљевски посланик у скупштини, а 1904 је пензионисан. Од 1904 био је наставник и директор у приватним гимназијама. После рата је био директор студентског дома Гајрета у Београду. Ч. је писао многе уџбенике и методич-

³⁰⁶ Иако је пензионисан 1904. године, поново се враћао у државну службу и у неке приватне школе.

ке списе, особито за основне школе. Његов Буквар доживео је врло много издања“ (Станојевић 2000: 970).

Драгоцене су сведочанства Стеве Чутурила о школама у Црној Гори. Наиме, у претпоследњој деценији XIX века, по казивању Чутурила, овако је изгледало стање црногорских школа: „Када сам у прољеће 1878. године отпочео да отправљам послове главног школског надзорника, први ми је посао био, да спремим све што је потребно, како би се почетком септембра могле да отворе све основне, а по могућству бар и једна средња школа у Црној Гори. За вријеме двогодишњег ратовања све основне школе бијаху затворене, њин намештај сасвим упропаштен а саме зграде веома оштећене, јер су за вријеме рата служиле за војне потребе, (...). Са отварањем основних школа ишло је још и како тако, но у ствари отварање какве средње школе јављале су се несавладиве тешкоће једно због финансијских тешкоћа послје дуготрајна рата а друго и због извјесних начелних питања“ (Чутурило, 1931:17).³⁰⁷ Ово сведочи да је Црна Гора прву школу, која је старија од четворогодишње, добила тек после Берлинског конгреса (1878. године).

Буквар Стеве Чутурила

Ми ћемо у овоме раду консултовати *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*, који носи 1904. као годину издања. *Буквар* је штампала и издала Државна штампарија Краљевине Србије. Он је, нема сумње, био у званичној употреби и после настанка прве Југославије, оне из 1918. године.³⁰⁸

Буквар је прва ученичка књига, важна у сваком времену, а његов значај на почетку XX века свакако је био неупоредиво важнији и значајнији у односу на потоње деценије, мада је то и данас незаобилазна књига, упркос неупоредиво бољој опремљености школа и свим другим помагалима, јер је: „Буквар (почетница) – (према старословенском буква – слово), прва школска књига, уџбеник који се користи у елементарној настави за почетно учење писмености, савлађивање читања и писања, а која одговара педагошко-дидактичким и психолошким захтевима“ (Педагошки лексикон, 1996: 57).

³⁰⁷ Неспорно је да је Стево Чутурило у Србији провео 58 година. Дошао је 1882. године и остао до смрти, 1939. године. За то време, Србију није напуштао.

³⁰⁸ На копији овог *Буквара*, који смо добили захваљујући љубазношћу Милеве Чутурило, која је у ближем сродству Стеве Чутурила, и која је била вишегодишњи секретар Катедре за југословенску књижевност Филолошког факултета, налазе се личне интервенције Стеве Чутурила. Тако се на корицама *Буквара* налазе ове интервенције: уместо у Краљевини Србији исправљено у Краљевини Југославији; уместо школски надзорник исправљено у виши школски надзорник у пензији, уместо грба Краљевине Србије стоји „овде иде грб Југославије“. Тако и на 81. страни, где је била слика краља Петра испод које пише „Живео Краљ Петар“, стоји јасна напомена „Овде долази Њ. Вел. Краљ Петар II“.

Није спорно да су *буквари* Стеве Чутурила у време свога настанка били најбољи и најмодернији уџбеници у Србији. Такав квалитет обезбедио им је дуговечност, а били су у употреби близу четири деценије. Колико нам је познато, такву дуговечност имало је мало школских књига.

Буквар из 1904. године имао је 94 стране. Први део доноси по две стране за свако слово (2–62), тако што се на левој страни налази илустрација и кратке речи са новим словом, написане писаним словима, а на десној страни друга илустрације (друге илустрације) које прате штампана слова. Све илустрације су врло брижљиво одабране, препознатљиве, ученицима пријемчиве и више него очигледне. Испис писаних слова може се сматрати савршеним. Све илустрације су више него успешне, и овде доносимо инвентар свих илустрација: *ос, обруч, срп, нос, ногари, поп, пањ, топ, теразије, ат, алка, ласта, лестве, штап, штапови, во, вртешка, звоно, змија, уста, узда, кола, коњ, рак, рука, ексер, гусле, гребен, игла, игле, чаша, чирак, љуљашка, њушка, мачка, метар, буре, бич, ћуран, ћемане, ђак, ђерам, жаба, јаје, јегуља, црква, дрво, дрљача, хрт, фес, фењер* (Чутурило, 1904: 2–62).

Потом се доносе писана и штампана слова (велика и мала), а испод њих реченице; на левој страни су исписане писаним словима, а на десној штампаним. Све реченице су брижљиво одабране, често су из литературе, има и пословица, али и бројних поука, у то време за ученике веома драгоцених. Ако се има у виду време и свеукупна образованост и просвећеност тадашње Србије, онда се ове реченице могу сматрати антологијским: *Црква је дом божији. Луд не зна за шалу. Лукавог се ваља чувати. Цеп празан и желудац празан. Церекање је непристојно. Црн се образ ничим не опра. Леном нико не помаже ако је ко луд, не буди му друг. Мудра је лако саветовати. Ева и Адам били су први људи. Чувај беле паре за црне дане. Ум царује а снага аргатује. Ко о злу мисли, зло га и снађе. Један човек не може све знати. Без муке нема науке. Поштење се више цени него богатство. Тиха вода брегове рони. рано лези а рано устани. Добар глас далеко се чује а рђав још даље. Живите часно и поштено. Хвалиша рђав платиша.* (Чутурило, 1904: 62–75).

После налазимо Азбуку исписану писаним словима (великим и малим), а потом су, са одговарајућим илустрацијама, донети краћи текстови, увек исписани писаним, букварским словима (77–80). Преко целе 81. стране је портрет краља Петра, а испод њега потпис „Живео Краљ Петар“. После тога налазимо бројне текстове, некад исписане писаним, а некад штампаним словима; увек су пажљиво бирани, са добро одабраним илустрацијама, препуним поука, увек у образовној, васпитној и функционалној улози (82–93).

Овако конципиран *Буквар*, урађен по, нема сумње добром узору, био је веома корисна књига за почетну обуку читања и писања. Ваља рећи да

су сви примери, који се могу сматрати секундарним, увек у васпитној и поучној функцији.

Поуке уз слова у *Буквару*

Читанка обилује бројним поукама, рекли бисмо мудростима, које су тадашњим ученицима могле бити, свака за себе, пример како треба радити, како се ваља владати и како у животу поступати: *Иди мудро не погини лудо. Или купи алат, ил остави занат. Што не знаш, то питај. Што ниси рад себи, не чини другом. На сунцу топло, код мајке добро. Не веруј сну, колико ни псу. Њива не роди ако се не ради. Њушкало њушка, бушкало бушка. Цабе нико ништа не да, већ зарадит све нам треба. Црква је дом божији. Царска се не пориче. Луд не зна за шалу. Лукавог се ваља чувати. Љутит човек не може собом владати. Ако је ко луд не буди му друг. Ако бог да и срећа јуначка. Мало говори ал много твори. С туђа ата на сред блата. Отето проклето. Човек се учи док је жив. чини другом оно, што си рад да и теби други чине. Учини добро не кај се, учини зло надај се. Једна штета сто грехота. Ђелава је лако обријати. Ђурђев данак хајдучки састанак. Ето лепоз пролећа, ето птица, ето цвећа. Где се старији не слушају ту нема среће. Благо оном ко што зна. Боље је умети него имати. Пази шта ћеш рећи. Тешко оном ко памети нема. Ради па ћеш имати. Више очију више виде. Договор кућу гради. Здравље је највеће богатство. Ходи мудро, не погини лудо. Хранитељ је кано и родитељ. Жежен кашу хлади. Жедан коњ воду не пробира (*Буквар*, 1904: 60–74).*

У *Буквару* налазимо и савет како се људи ословљавају, тј. поздрављају у току дана:

„Ујутру: Добро јутро! Добра ти срећа!
Здраво устао! Здраво уранио!
Здраво освануо!
Обдан: Добар дан! Бог ти добро дао!
Помози Бог! Бог ти помогао!
С Богом остајте! С Богом пошао!
Срећан пут! У здрављу да се видимо!
Увече: Добро вече! Бог ти добро дао!
Лаку ноћ! Бог ти напомоћ!
Како си? Хвала Богу!“ (*Буквар*, 1904: 78).

Пошто је примерак *Буквара* који смо консултовали део породичне заоставштине Стеве Чутурила, у њему смо нашли неколико интервенција, верујемо ауторових, које су послужиле, са исправкама, за неко касније издање, сигурно оно после 1918. године, јер се на насловној страни налази

интервенција писана ручно (рукописно), да се наслов промени и да стоји уместо у *Краљевини Србији* → у *Краљевини Југославији* и да уместо српског грба дође грб Југославије. У *Буквару* налазимо и две занимљиве интервенције. Прва се налази на страни 80 и аутор захтева да се реченица из једног писма: „Знам се крстом прекрстити“ изостави, уз објашњење „изоставити због деце муслимана“. Тако ћемо уз једну слику, са хришћанским мотивом на страни 79, наћи дописану интервенцију „изоставити због деце друге вероисповести“. Ово сведочи о верској толерантности и великој пажњи аутора да не нарушава очито крхке националне односе у тек створеној држави. Верујемо да је ова пажња могла бити наука бројним потоњим генерацијама.

Буквар доноси и неколико, могли бисмо рећи, поучних и духовитих питалица:

<i>Шта је јаче од ватре?</i>	(В__д__)
<i>Шта на леђима кућу носи?</i>	(П__ж)
<i>Шта своју крв пије и свој дроб једе?</i>	(Св__ћ__)
<i>Шта те гони, а не видиш га?</i>	(В__зд__х)
<i>Шта главом рије а репом шије?</i>	(__гл__)
<i>Шта се у лонцу не може осолити?</i>	(Ј__ј__)
<i>Шта у шуми без мозга лаје?</i>	(С__к__р__)
<i>Шта не уме да говори, а уме сваког да научи?</i>	(Књ__г__)

(*Буквар*, 1904: 82)

Као поуку можемо узети и следеће примере:

Шта се чим ради?

Оцима гледамо. Ушима слушамо. Носом миришемо. Језиком кушамо. Прстима типамо. Ногама идемо. Рукама хватамо. Зубима жваћемо. Устима говоримо (*Буквар*, 1904: 85).

За оне који су имали проблеме са разликовањем боја добро је дошао следећи пример:

Какво је шта?

*Небо је плаво. Трава је зелена.
Слама је жута. Снег је бео.
Кестен је мрк. Крв је црвена.
Угљен је црн. Пепео је сив.
Дан је светао. Ноћ је тавна.*
(*Буквар*, 1904: 86)

Ученике повремено очекују и драгоцене савете:

Чувај се:

*Коња, да не удари, вола да не убоде;
 Крмаче, да не окаља, мачке да не огребе;
 Пса и змије, да не уједу;
 Ватре, да не ожеже, пушке да не убије;
 Ножа и секире да не посеку;
 Воде, да се не утопите; провале да не упаднете.
 (Буквар, 1904: 88)*

Шта је обавеза деце, како да се понашају и владају, саветовано је ученицима следећим примерима:

Како треба да се владају добра деца?

*Родитеље да поштују, све старије да слушају.
 Увек право да говоре и добро да творе.
 Међу собом да се слажу, један другом да помажу.
 Од зла да се клоне, а невољне да заклоне.
 Да су чиста, умивена и пристојно обучена.
 Своје добро да чувају а у туђе не дирају.
 Да свуд ходе право а седе уљудно.
 Да не зијају и не зевају.
 Да не шмркају и нос не копкају.
 Да су добро очеткана и очешљана.
 Да само добро друштво воле,
 И да се радо Богу моле.
 (Буквар, 1904: 89)*

Буквари за основне школе Стеве Чутурила су били конципирани тако да задовољавају основне дидактичко-методичке принципе. Увек се ишло од познатог ка непознатом, од лакшег ка тежем, поступно и економично, систематично и прегледно. Ученицима није бити тешко да га користе, па им нису била потребна било каква упутства. Довољно је да га отворе на почетку и иду од једне странице до друге, од првог до последњег слова.

И данас се учитељи основних школа пријему нових ученика у први разред суочавају с различитим проблемима. Један од њих је да ученици долазе с неуједначеним „предзнањем“ о исписивању слова српске ћирилице, како штампаних, тако и писаних. Наиме, до сада није регулисано да ли и у којој мери ученике пре поласка у први разред ваља оспособљавати за писање. Неки од њих долазе у школу са солидном обуком у писању слова, док има и оних који слова не знају, али истовремено не знају ни писање (повлачење) „финих“ линија које су нужне за коректно исписивање слова. Некада су ученици по поласку у школу месецима „вежбали руку“ с познатим захтевом који је гласио: коса – танка – усправна – дебела... Одавно се од тога одустало.

Припрема ученика за основну школу представља озбиљан задатак и породице и дечијих установа, као и друштва у целини.

Познато је да се стечене навике тешко мењају, тако је и код деце. Уколико се неко слово, нека линија (права или крива, па и цело слово) не науче ваљано на време, касније се уочене грешке тешко исправљају. О броју таквих грешака најбоље сведоче рукописи наших ученика на свим узрастима.

Чутурилове букваре могли су користити сви ученици приликом поласка у школу, не само почетници, већ и они који су имали проблема са финим графомоторичким покретима и уредним исписивањем слова наше азбуке.

Одавно се о лепом писању не говори и оно се не негује (ни у школама ни изван њих). Наравно, да би се нешто неговало то се мора научити на време и касније систематично понављати, вежбати и утврђивати. Ово је била добра прилика да ученици добро науче како се слова пишу и повезују, али и да се неке грешке исправе. Некада су наши ученици имали и наставни предмет *Лепо писање*. Тога предмета нема одавно, али нема ни добрих и лепих рукописа. Заправо и када их има они су реткост, одавно леп рукопис није правило, већ изузетак.

Сигурно је да је ова азбучна почетница лако налазила примену у раду ондашњих ученика, јасно је да је била „обавезна књига“ бројних генерација на прелазу из XIX у XX век. У целини је била урађена на пријемчив начин, надилазила је потребе српских првака пре једног века.

Обим *Буквара* није превелик, и ових деведесетак страна било је у потпуности употребљиво за оне којима је намењен. Овако конципирана почетница, с обзиром на своју специфичност, подстиче васпитне вредности и упућује на систематичан рад, упућује на културне стандарде и поштује традицију српске ћирилице и њених слова.

Почетница је тако конципирана да се прво иде од исписивања линија ка исписивању штампаних и писаних слова (први део), где је свако слово добило простор од две стране, да би касније у поновљеном вежбању свако слово и вежбање било сведено на пола стране (други део).

Васпитни приступ Стеве Чутурила

Урадили смо кратак увид у читанке, чији је аутор С. Чутурило. Овде у слободном избору доносимо неколико цитата из *Прве читанке за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, из 1923. године. Бројни текстови топлином и поучношћу показују његов педагошки таленат и велико знање и богато наставно искуство. Актуелност ова три цитата није потребно коментарисати.

ШКОЛА. „Родитељи су ме дали у школу, да се учим свему што је добро, лепо и корисно. Ја радо идем у школу. Ту нас има много деце. Свако има

своје место, своју књигу, своју таблицу и писаљку. У школи има још ствари које су потребне за учење. Ту су књиге, вежбанке, слике, рачунаљка и табла. У школи учимо писати и читати и рачунати, цртати и певати. Учитељ нам казује, а ми добро пазимо па све запамтимо. Ко не пази, не може ништа ни да научи. Учитељ хвали ђака, који пази добро се учи“ (Чутурило, 1923: 3).

Божих. „Божих је најрадоснији празник дечји. Он деци доноси многе радости. На Бадњи дан сече се бадњак и у вече полаже на ватру. Старији уносе у кућу сламу, а деца је весело по кући просипају пијучући и квоцући. На Божих нам долази полагањик; ми њега посипамо житом, а он нама честита празник. За тај дан добра мајка спреми деци најлепше одело; она зготови свакојаке посласице. (...) Стога се о Божићу поздрављамо: Христос се роди! Ваистину се роди!“ (Чутурило, 1923: 8).

БРАЋА И СЕСТРЕ. „Где је у кући права срећа, ту се браћа и сестре воле, слажу и једно другом помажу. Добра се деца никад не свађају, а кад се браћа и сестре мрзе, задиркују, инате и једно другом чине пакост, онда је то знак, да су неваљала деца“ (Чутурило, 1923: 16).

Трећа читанка за трећи разред основнијех школа, доноси много озбиљније подуке и поуке. Ево неколико примера:

„Ми смо о чулима говорили још у другој читанци. Ко зна, шта је тамо казано о виду, о слуху, о њуху, о кусу и о тикуну? (...) Наша чула могу се врло развити и усавршавати, али исто тако могу она нашом непажњом и немаром зачамати, па и пострадају. Колико је развитак чула по наш душевни и тјелесни живот користан и пробитачан, толико је сваки недостатак и мана у нашим чулима по нас штетна и убитачна. За то нам вазда мора бити најпреча брига, да своја чула што боље пазимо и његујемо“ (Чутурило, 1885: 10–12).

„Храна се вари у стомаку и цријевима. Сасвим житка храна не треба много припреме, него је од себе већ за варење готова; њу одмах сокови у стомаку прожму па је и пробаве. Друго је са чврстом храном“ (Чутурило, 1885: 17). „Ваздух нас окружава свуда на земљи, дишемо га од почетка до свршетка живота, од првог до пошљедњег даха. Ми једемо и пијемо само око три пута на дан, а ваздуха дишемо 12 до 15 пута у једноме минути“ (Чутурило, 1885: 18).

Уместо закључка

1. Стево Чутурило је био аутор великог броја *буквара* који су обележили крај XIX и почетак XX века. Његови *буквари* су били у употреби четири деценије. Поред тога, писао је и друга педагошка дела, био је новинар и публициста. Написао је више уџбеника за основну и средњу школу, и из области етике, педагогије и психологије. Остаће забележен и као правописац, јер је 1884. године објавио *Српски правопис за школску употребу*.

2. Буквари Стеве Чутурила и данас делују поучно и у бројним сегментима нису изгубили актуелност. То потврђује и *Буквар* из 1904. године.
3. Остаје нејасно због чега се о Стеви Чутурилу и његовом педагошком раду код нас мало писало. Може се десити да је то било због његовог политичког ангажмана.
4. Бројне песме, поуке и саставе за букваре писао је сам Чутурило, што сведочи и о његовим литерарним способностима. Многи састави писани су веома брижљиво, ученицима су, нема спора, били посве прилагођени.
5. Илустрације које налазимо у Буквару су веома добре, пажљиво одабране и у свему пријемчиве најмлађим ученицима.
6. Буквари Стеве Чутурила надилазили су своје основне потребе, већ је то била добра и поуздана књига за све оне којима је било стало не само до почетне обуке у читању и писању, већ и до бојних других знања, преко потребних школским полазницима, тј. најмлађим ученицима пре једног века.
7. Стево Чутурило је друговао и са српским писцима и песницима; водио је преписку са Јованом Јовановићем Змајем, сачувана су Чика Јовина писма С. Чутурилу. Док је службовао у Крагујевцу као наставник гимназије, код њега је становао Радоје Домановић.
8. У *Српској библиографији*, књига 2, из 1989. године налази се 45 библиографских јединица чији је аутор Стево Чутурило; предњаче буквари, има их осамнаест, после долазе читанке, али и други, различити наслови.

Литература

- Енциклопедија Југославије, Загреб, 1984.
- Енциклопедија српског народа, Завод за уџбенике, 2008. Београд
- Лексикон писаца Југославије 1972.
- Мала енциклопедија Просвета 1959. Београд.
- Педагошки лексикон, завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
- Популарна енциклопедија, БИГЗ, 1976, Београд.
- Станојевић 2000: Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* (фототипско издање).
- Чутурило 1904: Стево Чутурило, *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*, Београд.
- Чутурило 1970: Стево Чутурило, *Прва гимназија у Црној Гори (Годишњак Цетињске гимназије, прештампано из Зетског Гласника, 1931. године)*
- Чутурило 1885: Стево Чутурило, *Трећа читанка за трећи разред основнијех школа*, Панчево.
- Чутурило 1923: Стево Чутурило, *Прва читанка за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд.

Veljko Brborić, Ph. D
Belgrade

STEVO ČUTURILO'S PRIMERS AT THE BEGINNING OF 20th CENTURY

Summary

The author presents the work of Stevo Čuturilo, a significant pedagogical worker from the end of 19th - first 30 years of 20th century. This man from the Lika province worked in numerous schools and in various places, first in Montenegro and then in Serbia, for over half a century. During that time, the schools used his numerous primers, leaving their strong imprint on many generations of pupils. Therefore this paper represents the homage to Steva Čuturilo and his primers.

СТЕВО ЧУТУРИЛО, БУКВАР ЗА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ, КРФ 1916.

Апстракт: Један од задатака Министарства просвете и црквених послова на Крфу, за време Првог светског рата, била је и организација школства у Србији после ослобођења. У оквиру пројекта припремног рада за улазак у земљу било је предвиђено да се, током 1916, прештампа и *Буквар за основне школе у Краљевини Србији* Стеве Чутурила. Министарство просвете, које је располагало целокупним количином од 100.000 примерака, бесплатно је дистрибуирало *Буквар* ђацима, школама, болницама и неписменим војницима.

Кључне речи: Буквар, Први светски рат, Министарство просвете и црквених послова, Учитељски течај у Српској гимназији у Ници.

После објаве рата, током 1914. и 1915, Србија је храбро бранила своје границе, али је, новембра 1915, била поражена и приморана на повлачење. Као и друга министарства, и Министарство просвете и црквених послова било је принуђено да напусти земљу, и да преко Призрена и Скадра, заједно са српском владом, јануара 1916. дође на Крф.

Примарни задатак Министарства просвете и црквених послова у избеглиштву био је да окупи избегле ђака и да им омогући наставак школовања у савезничким земљама, као и да води рачуна о просветним радницима у земљи и иностранству. Поред наведених проблема, који су били присутни у свакодневном раду, Министарство просвете је пред собом имало и један веома озбиљан задатак, а то је била организација школства у Србији после ослобођења. Размишљајући о овоме, професор Милан Рабреновић је забележио: *Када се вратимо у ослобођену отаџбину треба да се позову сви наставници и учитељи који не раде, поставити надзорника, оправити школске зграде, да се уџбеници штампају о државном трошку, у почетку само буквар и читанка, да се даје бесплатно писаћи материјал, да се што пре ураде нови наставни планови.*³⁰⁹

На седницама Министарстарског савета одржаних на Крфу, у неколико наврата расправљано је о уређењу школа и просвете у ослобођеној

³⁰⁹ М. Рабреновић, Један важан просветни документ, у: *Учитељ*, Београд, 1940, 620.

Србији, а 14. маја 1916. усвојено је да се, после ослобођења, из државног буџета издвоје материјална средства за обнову школских зграда и школског намештаја, за штампање уџбеника и набавку папира за ђачке свеске.³¹⁰ *Како ће и уџбеници, нарочито у Новим Областима, бити унишени, те их ниукојем случају неће бити у довољном броју, то ће се морати на време штампати Буквар и Читанка за основне школе. Оба уџбеника издаће Министарство Просвете и Црквених Послова, а ученицима ће се давати или бесплатно (сиромашнима) или по цени коштања. Буквар ће се прештампати у целини досадашњи, који је примио Главни просветни савет, и то у сто хиљада примерака. Министарство ће се постарати да он буде што је пре могуће готов.*³¹¹ Министарство просвете усвојило је овај предлог и предузело је све мере да се у што краћем року објави *Буквар за основне школе у Краљевини Србији* Стеве Чутурила.³¹² После два месеца трагања за *Букваром*, један примерак је нађен у Заводу госпође Грујић, у Фалеру код Пиреја, па је Министарски савет, на седници од 23. августа 1916, одобрио суму од 30.000 драхми за штампање овог уџбеника.³¹³ Пошто Државна штампарија Краљевине Србије, која се тада налазила на Крфу, није имала потребан материјал и машине за штампање, штампање *Буквара* је, уз асистенцију људи из Државне штампарије, поверено Фрабрици картонаже и штампарији Браће Аспиотис на Крфу.³¹⁴ Прва половина тиража од 50.000 примерака, која је урађена фотолитографски са старог примерка, била је го-

³¹⁰ И. Димник, Љубомир Давидовић и наша просвета, у: *Споменица Љубомиру Давидовићу*, Београд, 1940, 121.

³¹¹ *Министарство просвете и црквених послова, Прегледа рада у 1916. и 1917. години*, Крф, 1918, 79.

³¹² Стево Чутурило рођен је у селу Дабар код Оточца, 1846. После завршене основне школе у свом родном селу отишао је у Оточац где је похађао Вишу народну школу са педагошким курсом накоп чега, по повратку у Дабар, са петнаест година постаје помоћник учитеља. После положеног завршеног испита на бечком Педагогијуму, службовао је као учитељ у Хрватској, Херецеговини, Црној Гори, где је на Цетињу, 1879, основао прву реалку. По преласку у Србију радио је као гимназијски наставник, а од 1890. предавао је у Првој гимназији у Београду, затим у Женској учитељској школи, а био је и предавач историје на београдској Богословији. Током Првог светског рата боравио је у Ћуприји, у којој је, од 1921, био и директор Гимназије. Умро је у Београду 1939. године. Стево Чутурило био је познат писац уџбеника, међу којима су и: *Буквар за црногорске школе*, 1878; *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*, 1886; *Српски правопис за школску употребу*, 1884; *Моралне и грађанске поуке за школу и породицу*, 1899; *Педагогика или наука о васпитању за школу и дом*, 1937; *Свети Сава као филозоф педагог*, 1938. године.

³¹³ *Министарство просвете и црквених послова, Преглед рада у 1916. и 1917. години*, Крф, 1918, 79.

³¹⁴ *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*, у издању Државне штампарије Краљевине Србије, чији је аутор био Стево Чутурило, са оваквим садржајем први пут је штампан 1892. године. Користећи комбинацију метода нормалне речи са фонографском методом, у овом издању *Буквара*, поред постојећих слика, Чутурило је дао још по једну слику која је својим обликом асоцирала на задато слово.

това у децембру 1916, а друга у јуну 1917. године. Укупни трошкови били су – за штампу 17.268,06 драхми и за хартију 13.860, 40 драхми.³¹⁵ Штампање *Буквара* забележиле су и *Српске новине* у којима је, почетком 1917, изашла краћа забелешка која се није односила на садржај књиге већ на једну несвакидашњу појаву везану за историју српског народа. *Прва школска књига која је угледала света на Крфу, од познатог српског педагога и школског писца, није нова српској публици. О буквару Стеве Чутурила писало се дуго и много. Али његова појава на Крфу даје повода једном болном осећању и размишљању. Када је пре стотину година ставарна Србија прве српске књиге и новине штампане су ван Србије, па се тако и сада чини.*³¹⁶ Министарство просвете, које је располагало целокупном количином, у оквиру пројекта припремног рада за улазак у ослобођену земљу, бесплатно је дистрибуирало *Буквар* ђацима, школама, болницама и неписменим војницима, а цена једног примерка била је 0,40 динара.³¹⁷ До краја 1917. продато је 969 примерака, раздато бесплатно 11.805, и на стоваришту је остало 82.777 примерака.³¹⁸ Највећи број, по 1.000 примерака, послат је Просветном одељењу у Париз и делегату Министарства просвете у Солун, док је основним школама на Корзици уступљено 500 бесплатних примерака.³¹⁹ У школама у избеглиштву, а поготову у Француској где је био највећи број српских ђака, потреба за *Букваром* је била веома велика. Уџбеника за наставу матерњег језика скоро уопште да није ни било, а почетно учење читања и писања било је засновано искључиво на усменим предавањима учитеља. Појава *Буквара* Стеве Чутурила није предствљала само олакшицу у раду са најмлађим ђацима, већ и поновни сусрет са краћим текстовима везаним за сећања на живот у домовини. *Буквар са Крфа остаје и остаће драгоцени споменик у нашој историји, урезан у срце нашој омладини, која буде из њега учила писмо и полазни датум и овим и будућим нараштајима за њихове нове епохе просветне и националне.*³²⁰

³¹⁵ Министарство просвете и црквених послова, *Преглед рада у 1916. и 1917. години*, Крф, 1918, 79.

³¹⁶ Ср, *Српске новине*, 3. јануар 1917, 4.

³¹⁷ У *Српским новинама*, почетком 1917, у рубрици „Књижевни оглас“, изашао је оглас следеће садржине: *Српске новине*, бр. 84, Крф, 1917, 4.

³¹⁸ Министарство просвете и црквених послова, *Преглед рада у 1916. и 1917. години*, Крф, 1918, 80.

³¹⁹ Интересантан је податак да је Краљевском српском конзулату у Њујорку било послато 200 *Буквара* Стеве Чутурила. Министарство просвете и црквених послова, *Преглед рада у 1916. и 1917. години*, Крф, 1918, 80.

³²⁰ Ср, *Српске новине*, 3. јануар 1917.

Буквар Стеве Чутурила није био важан само основцима, већ и будућим учитељима који су се школовали ван граница Србије. Увидевши значај буквара и букварске наставе за образовање будућих учитеља, директор учитељског течаја у Српској гимназији у Ници, др Алекса Станишић, затражио је од Министарства просвете извесну количину тек прештампаног *Буквара* Стеве Чутурила.³²¹ Тако је за потребе курса, крајем децембра 1916, набављено четрдесет примерака *Буквара за основне школе у Краљевини Србији* Стеве Чутурила.³²²

Српски учитељи су увек били ангажовани на подизању народног просвећивања и образовања одраслих, па је тако било и у тим ратним временима. Док су били на фронту или у позадини, неписмени српски војници стицали су прву писменост користећи управо овај *Буквар*. И не само они, већ и рањени борци у *Школи за неписмене српске инвалиде*, која је отворена почетком јуна 1917. у Бизерти. За потребе описмењавања слепих ратника, професор Вељко Рамадановић, директор школе, издао је уџбеник *Моје прво радовање* – буквар за слепе, написан на основу *Буквара* Стеве Чутурила.

³²¹ АС, МПс Крф, 1917: Молба А. Станишића, директора учитељског течаја у Српској гимназији у Ници о слању 40 примерака *Буквара* Стеве Чутурила за рад течаја, Ница, 15/28. јануар 1917.

³²² АС, МПс Крф, 1917: Одобрење министра просвете Љубомира Давидовића за слање четрдесет примерака *Буквара* Стеве Чутурила, Крф, 24. јануар/6. фебруар 1917.

Тако је *Буквар* Стеве Чутурила, штампан на Крфу 1916, био присутан у животима многих малих и великих ученика. Као прва књига која описмењује и даје основу у савладавању књижевног језика, нашао је своје место у клубу у српским основним школама у Француској, у рову међу неписменим борцима или у крилу борца-инвалида. Захваљујући њему, негде у туђини, многи српски малишани нису заборавили свој матерњи језик, а они већи су научили како да уче будуће генерације да памте прва слова. Зато је мисао скинута са Интернета сасвим оправдана: *Његов [Стеве Чутурила]³²³ Буквар за основне школе у Краљевини Србији, штампан 1916. године на Крфу, као прва школска књига која је угледала светлост на овом грчком острву, остала да блиста још задуго као дело које потврђује да постоје бајке и о истинским људима.*³²⁴

Необјављени извори

Архив Србије – Фонд Министарства просвете на Крфу

Литература

- Димник Иван, Љубомир Давидовић и наша просвета, у: *Споменица Љубомиру Давидовићу*, Београд, 1940, 121–126.
- Литвињенко др Стеван, Стево Чутурило (1864–1939) – Поводом 60. годишњице смрти, у: *Настава и васпитање*, год. XLIX, бр. 3, Београд, 2000, 483–487.
- Министарство просвете и црквених послова, Прегледа рада у 1916. и 1917. години*, Крф, 1918.
- Рабреновић Милан, Један важан просветни документ, у: *Учитељ*, Београд, 1940, 620–626.
- Ср, *Српске новине*, Крф, 3. јануар 1917, 4.
- Српске новине*, Крф, 15. јул 1917, 4.
- Ћунковић Срећко, *Буквар и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј, Београд, 1963.
- Чутурило Стево, *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1916.
- www.mrzs.org

³²³ Допуна Маја Николова.

³²⁴ Јовановић, www.mrzs.org

*Maja Nikolova, M.A.,
Belgrade*

**PRIMER FOR ELEMENTARY SCHOOLS IN THE KINGDOM
OF SERBIA – STEVO ČUTURILO, CORFU, 1916**

Summary

One of the tasks of the Ministry of Education and Church Affairs in Corfu during the I World War had been the organization of schooling in Serbia after liberation. Within the project of this preparatory work it was decided to reprint the *Primer for Elementary Schools in the Kingdom of Serbia*, prepared by Stevo Čuturilo, in 1916. The Ministry of Education, having at its disposal the full amount of 100,000 copies, distributed them, free of charge, to pupils, schools, hospitals and illiterate soldiers.

БУКВАРИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Апстракт. У раду се уопштено разматрају методске основе буквара у оквиру наставе почетног читања и писања, значај педагошких, психолошких сазнања и утицај практичних искустава на развој буквара и примену у школској пракси. У другом делу посебно се анализира неколико карактеристичних методских приступа и начина организације садржаја примењених у букварима у периоду између два светска рата.

Кључне речи. буквар, аутор, читање и писање, методе, поступци, настава, структура, развој.

Буквар је као прва школске књига непосредно везан за развој писмености и културе једног народа и одлике времена у којем је настајао. Посебан научнотеоријски и практичан значај има настава почетног читања и писања у целокупном системском образовању. Од квалитета почетне наставе зависи и успешно овладавање другим садржајима наставе матерњег језика, али и осталих предмета. У последњих стотину година посебан проблем код нас представља и настојање да се та настава усаврши, пронађу нове, савременије методе и поступци, што је изазивало противречне ставове приликом утврђивања поузданости и примерености метода, њихове ефикасности, избора и класификације и, најзад, обликовања буквара који се користе у настави почетног читања и писања. Због чега има толико разноврсних схватања? Методичари, углавном, наводе два разлога. Први разлог је значај ове наставе у целокупном образовном процесу. Други је тежина ове наставе која се заснива на сложеним процесима читања и писања³²⁵. Методе и поступци у настави почетног читања и писања проистичу из самог процеса читања и писања. Сва настојања да се обезбеде најбољи и најсавршенији логички поступци за увођење ученика у технику читања, а самим тим и да се омогући поступност и квалитет у раду, утицала су и на појаву, одабир и примену метода, поступака помоћу којих се учи читање и писање, а самим тим и на израду посебних средстава – буквара.

³²⁵ Светомир Игњатовић, *О најважнијим спорним питањима у настави почетног читања и писања*, Савремена школа, 1951.

Методске основе и посебности наставе почетног
 читања и писања
 (класификација метода, фактори избора и
 однос читања и писања)

Како је букварска настава у различитим историјским периодима пролазила кроз неколико фаза развоја у оквиру наставе матерњег језика, тако су и развијани поједини методички и структурни сегменти буквара. Међутим, конзерватизам нашег друштва и инертност педагошке праксе често су ограничавали и спутавали иновативност у развоју ове наставе. Реформски покушаји и експериментална истраживања педагога и психолога почетком XX века у неколико земаља, нарочито у Немачкој и Француској, а касније и у Америци, утицали су на појаву нових метода почетног читања. Подстакнути позитивном променом у настави многи практичари настојали су да пронађу бољу и савршенију методу и поступак којим би се побољшали само учење и усавршила организација рада. Дуго је у стручној и научној литератури класификација метода изазивала пажњу противречним мишљењима методичара и дидактичара. Неуједначени ставови произлазили су из начина сагледавања мултидисциплинарних методологија, пре свега, психологије и педагогије, затим разних специјалних метода и дисциплина у којима се процес учења читања и писања заснивао на различитим научним сазнањима. У првом плану једно време су при класификацији метода истицани психолошки критеријуми (сазнајне и мисаоне законитости), а затим практични и историјски (употреба у пракси)³²⁶. Данас постоји уједначено мишљење методичара да је основни критеријум за поделу метода сâм процес читања и писања. Посебне методе које проистичу из тако сложених процеса деле се на синтетичке, аналитичке, глобалне и аналитичко-синтетичке. Доминација варијантних гласовно-синтетичких и гласовно-аналитичких метода обележила је крај XIX и почетак XX века, како у нашој тако и европској наставној пракси. Слабости ових метода временом су потиснуте и учињен је квалитативан помак захваљујући искуству и настојањима школске праксе да премости једностране, ограничене форме примене, па и лутања у покушајима проналажења функционалнијих и примеренијих метода које би олакшале, рационализовале и знатно скратиле компликован и мукотрпан

³²⁶ Амерички педагог Вилијам Греј (William Gray) класификује методе у две групе према историјским становиштима, и то на релативно старе, специјалне методе и модерне, еклектичке методе. Тоне Перушко (*Матерински језик у обавезној школи*), разврстава их на напуштене и делимично употребљиве синтетичке методе, затим напуштене и делимично употребљиве аналитичке методе, глобалне методе и аналитичко-синтетичке. Милан Јањушевић (*Методика наставе почетног читања и писања*), одредио је класификацију метода према њиховим примарним теоријским одликама, групишући их слично као и претходници, с тим што сврстава већину синтетичких метода (осим срицања), у гласовне, а глобалну методу у аналитичке.

процес описмењавања са неколико година на краћи период, на неколико месеци³²⁷. Гласовна аналитичко-синтетичка метода у потпуности одговара особинама нашег језика и фонетског правописа;³²⁸ настала је као логичан след индуковања позитивних одлика и употребљивих елемената свих синтетичких и аналитичких метода, њиховим преплитањем, допуњавањем и модификовањем. У оквиру гласовне аналитичко-синтетичке методе разликују се три поступка обраде слова: монографски (појединачна обрада слова), групна обрада слова и комплексни поступак обраде. Монографски поступак је најстарији поступак обраде слова и користи се у нашим школама више од једног века. И дан-данас је са одређеним модификацијама најзаступљенији поступак у настави почетног читања и писања.

На избор метода утичу и одређени фактори, међу којима су најзначајнији они који су константни или непроменљиви³²⁹ и односе се на структуру и природу језика. У нашем језику избор метода одређен је морфолошком структуром језика и фонетским правописом. Неки страни језици, као што су енглески и романски, имају етимолошку или синтаксичку језичку структуру и у њима се изговор гласа не подударе са начином писања. Синтаксичка структура ових језика одређује редоследом речи у реченици мисаоно значење. Дужина речи и фреквентност појединих гласова у језику такође утиче на избор метода, поступака и редоследа обраде слова. У нашем језику принцип фонетске поступности захтева избор гласова који се лакше изговарају (вокала), а затим се дидактичким принципом графичке поступности имплицира редослед и фреквентност тих гласова.³³⁰ Ипак, у нашој пракси било је некритичких покушаја „усвајања“ страних педагошких традиција и иновација, нарочито са појавом нових метода и њиховим замахом почетком XX века, које су биле у супротности са законитостима и природом нашег језика, што се огледало и у методској основи буквара. Примера за то код нас има више, јер се у том периоду, а нарочито двадесетих година прошлог века, појавио значајан број буквара са базичним теоријским одликама синтетичких метода пореклом из француске и немачке школске праксе. Постојао је и покушај примене глобалне методе,³³¹ која је почетком XX века имала изузетан значај у

³²⁷ Методом срицања ђаци су учили да читају по 4–5 година.

³²⁸ Вук Милатовић, *Настава почетног читања и писања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990.

³²⁹ Тоне Перушко (*Матерински језик у обавезној школи*), класификује факторе на сталне и променљиве. Вук Милатовић (*Настава почетног читања и писања*), објашњава утицај променљивих фактора који имају значаја на избор метода и наводи факторе који највише утичу на избор поступка: педагошка традиција, друштвена средина, узраст ученика, интелектуална способност ученика, наставни план и програм и др.

³³⁰ Вук Милатовић, *Настава почетног читања и писања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990.

³³¹ *Буквар за први разред основне школе Љубомира Јовановића*, рађен је по слоговној варијанти глобалне методе, 1908. године. Према: Срећко Ћурковић, *Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј, Београд, 1964.

Русији, а касније је постала чак и званична метода. Међутим, није могла да опстане у пракси јер јој природа језика то није омогућавала, што није био случај у Америци где је дала највише резултата захваљујући особинама енглеског језика и правописа. У енглеском језику фреквентност једносложних речи доприноси лакшем запамћивању целих речи (што је основа глобалне методе), без падежних наставака, док је у нашем језику то знатно теже имајући у виду његову морфолошку структуру, односно промену облика речи по падежима. С друге стране, ни посебности других етимолошких језика, као што су француски и немачки, нису биле повољне за нашу педагошку праксу. Један од примера за то је покушај примена аналитичке методе текста или Жакотоове методе³³², што у нашој пракси није наишло на одговарајући пријем међу практичарима нити је имао утицаја на букварску наставу, као ни многи други покушаји.

Проблем одвојеног или упоредног учења читања и писања нераздвојно је повезан са избором одређене методе. Њихова условљеност вероватно је један од проблема који током дужег историјског периода, све до данас, заокупља методичаре. Присталице и једног и другог начина учења заступају своја начела аргументацијом, чије је тежиште сложеност оба процеса. Одвојено учење читања и писања карактеристика је и старијих школа. Предности одвојеног обрађивања слова објашњаване су компликованим и сложеним процесима које представљају читање и писање за ученике на том узрасту, затим структуром штампане графеме која је једноставнија од писане, лакша за савладавање итд. Међутим, присталице истовременог или упоредног учења заступају мишљење да између ова два процеса постоји сличност, интеракција и узрочно-последична спрега. Читањем се ученик спрема и за писање, а учећи писање усавршава читање. Активнији приступ настави обезбеђује се упоредним учењем читања и писања, што је ефикасније и економичније од одвојеног итд.³³³ У периоду до Првог светског рата била је заступљена и метода тзв. писочитанија, која је имала две варијанте. У првој варијанти су се учила прво писана слова, а затим штампана, а у другој се се у исто време учила и писана и штампана слова³³⁴. Заправо, крајем XIX века упоредно учење писаних и штампаних слова (у првобитној варијанти изведено из Гразерове методе учења читања помоћу писања, али само тзв. рукописних слова), почело је да се примењује на просторима Србије, а касније постаје доминантно захваљујући букварима Ђорђа Натошевића и Стеве Чутурила. Развој експерименталне психологије и примена нових научних

³³² *Буквар за старо и младо*, Милован Јанковић, 1862. Према: Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј, Београд, 1963.

³³³ Вук Милатовић, *Настава почетног читања и писања*, Завод за уџбенике, Београд, 1990.

³³⁴ Тоне Перушко, *Матерински језик у обавезној школи*, Специјална дидактика, Педагошко-књижевни збор, Загреб, 1962.

сознања у вези са процесом читања условили су и појаву и нових захтева у односу на редоследу обраде слова. Штампана слова су једноставнија и деца их лакше уочавају и зато је примеренији захтев да се она прва уче, а затим писана. Код нас је такав захтев први изнео Љубомир Протић, 1924. године,³³⁵ али је наишао на незадовољство и оспоравање, пре свега међу заступницима методе читања помоћу писања, као што је Јован Ђ. Јовановић.³³⁶ Међутим, такво схватање је полако прихватано од других практичара и методичара, тако да је и један број буквара урађен на тој основи између два рата.

Традиција буквара на нашим просторима

Први буквари код нас били су садржински доминантно оријентисани ка религијским и црквеним садржајима, са основним циљем развијања говорне технике у оквиру наставних предмета – бекавице, часловаца и псалтира.³³⁷ У први мах су ти буквари садржавали само основне елементе за учење читања – азбуку, слоге и речи, а затим су садржајно допуњени текстовима претежно религијског карактера, цитатима из Библије или молитвама.³³⁸ У препознатљивом методичком смислу први буквари појављују се тек после потпуног замирања методе срицања.

Почетком XIX века реформатор српског језика и правописа, Вук Стефановић Караџић, прво објављује *Оглед о српским букварима* (превасходно намењен као узор писцима буквара) 1826. године, а затим српско школство добија и *Први српски буквар* 1827, писан народним језиком, новом ортографијом, гласовном методом и поступним редоследом обраде слова. Нажалост, оваква напредна схватања нису могла још дуго времена продрети у српску школску праксу, тако да су учитељи и у наредним деценијама учили децу по методи срицања. Прва половина XIX века протекла је у тражењу нових метода које би замениле методу срицања. Најраније развојне фазе буквара подразумевале су управо методску структуру која прати чисто синтетичку методу срицања. Крајем XIX века развојна методологија буквара условљена је комбинаториком и укрштањем метода које су се појавиле на европским просторима, а затим преовладале и у нашим просторима у об-

³³⁵ Милан Јањушевић, *Методика наставе почетног читања и писања*, Педагошко друштво Србије, Београд, 1953.

³³⁶ Јован Ђ. Јовановић у *Методици буквара* назива овакво мишљење Љ. Протића „слабом аргументацијом“, па и „неумесним и неоправданим са психолошког становишта“.

³³⁷ Настава је била претежно индивидуална, ученик би после савладавања бекавице одмах прелазио на часловац, а затим на псалтир. Оваква настава имала је форму сукцесивних курсева. Вук Караџић је говорећи о оваквом школству закључио да свако ко научи ова три предмета могао је постати „поп, калуђер, мађистор (учитељ), прота, архимандрит, а ако је имао доста новца и владика.“ Према: Вукашин Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1992.

³³⁸ Милан Јањушевић, *Методика наставе почетног читања и писања*, Педагошко друштво Србије, Београд, 1953.

лику гласовно-синтетичких и аналитичких метода. Појавом *Буквара* Ђорђа Натошевића 1870. године почиње ново доба, потпуни преокрет на нашим просторима; намах су освојене српске школе, и то не само на територији Србије. Штампан је и ван граница Србије за потребе српских школа у Црној Гори, Аустро-Угарској, Турској империји... Натошевићевим *Букваром за основне школе српске* начињена је суштинска прекретница у развоју букварске наставе, а у методолошком смислу имао је пресудан утицај на касније букваре³³⁹. Појавом овог буквара у наше школе ушао је народни језик, нови правопис, али и нова, гласовна аналитичка-синтетичка метода. Осим тога, Натошевић је уз буквар написао и упутство намењено учитељима, па је у српској пракси после тога постао обичај међу писцима буквара да уз сваки буквар објаве и посебно упутство. Стево Чутурило усавршава методска начела која је Натошевић применио у свом *Буквару* и објављује 1886. године буквар који се задржао у употреби и после Првог светског рата, и поред појављивања других буквара. Међуратни период обележен је по великом броју буквара који су једним делом већ били у употреби и почетком века али су систематичним усавршавањем и дорађивањем у неколико издања нашли своју примену и до почетка Другог светског рата. Тако је, на пример, на званичном конкурс Министарства просвете 1897. године, *Буквар* Михаила Јовића примљен уместо Чутуриловог *Буквара* (Чутурилов *Буквар* се користио са Јовићевим до 1926. године), и захваљујући вишегодишњем усавршавању и мењању методске структуре користио се до Другог светског рата.

Критеријуми за израду буквара у периоду између два рата

Сва питања у вези са избором одговарајуће методе, поступка, облика рада изазивала су недоумице на нашим просторима већ са појавом првих буквара израђених крајем 19. века. Зашто се није могао направити знатно бољи и савршенији буквар? Јован Ђ. Јовановић, као одговор на ово питање у својој *Методици буквара* (1927), издваја два разлога чиме се умногоме објашњавају тадашња начела обликовања и принципи којима су се руководили аутори буквара. Први разлог је савршен фонетски правопис, а други су дидактички и психолошки разлози.³⁴⁰ Сви буквари незнатне су варијације аналитичко-синтетичке методе.³⁴¹ Заједничку основу буквара чинила је метода нормалне речи, а највише пажње посвећено је распореду слова док је вер-

³³⁹ Исто..

³⁴⁰ Јов. Ђ. Јовановић, *Методика буквара или елементарна настава матерњег језика у народној школи*, 1927.

³⁴¹ У периоду после објављивања конкурса Министарства просвете 1923. године, појавио се велики број буквара, преко 30. Према: Срећко Ђунковић, *Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј, Београд, 1964.

бална компонента, као и садржински квалитет текста потпуно запостављен. Заправо, „техника читања и механизација писања“ била је у овом периоду основни циљ наставе почетног читања и писања. Елементарна писменост сводила се на вештину која се и називала основним предметом образовања, са превасходно практичним и образовним вредностима, али не толико или никако васпитним. Јовановић констатује да су писци тадашњих буквара придавали превелику пажњу изграђивању технике читања и писања, често „приређујући говорне салате“³⁴² од слогова, речи и реченица без икаквог смисла и логичке везе. Стево Чутурило, пак, наводи како буквар мора „поглавито да служи вештини почетног писања и читања“, односно да је „вежбанка за писање и читање. Чим пак на штету овог главног циља се стану улазити споредни циљеви – вежбанка за цртање, калиграфија (...), белетристика, тад он престаје бити буквар, он постаје свашта“.³⁴³ Међу другим практичарима и ауторима буквара тога времена преовлађује слично мишљење. Чедомир Бушетић, на пример, присталица Чутуриловог методског приступа, сматра да су течност у читању и механизација писања „основа за логичко, естетичко и писмено изражавање на вишем нивоу“,³⁴⁴ мада не искључује важност и других циљева ове наставе, али само ако су у служби овог првог, доминантног циља.

Међутим, ко може да пише буквар и по којим критеријумима? Чињеница је да већина аутора потиче из школске праксе, и да су вишегодишњим радом настојали да своје теоријско и практично знање инкорпорирају у научни, методички, образовни и вредносни темељ прве школске књиге. Осим тога, научна сазнања из психологије, педагогије и дидактике временом су допринела осавремењивању и модификовању методских основа израде буквара. Један од аутора буквара, Милорад А. Вујанац, истиче како су на његов рад, осим личног искуства, утицала и искуства других учитеља, али и коришћење стране литературе, дела српских и страних писаца, највише немачких, који су извршили знатан утицај на њега као присталице синтетичке методе. Међутим, наводи како се „...чувао туђих утицаја, па ипак не могу рећи да сам оригиналан, нити одредити да ли сам више научио од деце, да ли од методичара, да ли сам пак сам нешто измислио. Мени није стало до славе и оригиналности, но мило ми је да помогнем учитељима да буду занимљивији, па да лакше и целисходније рад свој обављају.“³⁴⁵ Стево Чутурило у Предговору издању *Историје методике*, говорећи о особинама које треба да поседује писац буквара, наглашава као неопходно: „Онај који је наумио да пише прву

³⁴² Исто.

³⁴³ Стево Чутурило, *Историја методике почетничког писања и читања*, Додатак упуству уз Буквар, 1922.

³⁴⁴ Чедомир Бушетић, *Упуство за наставни поступак са Букваром*, 1926.

³⁴⁵ Милорад А. Вујанац, *Букварска настава по синтетичкој методи и начелу рада*, 1931.

књигу за децу, мора, пре свега, да је добар познавалац дечије душе, како би се могао спустити на ниски ниво моћи дечијег схватања...“, али и „до ситуације да се упозна са историјом развитка елементарне писмености уопште, почињући са мисирском писменошћу...“.³⁴⁶ Јован Ђ. Јовановић каже како „Буквар треба саставити, тако да он у истину причињава ученицима радост при учењу и да им у неку руку буду прва литерарна књига“,³⁴⁷ у први план истичући и шири образовни и васпитни контекст, не ограничавајући се само на неизоставан језички, односно говорни сегмент, као пресудан фактор. Модел који би најлакшим и најприроднијим начином довео „до свеснога читања и писања, а да при том не трпи усавршавање говора“,³⁴⁸ засигурно је био најважнији принцип у раду и основни критеријум у писању буквара. Стево Чутурило даје прецизан преглед методских циљева наставе почетног писања и читања, на основу којих проистиче и „план израде буквара“.³⁴⁹ У оваквом плану индукована је основна гласовна припрема убличена *усменом анализом и синтезом* (прво се даје јасан појам о гласу, као елементу људског говора, а затим се гласови спајају у слоге и речи), затим *наставом у писању* (учење писања писаним и штампаним знацима), *увежбавањем вештине писања и читања, писменим синтетизовањем* и, на крају, *развијањем осталих општитих циљева дечјег образовања*,³⁵⁰ помоћу грађе која треба да се налази у почетничкој читанци. Јован Ђ. Јовановић у *Методици* посебно издваја, између осталог, дидактичко-методичке захтеве³⁵¹ којих се треба придржавати при изради буквара.

³⁴⁶ Стево Чутурило, *Историја методике почетничког писања и читања, Додатак упутству за Буквар*, Београд, 1922.

³⁴⁷ Јов. Ђ. Јовановић, *Методика буквара или елементарна настава матерњег језика у народној школи*, 1927.

³⁴⁸ Исто.

³⁴⁹ Стево Чутурило, *Историја методике почетничког писања и читања, Додатак упутству уз Буквар*, 1922.

³⁵⁰ Стево Чутурило, *Упутство за наставни поступак уз буквар*, 1906.

³⁵¹ Видети опширније у: Јов. Ђ. Јовановић, *Методика буквара или елементарна настава матерњег језика у народној школи*. Овде је дат кратак преглед основних критеријума:

– **говорна компонента**

- *гласовно шчитавање* (Јовановић је велики противник слоговног шчитавања),
- *поступност у обради* (прво обрађивати самогласнике по методи нормалних гласова – а, о, е, и, у и р);
- *избор речи*,
- *поступно савлађивати слова* (не обрађивати истовремено оба знака и избегавати механичко читање).

– **текстуелна компонента**

- бирати текстове усклађене са дечјим узрастом,
- водити рачуна о логичким целинама и смислу,
- користити слике, уметничке израде, *по могућству у боји* (Јовановић је противник фонографичких вежбања која се налазе код Чутурила и Миркова),
- *избор и ред чланака, песмица и прича* (водити рачуна о разноврсности језичког израза),
- учење *прво писаних слова*, користити и писани текст,

Буквари у међуратном периоду

Анализирана су три буквара која су објављивана и коришћена у различитим временским размацама и периодима између два светска рата. Превасходни циљ овакве анализе је уочавање основних методских приступа и начина реализације у оквиру буквара и сагледавање базичне структуре и организације садржаја у њима. Два од три буквара већ су објављивана један низ година (Јовићев *Буквар* је четврто издање, а *Буквар* Милорада А. Вујанца чак десето издање), тако да су аутори у континуитету радили на њиховом усавршавању и побољшању. *Буквар за основну школу* (1927), Чедомира Бушетића умногоме се заснивао на методским основама *Буквара* Стеве Чутурила, пре свега на поступку упоредног учења писања и читања. Милорад А. Вујанац је аутор *Буквара* (1934), који је у овом издању заступао једну од варијаната упоредног учења читања и писања, учења прво штампаних малих, а затим и писаних слова. *Нови буквар за први разред основне школе у Краљевини Југославији* (1938) Михаила Јовића користио се у периоду од краја XIX века, све до почетка Другог светског рата. Његов буквар је у неколико наврата мењао методски приступ, а у каснијим издањима, као што је ово прегледано, у коаторству са Александром Лукићем, определио се за одвојено учење читања и писања, и то се прво уче само велика штампана слова, а затим мала.

Поредећи ова три издања, уочавају се разлике у техничко-графичкој опреми – обиму, формату, квалитету папира и штампе, величини и облику слога. Тако је код Бушетића *Буквар* обима 92 стране, формата 27,5x21,5 cm, тврдих, постојаних корица, доброг повеза и квалитетног папира. Друга два буквара скромнијег су формата и обима. *Буквар* М. А. Вујанца обима је 54 стране, формата 23x15 cm, брошираног повеза. *Буквар* Михаила Јовића обима је 80 страна, формата 19x15 cm, тврдих корица. Типографска структура такође је уједначена; аутори користе крупнији слог слова на почетку буквара (Бушетић доследно спроводи кроз цео *Буквар*), са проредом између редова, поштујући основне физиолошке и психолошке захтеве читљивости. Разлике постоје у синтаксичким целинама – дужини реченица и величини слога у њима. Код Вујанца и Јовића, реченице су, у односу на нормалне речи, штампане мањим и неуједначеним слогом, са мањим проредом што отежава читљивост. Штампана слова су бесерифна код Вујанца и Јовића (с тим што Јовић обрађује верзал-

- слова која се ређе употребљавају касније се обрађују;
- техничка опрема,
- да је „спретне величине, да се може носити у торби“,
- величина слова и писаних и штампаних да је читљива,
- штампати на лепој и белој хартији,
- слике јасне и уметнички израђене у потребној величини,
- „повез трајан, цена умерена“.

на слова), са серифом код Бушетића. Облик писаних слова уједначен је код сва три аутора; код Вујанца нагињу калиграфским у великим словима. Приметна су настојања аутора да у мору понуђених метода и разноврсних модалитета приближе методску основу као решење које би представљало побољшање у наставној пракси. Методе и распоред учења читања и писања јесу основни критеријуми, и најважнији захтев, којих су се придржавали, али постоји и тежња аутора за нешто оригиналнијим приступом, разноврснијим начинима примене и савременијим облицима рада. Ауторско сагледавање функције буквара и његовог значаја у настави може се уочити у начину организације, обликовања садржаја и одабраних методских приступа. На пример, код Бушетића има развијеног вербалног садржаја у буквару, што има превасходно за циљ додатно увежбавање ученика у писању и читању. Бушетић објашњава да је буквар основно помоћно средство и не очекује од буквара да сâм научи децу писати и читати; носилац таквог процеса је, заправо, учитељ. Зато Бушетић напомиње значај буквара у ваншколском раду и вежбању, сматрајући да ако се основно градиво савлада на часу „па се буквару остави сама улога срества за обнављање и допуну вежбања, онда буквар не може бити штетан, већ разумљиво користан“.³⁵² Вујанац, исто тако, тежиште наставе не пребацује у потпуности на буквар већ на учитеља: „Учитељ је главна метода, његова рука, његова табла и креда најбоља су словарица“³⁵³. У раду користи и друга наставна средства у виду различитих активности „физичког и духовног рада“ (рад, покрет, подражавање – учионица, двориште, башта...). У том духу урађен је његов, наизглед, једноставнији буквар, сачињен више као практичан и радни материјал. Јовић у *Буквару* примењује и друге облике рада и разноврсније садржаје (допуњалке, словарица на крају уџбеника, мање језичке игре). Можда је и најнеобичнији у односу на друга два буквара, што се може приметити према садржајним елементима у његовом буквару. Користи животније и динамичније илустрације у боји, које се не налазе само у функцији нормалних слика и нормалних речи, већ представљају и добру подлогу за тематски материјал. Осим тога, Јовић је користио и посебну словарицу, која је била његов изум, у облику узане свешчице са словима која су била погодна деци за прецртавање (о начину коришћења словарице и буквара говори Јовић у свом *Упуству*).

Заједничка методска основа сва три буквара је комбинована гласовно-синтетичка метода (метода нормалних гласова са фрагментима интерјекционе методе, затим фонетичка и фонографска метода) и аналитичка метода (метода нормалне речи). Заправо, Бушетићев *Буквар* заснива се на методи учења

³⁵² Чедомир Бушетић, *Упуство за наставни поступак са Букваром*, 1926.

³⁵³ Милорад А. Вујанац, *Букварска настава по синтетичкој методи и начелу рада*, 1931.

читања помоћу писања (по угледу на Чутурилов буквар), где се читање учи писањем, односно писањем се настоји премостити тешкоће при шчитавању гласова у реч.³⁵⁴ Варијабилности и варијантности у букварима изражене су у начину шчитавања (гласовном и слоговном), распореду учења читања и писања и квалитативном и квантитативном избору речи. Самогласници се обрађују на почетку буквара, у чему преовлађују методе нормалних гласова и фонетичка метода. После тога се остали гласови обрађују по методи нормалне речи.

Чедомир Бушетић	Мих.Јовић Александар Ђ. Лукић	Милорад А. Вујанац
<ul style="list-style-type: none"> • Комбинована метода нормалних гласова и нормалних речи • Упоредно учење малих писаних и штампаних слова • Гласовно шчитавање 	<ul style="list-style-type: none"> • Комбинована фонографска метода и метода нормалних речи • Одвојено учење прво великих штампаних слова • Слоговно шчитавање 	<ul style="list-style-type: none"> • Комбинована метода нормалних гласова и нормалних речи са фонетичком методом • Упоредно учење малих штампаних и писаних слова • Слоговно шчитавање

У свим букварима дефинисана је дводелна структура – први део који обухвата обраду самогласника и осталих гласова по једној комбинацији или комбинацији две методе и други део са одговарајућим избором читалачког материјала (читанка). Јован Ђ. Јовановић у *Методици буквара* наглашава да се структура буквара састоји из првог, „елементарног“ дела, који може да се подели на 30 методских јединица (учење слова). Други део буквара предвиђен је за обраду „Читанчице“ („Прве Читанке“),³⁵⁵ која, опет, и не мора да се обавезно налази у буквару, може се штампати одвојено. Стево Чутурило, исто тако, одређује методску организацију буквара која се базира на два циља, два дела – „грађу са основним сликама и речима за вежбање у шчитавању“, и у другом делу – „грађу за стварно читање и за вежбање у говорењу и мишљењу“.³⁵⁶

³⁵⁴ Иако је по свом пореклу синтетичка, с временом је прерасла у аналитичко-синтетичку.

³⁵⁵ Исто.

³⁵⁶ Стево Чутурило, *Упутство за наставни поступак са Букваром*, Београд, 1926.

Припремни период

Издавање припремног периода као структурне компоненте у овим букварима одлика је схватања улоге припреме ученика за елементарну наставу писмености. Стево Чутурило, на пример, наводи „опште правило“ којим треба да се руководе писци буквара, и то да „пре него што отворе буквар, почетници морају знати усмену синтезу, да усмено чита, да анализира реч на гласове и да све гласове споји у говорне облике“.³⁵⁷ Коришћење буквара предодређено је специфичним образовним циљевима наставе почетног читања и писања. Временски интервал трајања припремног периода у стручној литератури прилично је неодређен, и дуго се нису могли наћи усаглашени ставови о његовом трајању. Заступана су мишљења од тога да је припремни период непотребан, па преко настојања да се што касније започне са припремним радњама. Недостатак истраживања у овој области, што би дало објективно сазнање о нивоу претходног знања и развојним могућностима ученика, онемогућавао је постављање прецизнијих захтева за нормирање правилнијег и методички организованог приступа. У прво време учење се читања и писања почињало са поласком у школу. Касније је тај прелазак померен на неколико недеља по почетку школске године, а дотле је била заступљена општа припрема.³⁵⁸ Општа припрема се састојала из посматрања предмета и слика, анализирања речи, синтетизовања гласова, до исписивања посебних црта које су саставни делови писаних слова... Ни око самог назива припремног периода педагози се дуго нису могли сложити. У прошлости је називана „очигледном наставом“, „зорном обуком“, „почетном завичајном наставом“ (проналажење везе између природе и живота у завичају), а затим дуго и „почетном стварном наставом“. Према Д. Рајичићу, који је негирао васпитне вредности такве наставе,³⁵⁹ садржајна структура припремног периода задржала је исте карактеристике већ неколико деценија – деца првих недеља „осим рачуна и нешто религијских поука, не занимају се ничим другим до припремним радњама за учење читања и писања“. Међутим, Стево Чутурило сматра да је припремни период неопходан, и да је довољан период од месец и по до највише два за општу припрему ученика (у свом *Упуству* наводи интервал од тридесет и два дана – упознавање са ученицима, припремна вежбања за читање – реченица, реч и слог, очигледна обрада нормалних слика, усмена анализа и синтеза, припремна вежбања за писање, припремна вежбања за читање).

³⁵⁷ Стево Чутурило, *Историја методике почетничког писања и читања, Додатак упуству уз Буквар*, 1922.

³⁵⁸ Др Душан Рајичић, *Посебна дидактика или наука о предавању појединих наставних предмета у основној школи*, Београд, 1928.

³⁵⁹ М. Јањушевић, *Методика наставе почетног читања и писања*, Педагошко друштво НР Србије, Београд, 1953.

Стеван Окановић указује на то да у првим данима ступања у школу нема систематски организоване наставе, већ се деца уче реду и понашању не заборављајући битан елемент игре, значајан за овај узраст.³⁶⁰

Аутори буквара, Бушетић и Вујанац, у својим упутствима уз букваре објашњавају трајање припремног периода и његову садржајну структуру. Бушетић сматра да пре почињања учења писања и читања треба извести одређене радње, које дели на оне које имају за циљ увођење деце у наставу и у школски живот, и на специјалне, које препоручује већ једанаестог дана од поласка у школу³⁶¹, где се највише пажња придаје правилном шчитавању и писању. После правилног усвајања гласова прелазило се на анализу прво затворених слоговних скупина у којима се уочавају гласови, а затим на усвајање појма о речи и припрему за писање, која се састојала из вежбања „елементарних црта“ од којих су састављена слова. Милорад А. Вујанац у свом приручнику *Букварска настава по синтетичкој методи и начелу рада* (1931), разматра букварски период у целини, који одређује за пет месеци рада. Непосредну припрему ограничава на првих 5–6 дана (уознавање ученика, понашање у школи, коришћење прибора за писање, моторичке вежбе.), од петнаестог дана гласове и слова посебно обрађује на словарици, а прелази на рад са букваром тридесетог дана.

Букварски део

А) Обрада самогласника. – Чедомир Бушетић у првом делу буквара, по методи нормалних гласова, на шест страна упознаје ученике са групом самогласника (редоследом **о – а – у – и – е**), укључујући и сугласник **п**. Тематски, по странама, издвојене су централне илустрације којима се асоцијативно издвајају гласови потпомогнути и фонетичком методом (положај говорних органа на илустрацијама предочава начин изговарања гласа). Бушетић инсистира на самосталном учењу самогласника без формирања самогласничких скупина (*ai*), примећујући да се у таквим склоповима један самогласник изговара другачијим акцентом (хијат), што ученицима отежава процес шчитавања. У овом делу буквара изузетно је прегледна и јасна организациона структура стране, а пригодна илустрација олакшава антиципацију гласовне компоненте. Ликовни сегмент представља водећи елемент организације; око илустрација налазе се и писана и штампана мала слова самогласника дата у линијатурама, са графичким приказом подударана писане и штампане графеме. У дну стране налази се линијатура са визуелизацијом исписивања

³⁶⁰ Стеван Окановић, *Почетна настава читања и писања*, Београд, 1914.

³⁶¹ Основна школа била је четворогодишња, Бушетић настоји убрзати процес читања и уједно га свести на механички процес, изражавајући бојазан да сувише исцрпне припремне радње могу потрошити драгоцену време које треба посветити учењу читања и писања, како се то не би надокнађивало у 2. разреду.

слова, црвеном бојом истакнут је правилан начин исписивања саставних спојница и везних спона слова.

Милорад А. Вујанац уводи блок самогласника по методи нормалних гласова и фонетичкој методи, редоследом **а – о – у – е – и**, илустративно поткрепљених и тематски представљених садржајем из живота ученика, са посебно наглашеним положајем говорних органа при изговору одређених самогласника. Испод сваког самогласника налази се и линијатура са представљеним посебним цртама, тј. елементима слова. Дводелна структура страна предвиђена за обраду самогласника (по два вокала на свакој страни), оптерећена је бројним говорним скупинама и узвицима иницираним принципима интерјекционе методе („Узвизи су садржајем пунији од било које реченице...“³⁶²), тако да се на једној страни могу уочити бројни елементи од два узастопна самогласника, на пример, ао!, ао-ао!; ау! ао! уа!, ео, уе, ае-ае!, аи!, ио, ие, итд.

У *Буквару* Михаила Јовића и Александра Ђ. Лукића, доминирају тематске илустрације у боји сликара Павла Васића.³⁶³ Самогласници и сугласници уводе се по фонографској методи и по принципу „оптичких слика“, где се уочава структура предмета и поистовећује са графичком структуром слова (слово **а** – ашов, **и** – игле, **ш** – штапови, **т** – теразије, **с** – срп). Осим акцентоване фонографске сликовне структуре слова, кроз цео буквар доминира развијен ситуациони сликовни материјал (што није случај са прва два буквара), пружајући разноврснију основу за методску организацију часа (уводни разговори о слици, повезивање са примерима из свакодневног живота). Заступа слоговно шчитавање формирањем слоговних скупина (ши–ша, ма– ма, и– ма).

Б) Обрада осталих гласова. – У *Буквару* Чедомира Бушетића, од слова **р** па надаље, доминантна је метода нормалних речи. Систематична и доследна структура обезбеђује јасан увид у вербални материјал и доприноси лакшем сагледавању елемената организационе структуре. Изражена је функционалност наспрамних страна са истовременом обрадом малог писаног и штампаног слова, сликом нормалне речи, обимном лексиком и једноставнијом синтаксом. На левој страни налазе се писана мала слова са сликом нормалне речи, испод слике назив предмета, а затим низ речи и неколико реченица. На десној страни је штампано слово са упоредо приказаним писаним словом. Бушетић истиче да су штампана слова слична писаним и изводи их из писане структуре слова (црвеним тачкицама обележио је црте које „отпадају“ од писаног слова, а црвеном бојом црте које се додају да би се формирало штампано слово). Однос ликовног и вербалног садржаја

³⁶² Милорад А. Вујанац, *Букварска настава по синтетичкој методи и начелу рада*, Београд, 1931.

³⁶³ Павле Васић (1907–1993), истакнути је српски уметник и историчар уметности. Припада правцима колористичког експресионизма и поетског и социјалистичког реализма.

је уравнотежен, реалне илустрације омогућавају упознавање ученика са очигледном сликом предмета, а затим се конкретизују писменим и усменим изражавањем.. Диференцирање нових гласова у речима омогућено је истицањем у саставу речи црвеном бојом слова која се обрађују, и то на почетку, крају и у средини речи. Методска структура часа заснива се на етапама – *истицање циља* (мора да буде јасан и занимљив, да ученици знају о чему ће разговарати), *кратак разговор о предмету нормалне речи* (назив предмета, општи облик, грађа и својства, корист или штета), *разговор о слици у буквару, елементовање и уочавање новог писмена* (анализа речи на гласове и уочавање новог писмена), *писање новог слова, шчитавање* (прво на табли, затим словарици и у буквару), *упознавање штампаног слова*³⁶⁴. На оваквој методској структури часа заснива се у осталим сегментима Бушетићев *Буквар*. Избором и обимом речи предвиђеним за обраду слова, настоји да унесе садржаје из свакодневнoг живота детета. По странама број речи креће се од дванаест (на почетку буквара), па чак до тридесет и три или четрдесет и четири разноврсних речи (код слова **с** и **к, ч**), што је превелик број за савладавање и увежбавање. Бушетић објашњава у свом *Упутству* основне захтеве које је тежио да испуни у овом буквару. Пре свега да се заснива на фонетским принципима (најважнији захтев), да је усаглашен са начелима гласовног шчитавања речи, да се у буквару користи истовремено учење писаних и штампаних слова, као и да је избор речи у складу са дечјим интересовањима и прилагођен развојним могућностима. Међутим, Бушетић наглашава да се није посебно бавио редоследом обраде слова поштујући принципе графичке поступности, и сматрајући да ако је припрема за писање квалитетно урађена „графичких тешкоћа неће ни бити, ма којим редом изучавали слова“.³⁶⁵ Логичке целине нису у потпуности равномерно распоређене у буквару, већ су дате само на крају другог дела буквара. (У првом делу буквара преовлађују једноставније реченице: *пера пао у рупу; петре ето ти пите/“пошто шешир; што шараш по пропису; што немаш, то ишти/умери се; ми смо мирни путем/ прво учење, онда играње; при спавању сањамо*). У другом делу буквара Бушетић даје тринаестак текстова (*Вредан ђак, Школа, Добар ђак, Вреднице, Поље, На ливади, Бог...*), једноставних и функционалних ради изграђивања читалачке технике.

Милорад А. Вујанац обрађује методом нормалних речи упоредо мала штампана и писана слова. Просторни распоред стране започиње сликом нормалне речи са истакнутим гласом, односно графемом која се учи, док се слоговне скупине налазе испод, са краћим реченицама. Писано слово и писани текст налазе се у мањем обиму. „Слогови су појмови и мисли за

³⁶⁴ Исто.

³⁶⁵ Исто, стр. 32.

себе“,³⁶⁶ сматра Вујанац, њима се посебно наглашавају осећања, а затим мимиком и гестом дају садржину („Узвици су садржајем пунији од било које реченице“). Цео буквар подељен је на слогове, а слоговно шчитавање основа је у буквару. „Што се више слогови примичу један другоме, то и сливање слогова и речи треба да је брже, тако да се онде, где настају речи без прореда, почиње читање на речи“.³⁶⁷ Вујанац је присталица синтетичке методе. По његовом схватању, „анализа деформише говорне вредности у делове без говорне вредности“. Основу целокупног методског приступа заснива на принципу да „аналитичка метода тражи гласовно шчитавање, а синтетичка природно читање мисли“. Исто тако, сматра да деца током гласовног шчитавања изговарањем последњих гласова у речи често забораве прве и онда не знају шта су прочитали. Мала штампана слова прво обрађује јер су једноставнија, док велика слова не обрађује јер „не захтевају велику вештину“. Вербални материјал који уводи не заснива се толико на свакодневним речима која су блиска и позната деци, већ су доминантне изоловане слоговне скупине које не обезбеђују ученицима разумевање:

Слово п

па. по. пу. пе. пи! – папа! пипи! пупу! –
пио и попио. па? – пио, пио, па пао. па? – пао у пепео.

Слово в

ва. во. ви. ву. ве. – ви и ви. ви па ви. –
иво пио пива. па? пиво опи иву. па? иво пао. павао иву увио.

Слово т

та. те. ти. то. ту. ту-ту!
ето ти то и ово ту, па ову, па ту...

Етапу слоговања Вујанац користи као уводна вежбања пред читање, спајањем сугласника у неколико варијаната са самогласником, што, у ствари, представља непотребан механички процес јер се увежбава на гласовним скупинама које нису носиоци значења.

Вујанац посебно разматра значај „рачунске наставе“, али само у циљу писмености и језика јер омогућава динамичнији и активнији приступ настави. „Цифре су рачунска азбука (...) а цифру сматрамо као и свако слово, те и њих и рачунске знаке покажемо деци да их читају, а не да њима рачунају“³⁶⁸ (два пса. три пса. пет лапа. три мрва. седам стопа. осам врста. три

³⁶⁶ Милорад А. Вујанац, *Букварска настава по синтетичкој методи и начелу рада*, 1931.

³⁶⁷ Исто.

³⁶⁸ Исто.

прста. десет прстију). У другом делу буквара налази се читанка, у којој су систематски поређани предмети за тзв. очигледну или зорну наставу. Вујанац даје текстове на осам страна, и то краће форме, песме, басне, брзалице и мање текстове који прате учење штампаних и писаних слова са илустративним прилозима.

Михаило Јовић прво обрађује велика штампана слова фонографском методом, коју настоји да примени при обради већине слова, и методом нормалних речи (од слова *с*). По структури страна се састоји из фонографске слике, графеме, нормалне речи и нормалне слике, испод се налазе слоговне скупине двосложних речи и једноставније реченице са наглашеним слоговним конструкцијама (*та-та и-ма сат, и ти та-со и-маи сат, о-сам са-ти*). Јовић користи словарицу, има доста примера у буквару у којима се захтева коришћење слова за допуњавање (словарица се налази на крају, две стране са перфорацијама ради лакшег коришћења, сва велика слова). Избор речи и реченица приближно одговара структури друга два буквара. Јовић активно користи и другачије облике рада који имају подстицајну улогу, и језичке игре, издваја „тешке речи“ са почетним сугласничким елементима (*стопа, стана, стена, ступа, смета, песма, снује, тесно, срео, сруши, стуб, снег...*), затим дугачке речи (*александар, александровац, пољопривредник*), и палиндроме (*ана, око, капак, кулук, мати, читам; отеше риђи решето; саво, иди види оvas; морам сићи с маром*). На почетку другог читалачког дела, Јовић групише писана слова, и велика и мала, обрађујући их упоредно користећи и краће писане текстове. Од других текстова за увежбавање читања, у буквару се налазе народне пословице, загонетке, народне приче, краће песме и игре.

Закључак

Буквари су својим садржајним структурама и примењеним методама превасходно били намењени правилном артикулисању гласова, гласовних скупина и правилном шчитавању речи. Најфреквентнији гласови у сва три буквара усвајају се по принципима синтетичке методе. Вокали су у фонетској природи нашег језика најједноставнији за изговор, а пошто се не могу само они обрађивати, користе се и једноставнији сугласници како би се формирале једноставније речи. Тог принципа у основи су се придржавали Јовић и Бушетић, сваки на одређен начин, према методама за које су се определили. Јовић користи фонографску методу (у целини, не само на почетку буквара), избегавајући толико методу нормалних гласова и форсирајући слоговно шчитавање, образујући једноставније слоговне групе једносложних и двосложних речи. Бушетић користи методу нормалних гласова и фонетичку методу, али не примењује узастопно груписање само-

гласника, обрађује их самостално, док су физиологија гласа и артикулација приоритет на почетку буквара. Метода нормалне речи заступљена је код сва три аутора, и то у неколико варијаната са комбинацијама других метода. Код Јовића фонографска метода више отежава методски приступ, с обзиром на то да код већине слова покушава да пронађе подударност између графема и појединих објеката. У овом, као и код друга два буквара, у мањој или већој мери, квалитативни избор речи и реченица није био примарни циљ приликом израде буквара. Од сва три буквара вероватно је највише напора у учењу захтевао буквар М. Вујанца. Његов буквар, од почетка (али и даље, у већем делу), засићен је самогласничким скупинама, узвицима, касније и набацаним нелогичним слоговним скупинама, синтагмама, што додатно оптерећује ученике изговарањем и коришћењем низа непотребних операција које су им, при томе, потпуно неразумљиве. Вујанац користи најпростије цртеже као подстицај за стваралачки рад и креативно размишљање. По њему, „То не мора бити лепо, али је у основи довољно, а у дечјем образовању и васпитању врло корисно“. Међутим, несугестивност бледих, поједностављених илустрација од ученика захтева изузетан напор и не толику мотивацију за рад. Функционалност буквара најизраженија је код Бушетића – прегледан је, приступачан и разумљив, не одступа од систематичног распореда вербалног и ликовног садржаја, визуелна комуникације може се подвести под успешне дидактичко-методичке, педагошке и естетске аспекте. Наравно, методе које сва три аутора користе у својим букварима више се не примењују толико самостално. Такав начин рада није се могао у целини задржати у настави из једноставног и практичног разлога што је немогућа његова примена на све гласове. Зато се ове методе не користе у чистом облику, већ у комбинацији са другим гласовним методама, и то највише у припремном периоду у оквиру аналитичких и синтетичких вежбања, при давању појма о гласу и делимично током обраде почетних слова у буквару. Међутим, тековине ових метода, тј. позитивна искуства, унете су у гласовну аналитичко-синтетичку методу, одређујући смер развоја букварске наставе и методолошких компонената буквара. После Другог светског рата, ова метода је и званично дефинисана законским оквирима и унета у наставни план и програм којим се прописује да се „почетно читање и писање изводе паралелно, и то по гласовно аналитичко-синтетичкој методи“.³⁶⁹ Али, њена примена је и даље остала спорна у послератној педагошкој пракси, што се одражавало и на методске основе буквара. Послератни буквари постају савременији и технички опремљенији, али низ година задржавају базичне одлике и стабилну структуру међуратних буквара са кореном у методи нормалне речи.

³⁶⁹ Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј, Београд, 1963.

Литература

- Бушетић, Чедомир Т. (1927): *Буквар за основне школе*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд.
- Вујанац, Милорад А. (1931): *Букварска настава по синтетичкој методи и начелу рада*, Издавачка књижарница Геца Кон, Београд.
- Вујанац, Милорад А. (1934): *Буквар*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд.
- Јовановић, Јов. Ђ. (1927): *Методика Буквара или елементарна настава матерњег језика у народној школи*, Издавачка књижарница Геца Кон, Београд.
- Јовић, Мих. (1920): *Упутство за предавање Буквара*, Издавачка књижарница Геца Кон, Београд.
- Јовић, Мих., Лукић, Ђ. Ал. (1938): *Нови Буквар за први разред основних школа*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд.
- Милатовић, др Вук (1990): *Настава почетног читања и писања*, Приручник за учитеље и студенте Педагошке академије за образовање наставника разредне наставе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Моачанин, Павле (1959): *Методика елементарне наставе српскохрватског језика*, Уџбеник за учитељске школе, Нолит, Београд.
- Мурадбеговић, др Мухамед (1968): *Комплексни и монографски поступак у почетном читању, прилог експерименталном истраживању*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд.
- Окановић, др Стев. М. (1914): *Почетна настава читања и писања*, Београд.
- Перушко, Тоне (1962): *Матерински језик у обавезној школи (Специјална дидактика)*, Педагошко-књижевни збор, Загреб.
- Рајичић, др Душан (1928): *Посебна дидактика или наука о предавању појединих наставних предмета у основној школи*, Штампарија Св. Сава, Београд.
- Ћунковић, Срећко (1963): *Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј Београд, Београд.
- Чутурило, Стево (1906): *Упутство за наставни поступак са букваром са огледима за почетно писање и цртање*, Београд.
- Чутурило, Стево (1922): *Историја методике почетничког писања и читања, Додатак упуству уз Буквар*, Издање књижарнице Рајковића и Ћиковића, Београд.

Nataša Protić
Belgrade

PRIMERS IN THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS*Summary*

The author generally treats the methodological bases of primers within the framework of initial learning of reading and writing, the significance of pedagogical, psychological cognition and the effect of practical experience on the development of primers and their use in the school practice. In the second part, several characteristic methodological approaches are analyzed, as well as the way of organization of the content of primers in the period between the two world wars.

БУКВАРИ ЗА СПЕЦИЈАЛНЕ ШКОЛЕ

Апстракт: У раду су приказани уџбеници за специјалне школе, у првом реду буквари који се јављају веома касно, као уосталом и школе за ову категорију деце. Најпре се појављују буквари за слепе, паралелно у Паризу и Бизерти, године 1917. *Српски буквар за слепе ратне инвалиде*, односно *Моје прво радовање*, 1918. године. Први буквар за лако ментално ометене у развоју, *Моја прва књига*, појављује се тек 1970. године. Доста касније јављају се буквари за глувонему децу. Први штампани буквар под називом *Буквар за децу оштећеног слуха*, тек 1974. године.

Кључне речи: специјалне школе, деца оштећеног слуха, слепи, слабо-види, деца ментално ометена у развоју, буквари.

Буквари за специјалне школе

Уџбеници за специјалне школе, у првом реду буквари, јављају се релативно касно, као уосталом и школе за ову категорију деце, како у свету тако и код нас. Осим тога, они се јављају хетерохроно за сваку категорију ометености. За неке категорије деце они су идентични (за телесно инвалидну децу), за неке само адаптирани сходно психофизиолошким могућностима деце (за слабовиду децу), за неке су адаптирани перцептивним могућностима (за ментално ретардирану децу), а за неке категорије посве другојачији, сходно могућностима те деце (за слепе на Брајевом писму, за за глуве сходно артикулационим могућностима те деце).

У Србији су се најпре јавили уџбеници за слепе, паралелно са отварањем школе, јер су буквари били прво и основно учило, а затим за глуву децу, док се знатно касније јављају за ментално ретардирану децу. Дакле, појава посебних уџбеника, а међу њима на првом месту буквара, условљена је физиолошким оштећењем насталим код деце и могућностима компензације оштећеног чула викаризирајућим. Парасензитивни путеви за перцепцију графема (Брајевих тачака код слепих) или гласова, артикулема, код глувих су на бази конестетичког памћења артикулационог покрета фонеме. Све је то утицало да су се морали појавити посебни, специјални уџбеници за ову категорију деце.

Бројчаност ове категорије је у промилима, у односу на нормалну популацију, па су и школе за њих у знатно мањем броју од редовних основних школа: једна школа за следе, седам за децу оштећеног слуха, и тридесетак за ментално ретардирану децу. Остале категорије хендикепиране деце су амбулантне школе при болницама (за телесно инвалидну), или при рехабилитационим центрима (за децу са говорном патологијом). То је био, такође, разлог да су се уџбеници за ове школе појавили знатно касније и од стране различитих издавача.

Парадоксално је, али истинито, да су прве уџбенике писали и штампали (добровољним прилозима) сами оснивачи специјалних школа: Радивој Поповић у Новом Саду 1888 (уз помоћ „честите госпођинске задруге“); Коста Николић у Београду 1898, уз помоћ „Друштва Краљ Дечански“; Вељко Рамадановић 1918. у Бизерти, уз помоћ „Перманентног фонда за помоћ слепима“, итд. Даље нико не штампа уџбенике, па ни букваре, све до 1954. године, када Савез глувонемих Југославије почиње да издаје књиге за глуве преко свога предузећа „Космос“, које Секретаријат за просвету само одобрава, али не помаже у материјалном погледу. То траје до 1970. године, када књиге за специјалне школе почиње да издаје Савез друштава дефектолога Југославије, пуних десет година (1970–1980), које је само одобравао Секретаријат за просвету, да би на крају, 1980. године, када је основан Завод за издавање уџбеника, почео да издаје и уџбенике за специјалне школе.

Најзад, у овом уводном делу треба рећи и то да је свака врста уџбеника условљена поред психофизиолошког статуса те категорије деце, и методско-дидактичким специфичностима еквивалентним апацептивним могућностима те категорије деце, што је довело до тога да се за сваку категорију ометене деце морао да штампа посебан буквар.

Буквари за следе

Буквари за следе заснивају се на тачкастим графемама које је пронашао Француз Луј Брај, и које су 1844. постале званично писмо за следе. Писмо се састоји из ћелије од шест тачака, поређаних у два вертикална реда по три тачке, које се тактилном дистинацијом разликују једна од друге. Тако су добијена сва слова азбуке, правописни знаци, бројеви и математички знаци, ноте и музички знаци, хемијске формуле итд.

Брајева азбука је адаптирана на све језике, па и на српскохрватски, (Винко Бек 1894, а Вељко Рамадановић 1918), да би се јединствена југословенска азбука оформила 1956. године.

Први буквари за следе јавили су се истовремено у Паризу и у Бизерти. У Паризу је хуманитарна организација „Стални потпорни Брајев фонд“, ангажовала проф. Миодрага Ибровца, који се тада налазио у Паризу, да допуни

француску Брајеву азбуку српским словима којих у француском језику није било. Он је то учинио, и на тој азбуци се 1917. године појавила књига *Српски буквар за слепе ратне инвалиде*, која је доживела два издања. Истовремено, независно од рада ове хуманитарне организације, Вељко Рамадановић у Бизерти сам штампа буквар *Моје прво радовање* 1918. године, а 1919. године уз помоћ хуманитарног друштва „Стални потпорни фонд за слепе“, штампа и *Српски буквар за I разред основне школе*. Књига *Моје прво радовање* је доживела седам издања, а *Српски буквар* три издања.

Од 1921. године, када је објављено седмо издање Рамадановићевог *Буквара*, требало је да прође пуних тридесет и пет година док се није појавио модернији буквар, 1956. године, проф. Петра Вукаса, *Почетница за први разред основне школе за слепу децу*, и годину дана касније, 1976. године, *Буквар за одрасле слепе*, I део, Петра Вуксана и Ане Штефанец, у издању штампарије „Филип Вишњић“.

После петнаест година, 1970. године, јавља се модернији, илустровани, на пластичној фолији, буквар Алексија Ботоћанина, *Буквар за I разред основне школе за слепе, свеска I и II*, који је илустровао Драгиша Ђурђевић, а објавио Завод за слепе „Вељко Рамадановић“ у Земуну. И најзад, после дванаест година, 1982, јавља се, на научној основи и експерименту, буквар професора др Живојина Цветковића, редовног професора Дефектолошког факултета, под насловом *Буквар за I разред основне школе ученика оштећеног вида*, који је доживео два издања, 1982. и 1987. године.

Издавање уџбеника за слепе захтева посебну графичку технологију, коју у окружењу нема нико, па је Србија штампала букваре на Брају и за друге некадашње републике, а данас посебне државе, и то:

– за Хрватску: Тонковић – Цвејић, *Почетница за I разред основне школе за слепу децу*, Београд 1969, издаје Савез организације слепих Србије и Друштво дефектолога Југославије

– за Босну и Херцеговину: Перо Рагуж, *Буквар са читанком за слијепу децу*, Сарајево 1977.

– за Македонију: Радојко Ковачевски и Викторија Ковачевски, *Буквар за I оделеније на Завод за слепи деца и младенци*, Београд 1965, издање „Филип Вишњић“, Викторија Ковачевски и Радојко Ковачевски, *Буквар за I оделеније за основно училиште за слепи деца*, Београд 1968, издање Савеза друштва дефектолога Југославије; Радојко Ковачевски и Викторија Ковачевски, *Буквар за I оделеније на Заводот за слепи деца и младенци*, Београд 1978, издање „Филип Вишњић“.

На крају треба поменути и *Приручник за описмењавање новослепих лица* Наталије Мијић, штампан у Београду 1984. године, у издању Савеза слепих Србије. Јединствен уџбеник те врсте у нас, чији је аутор такође слепа особа, која је на најбољи могући начин увела ослепеле у свет књиге.

Буквари за слабовиде

Уџбеници за слабовиду децу морају да задовоље сасвим другојачије критеријуме од уџбеника за слепе, јер слабовидо дете није слепо дете. То је нормално дете чији је визус смањен, а самим тим и могућност перцепције нормалних графема. На тај начин буквар и остали уџбеници имају корекциону и компензациону улогу у графичкој перцепцији речи. У том циљу, буквар за слабовиду децу има двоструку функцију – едукативну и рехабилитациону, тј. да садржајем образује, а графички да подстиче резидуе вида.

У школама за децу оштећеног вида се користе идентични буквари као и за осталу децу, с тим да су графички адаптирани за видне могућности ове деце, а то значи: увећана величина слова (блок слова); да су све линије у словима једнаке дебљине; да су црна слова на мат шамуа подлози у циљу спречавања рефлексije папира на видни нерв; већи је размак између речи и редова, самим тим је и већи формат књиге (В 5, тј. 17,5 x 25 см), ликовно-графички прилози (слике) имају такође компензациону улогу: јаче боје, прегледне, без много детаља, са јасно наглашеним карактеристикама објекта, са чистим контрастним колоритом. Једноставно речено, буквар треба да привлачи дете и да му не представља никакву тешкоћу у читању. У Србији је први уџбеник за слабовиду децу објављен тек 1970. године, под називом *Плави звончић*, аутора Анке Антић, Станике Ковачевић, Живорада Петронића и Милоша Личине, у издању Друштва дефектолога Србије, и *Читанка за I разред основне школе* Мирољуба Вучковића, у Београду 1998. године, у издању Завода за уџбенике, као редовни уџбеник за слабовиду децу графички адаптиран према напред наведеним условима.

Буквари за глувонему децу

Буквари за глувонему (слушно оштећену децу) се карактеришу посебним специфичностима базираним на учењу гласова на бази кинестетичког памћења артикулационих покрета за сваки посебни глас. Прво се формирају и памте говорни покрети за сваки глас, од којих се спајањем формира реч, а њој се додаје семантичко значење и тако ствара говор. То је више физиолошки акт него интелектуални, па је акт десурдизације истовремено и почетак букварске наставе, јер се кроз учење изговарања гласова стиче и акт читања и писања.

Ова специфичност је условила да су први српски сурдопедагози најпре објављивали приручнике за „изазивање гласова“ па онда читанке, а да се буквари нису ни појављивали. Први српски учитељ за глуву децу, Радивој Поповић, у Сремској Митровици је још 1892. године објавио књигу *Артикулациона настава*, а Вељко Рамадановић је у Пожаревцу 1898. године издао дело *О васпитању и учењу глувонеме деце*, да би тек касније биле објављене читанке. Међутим, доминантни моменат у почетној букварској-ар-

тикулативној настави, био је редослед учења гласова. У том погледу створен је и специфичан редослед који је морао да задовољи одређене критеријуме, дијаметрално различите од оних код читајуће деце, а то су: функционална фреквентна употребна вредност гласа, лакоће његовог изговарања, степен читљивости са уста и лица, једносложне па двосложне речи са вокалом у иницијалној позицији речи, истовремена обрада штампаних и писаних слова, примењена је аналитичко-синтетичка метода букварске наставе и сл.

До 1950. године у Србији није одштампан ни један буквар за глувонему децу. Те године је Секретаријат за образовање расписао конкурс за израду буквара за глувонему децу. На конкурс се јавио само Миодраг Матић, који је написао *Буквар за глувонему децу по аналитичко-синтетичкој методи*. Но нажалост, тај буквар, иако је био награђен, није штампан. Наставници су, свако на свој начин, правили своје букваре, почетнице, и тако то траје све до 1974. године, када се појавио први српски штампани буквар за глувонему децу.

Парадоксално је али истинито, да је први српски буквар за глуву децу објавило Друштво дефектолога Србије 1974. године, аутора Иванке Вујовић, Вере Андоновић и Иванке Илић, под називом *Буквар за децу оштећеног слуха*.

Први буквар је радо прихваћен, али су примећени и одређени пропусти, па су Иванка Вујовић и Вера Андоновић 1979. године објавиле *Буквар за I разред основне школе*, у издању Завода за уџбенике, да би наредне године Иванка Вујовић, Вета Андоновић и Иванка Илић извршиле допуне према новом наставном програму и објавиле *Буквар са сликовницом за I разред основне школе*, у издању Завода за уџбенике; прво издање 1980, и друго издање 1983. године.

Сада је актуелни буквар Иванке Вујовић и Вере Андоновић, *Буквар са читанком и поукама о језику за I разред основне школе*, Београд 1990, и друго издање 2000. године као заједничко издање Завода за издавање уџбеника Србије, Војводине и Космета, и друго издање 2000. године, у самосталном издању Завода за уџбенике Србије.

Треба посебно истаћи да је за овај буквар Иванка Вујовић написала *Приручник за наставу почетног читања и писања и примену буквара за децу оштећеног слуха*, Београд 1991. године, у издању Савеза друштва дефектолога Србије. Први и једини приручник уз буквар за сада.

Буквари за лако ментално ометене у развоју

Уџбеници за лако ментално ометене у развоју јављају се релативно врло касно, као уосталом и саме школе за ову децу. Прво одељење је отворено у Земуну 5. 9. 1929. године, а прва школа 1936. године, затим у Београду и Новом Саду 1930, у Панчеву 1932, итд. Привремени наставни план и програм

донет је тек 1931. године, који је настави језика посветио у прва два разреда 6 часова недељно, а затим од трећег до шестог разреда по пет часова. Задатак је био: „ученици се морају оспособити да науче течно говорити, разумљиво и изражајно читати, усмено и писмено да се изразе о догађајима и стварима“.

За реализацију овог задатка коришћен је буквар редовне школе, а први специјални уџбеник је објављен 1935. године, под насловом, *Мала рачуница за I разред*, која је обрадила све четири рачунске радње до десет, и то у слици без и једне речи. Уџбеник је написао и издао Вукашин Марковић, тадашњи референт за специјалне школе Министарства просвете Југославије.

Први буквар за лако ментално ометену децу објављен је тек 1970. године, од стране Властимира Миладиновића и Методија Војданића, под насловом *Моја прва књига*, у издању Друштва дефектолога Србије. Оба аутора су били дугогодишњи практичари специјалне школе у Умци, тако да је књига била прихваћена од стране олигофренопедагога и одмах адаптирана за језичка подручја Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Овај уџбеник је био у употреби све до 2004. године, дакле преко тридесет година, и доживео је три издања,

Други буквар за ову категорију деце написала је Драгослава Драгић, под насловом *Буквар са читанком и поукама о језику*, 2004. године, у издању Завода за уџбенике, који је и данас у употреби.

У циљу решавања недостатака буквара и других читанки за ниже разреде, наставници су прибегавали коришћењу редовних уџбеника али за два до три разреда ниже, што није било добро, јер је вербални депозит редовне поулације на знатно вишем нивоу од просечног нивоа ученика специјалне школе. То је принудило Министарство образовања да приступи изради специјалних уџбеника за ову категорију специјалних школа, тако да данас специјалне школе за лако ментално ретардирану децу имају за све предмете своје посебне уџбенике еквивалентне наставном програму.

Литература

- Дикић Ст, *Тифлологија*, Београд, 1957.
 Ковачевић Ј, *Допринос професора Миодрага Матића увођењу аналитичко синтетичке методе у настави слушно оштећене деце*, Београд, 1995
 Миладиновић Вл, *Методика српског језика за рад са лако ментално ретардираним ученицима*, Београд, 1998.
 Савић Љ, Уџбеници у специјалној настави, у: *Просветни преглед*, Београд, 1981, бр. 36, бр. 37.
 Цветковић Ж, *Савремена метода читања и писања следе деце на Брајевом писму*, Београд, 1997.

Ljubomir Savić, Ph. D
Belgrade

PRIMERS FOR SPECIAL SCHOOLS

Summary

The author presents textbooks for special schools for children with special needs, primarily primers, which appear very late, like the schools for this category of children. At first, primers for the blind appeared in parallel in Paris and Bizerta, the *Serbian Primer for the Blind War Veterans*, in 1917, and *My First Joy* in 1918. The first primer for lightly mentally retarded, *My First Book*, appeared in 1970 only. Primers for deaf-mute children appeared much later. The first published *Primer for Children with Impaired Hearing* appeared in 1974 only.

ЧИТАЊЕ И ПИСАЊЕ (БУКВАРСКИ ПЕРИОД) УЧЕНИКА СА ЦЕРЕБРАЛНОМ ПАРАЛИЗОМ

Апстракт: Овај рад указује на методичко-дидактичку организацију овог периода у раду са ученицима са церебралном парализом. Постоје различити поступци и облици рада који зависе од низа фактора, међу којима су најважнији везани за природу језика, програмску конципираност наставе почетног читања и писања, за врсту буквара или почетнице и за спрему наставника. У одабиру метода рада почетног читања и писања са ученицима са церебралном парализом, посебну пажњу треба усмерити на њихове психомоторне способности и сагледавајући их у потпуности, испланирати јасно и прецизно програмска решења ради ефикасне реализације оперативних задатака, тако да ништа не би било препуштено случајности. Зато наставник, без обзира на своје искуство, мора да изврши велике припреме за наставу почетног читања и писања.

У приказу резултата анализе емпиријских података, табеларно је приказана усвојеност оперативних задатака програма српског језика у нижим разредима (од I до IV), који се односе на усвојеност штампаних и писаних слова првог писма, читање и писање штампаних и писаних слова првог писма, а по монографском поступку обраде слова.

Ради ефикасности примене монографског поступка дискутовало се да ли у примени овог поступка дати предност аналитичким или синтетичким вежбама, јер у методичкој литератури и у пракси мишљења су различита.

Кључне речи: церебрална парализа, настава почетног читања и писања, психомоторне способности.

Увод

У методичкој литератури, као и у пракси, стручњаци различито распоређују активности везане за учење читања и писања. У томе има доста неслагања, јер то питање задире у проблеме односа читања и писања као веома сложених активности. Углавном, читање и писање у настави почетног читања и писања може се учити на три начина (модела):

- а) одвојено учење читања и писања;

б) упоредно (паралелно) учење читања и писања;

в) комбиновано учење читања и писања.

У разним временским периодима, у методичкој литератури и пракси, једном од ових начина је даван приоритет.

Одвојено учење читања и писања имало је више разлога за примењивање у старим школама него данас. Данас су се стекли такви школски и ваншколски услови да би било неефикасно учити посебно читање, а посебно писање.

Према једном моделу најпре се изводе предвежбе за читање, затим се учи читање, да би се на крају учило писање. У оквиру овог модела, неки аутори (Миладиновић В., 1994) сматрају да је читање интеграциони процес између визуелне перцепције слова и изговорене функције уз сталну контролу слушног анализатора. Почетно писање је обрнут процес. То је анализа говорне целине у словни низ или словну слику. Процес анализе речи на гласове, потребан за писање, је далеко сложенија психичка активност од процеса интеграције гласова у речи, потребне за читање. Анализирањем се реч изгуби, па се мора замишљати. Синтезом се она ствара и враћа живој речи. Читањем се постепено упознаје са елементима речи тако да је прелаз на писање знатно олакшан.

Према другом моделу истовремено се уче и читање и писање. Овакав начин подразумева да када ученик научи једно слово да чита учи како се то слово пише. Овај модел има оправдање пре свега због узрочно последничких односа читања и писања, јер учећи да чита ученик се спрема за писање и обрнуто.

Трећи модел подразумева комбиновање учења читања и писања, односно може се направити више комбинација.

Када је у питању почетно читање и писање у раду са ученицима са церебралном парализом, треба ићи са компромисима. То значи, измирити противуречности одвојеног и упоредног учења читања и писања њиховим комбиновањем. Пракса је показала да је најфикасније када се обраде појединачно неколико слова које ученици уче да читају, а истовремено се врши припрема за писање. Затим се учи читање друге скупине слова (која се такође појединачно обрађују) и паралелно се учи писање претходне скупине слова, да би се на крају научила читати и писати и преостала слова.

Многи теоретичари и практичари бавили су се питањем, којом врстом слова треба почети и којим редом их обрађивати у настави почетног читања и писања. Иако редослед усвајања слова зависи од врсте писма, предзнања ученика, способности ученика, активности наставника и његовог искуства у раду, методичари сматрају да се у одређивању редоследа обраде појединих слова морају уважити следећи принципи:

а) принцип фонетичке поступности, према коме прво треба обрађивати слова која означавају гласове који се лакше изговарају, односно шчитавају, а касније она слова чији се дотични гласови теже изговарају;

б) принцип графичке поступности, што значи да распоред обраде слова треба да зависи од тешкоће њиховог писања, где се прво обрађују слова једноставних облика и тако се једно иза другог лакше обликују;

в) принцип фреквенције или учесталости слова, према коме треба обрађивати прво слово са чешћом употребом како би ученици већ у почетку могли читати и писати што већи број речи;

г) принцип контраста, односно захтев да у редоследу обраде не буде близу слова сувише сличних облика, како не би долазило до њихове замене.

Редослед обраде слова изузетно је важан код састављања буквара по монографском поступку, који подразумева обраду једног слова на сваком часу. То је најстарији поступак где се слово обрађује детаљно, студиозно, уз потпуну заступљеност свих методичких активности које доприносе његовом квалитетнијем усвајању од стране ученика. Такође, за састављање буквара по поступку групе обраде слова, редослед обраде слова је веома важан. По овом поступку, група слова се може обрадити на два начина. Синхронизована групна обрада слова значи да се сва слова у групи обраде одједном, а да се њихово утврђивање у целини изврши на истом часу. Континуирана обрада значи да се група слова обради на истом часу, али једно по једно, појединачно једно после другог.

Када се примењује комплексни поступак при састављању буквара, проблем редоследа обраде слова најчешће решавају аутори буквара или радних свезака. Према комплексном поступку, деци се показују сва слова, без наметања реда обраде, а они их усвајају по самоизбору, прво учећи она слова која су им препознатљива, „доступнија“, „лакша за обраду“.

За који ће се поступак наставник одлучити да би реализовао предвиђени наставни програм, зависи пре свега од интелектуалних способности ученика, узраста и њихових претходних знања.

Код ученика са церебралном парализом, интелектуалне, али и моторичке способности су примарни фактор при избору поступка обраде слова. На основу практичних искустава у раду са овим ученицима, може се са сигурношћу констатовати да је монографски поступак најзаступљенији, јер се једно слово мимо праксе у методичкој литератури обрађује минимум три до четири наставна часа.

Материјал и метод

Узорак

Истраживањем је обухваћено 25 ученика оба пола, од првог до четвртог разреда ОШ „Миодраг Матић“ у Београду, једине школе у Србији за образовање лако ретардираних церебрално парализованих ученика.

Локализације у којима је извршено истраживање су: павиљон I, у ул. Сокобањска 17а, и павиљон II, у ул. Браће Јерковића бр. 5.

Контролисане варијабле биле су: дијагноза (церебрална парализа), ментални сататус (лака ментална ретардација), пол (оба пола), и узраст (7–11 година).

Зависна варијабла била је: усвојеност оперативних задатака програма српског језика од првог до четвртог разреда.

Технике истраживања

У циљу истраживања способности усвајања штампаних и писаних слова првог писма, читања и писања штампаних и писаних слова првог писма, коришћен је наменски конструисан упитник за процену фонда знања и усвојености предвиђеног програма од првог до четвртог разреда (Андрејић З.: „Могућност реализације и усвајања програма српског језика за ученике са церебралном парализом“, магистарска теза, Универзитет у Београду, Дефектолошки факултет, Београд, 2005).

Резултати истраживања

У табели 1 приказана је успешност усвајања оперативних задатака програма српског језика на крају школске године који се односе на усвојеност штампаних слова првог писма, читање и писање ученика првог разреда.

Табела 1 – Усвојеност оперативних задатака програма српског језика ученика првог разреда

дете	није усвојио оперативне задатке	делимично усвојио оперативне задатке	усвојио оперативне задатке
К. С.	0		
Њ. Р.	0		
М. Ф.			2
К. Ј.			2

Легенда:

0 – није усвојио оперативне задатке

1 – делимично усвојио оперативне задатке

2 – усвојио оперативне задатке

Из табеле 1 види се да два ученика у потпуности остварују оперативне задатке без обзира на период мерења, док преостала два нису усвојили оперативне задатке програма српског језика за први разред (нису усвојили сва слова првог писма, не читају и не пишу).

У табели 2 приказана је успешност усвајања оперативних задатака програма српског језика на крају школске године који се односе на усвојеност штампаних слова првог писма, читање и писање ученика другог разреда.

Табела 2 – Усвојеност оперативних задатака програма српског језика ученика другог разреда

дете	није усвојио оперативне задатке	делимично усвојио оперативне задатке	усвојио оперативне задатке
Н. Ж.	0		
А. М.			2
П. С.	0		
З. Р.	0		
С. С.		1	
Л. Н.			2
Д. М.			2
М. А.			2

Легенда:

0 – није усвојио оперативне задатке

1 – делимично усвојио оперативне задатке

2 – усвојио оперативне задатке

Из табеле 2 види се да четири ученика у потпуности остварују оперативне задатке предвиђене за други разред, односно да су они усвојили сва штампана слова првог писма, читају и пишу. Један ученик је усвојио сва штампана слова првог писма, пише, али не чита јер не говори (Dg. Alalia).

У табели 3 приказана је успешност усвајања оперативних задатака програма српског језика на крају школске године који се односе на усвојеност писаних слова првог писма, читање и писање ученика трећег разреда.

Табела 3 – Усвојеност оперативних задатака програма српског језика ученика трећег разреда

дете	није усвојио оперативне задатке	делимично усвојио оперативне задатке	усвојио оперативне задатке
Б. П.			2
А. А.	0		
Ш. С.			2
К. М.			2

Наставак табеле на наредној страни →

дете	није усвојио оперативне задатке	делимично усвојио оперативне задатке	усвојио оперативне задатке
Ђ. С.		1	
Т. Ј.		1	
Р. Н.	0		
М. М.		1	
Т. И.	0		
П. Н.	0		

Легенда:

- 0 – није усвојио оперативне задатке
- 1 – делимично усвојио оперативне задатке
- 2 – усвојио оперативне задатке

Из табеле 3 види се да три ученика у потпуности усвајају оперативне задатке програма српског језика који се односе на усвојеност писаних слова првог писма, читање и писање. Три ученика делимично усвајају, тј. усвојили су сва предвиђена писана слова првог писма, читају, али не пишу због тешких моторних оштећења горњих екстремитета.

У табели 4 приказана је успешност усвајања оперативних задатака програма српског језика који се односе на усвојеност писаних слова првог писма, читање и писање ученика четвртог разреда.

Табела 4 – Усвојеност оперативних задатака програма српског језика ученика четвртог разреда

дете	није усвојио оперативне задатке	делимично усвојио оперативне задатке	усвојио оперативне задатке
Д. М.	0		
Ц. А.	0		
М. Ђ.			2

Из табеле 4 види се да је само један ученик усвојио оперативне задатке програма српског језика за четврти разред, односно да је усвојио писана слова првог писма, чита и пише.

Закључак

На основу резултата истраживања може се закључити да постоје велике разлике у погледу успешности савлађивања оперативног програма српског језика међу разредима.

Ако се искључе неки фактори који се у методичкој литератури сматрају утицајним на избор метода и поступака у настави почетног читања и писања, као што су структура језика, правопис, педагошка традиција и други, у настави српског језика са ученицима са церебралном парализом као битни долазе до изражаја фактори узраста ученика, интелектуалих способности ученика, као и њихових моторичких способности.

Узраст ученика поставља питање телесне зрелости, тј. да ли је дете толико развијено да без последица по свој организам може да испуњава захтеве учења читања и писања. У психологији се говори о функционалној зрелости ученика, односно о томе да ли је ученик способан у настави почетног читања и писања да уочава целине, да прати аналитичке и синтетичке вежбе читања, да ли је овладао перцептивним вештинама.

Интелектуалне способности које прате узраст омогућавају ученику да брже и квалитетније усваја гласове и слова, поготову у процесу шчитавања, читања и разумевања прочитаног. Али, у неким активностима успех деце мање зависи од опште интелигенције, на пример у учењу писања, где је битна координација покрета и перцепција.

Немогућност извођења покрета горњим екстремитетима, нехотични, брзи и некоординирани покрети ученика са церебралном парализом, доводе до тешкоћа у развоју праксије и когниције.

У припреми за монографски поступак у раду са ученицима са церебралном парализом, намеће се питање да ли дати предност аналитичким или синтетичким вежбама. Анализу и синтезу као гласовна вежбања у припремама за монографски поступак, по разним теоретичарима, не био требало раздвајати, већ их јединствено и наизменично користити на истом часу. При томе, морамо имати у виду сазнање да је у настави са ученицима са церебралном парализом гласовна синтеза у припреми за почетно читање и писање много важнија и значајнија, јер директно припрема ученике за процес шчитавања, а касиније и читања. Гласовној синтези, свакако, треба дати приоритет у односу на анализу у припремама за монографску обраду слова како на усменом тако и на писменом нивоу ове врсте вежбања.

Учење почетног читања са ученицима са церебралном парализом по методи срицања и шчитавања показало се у пракси као веома ефикасно, јер се срицањем почиње са упознавањем слова као језичких елемената, а шчитавањем, као такође синтетичком методом, код појединих ученика превазилазе се проблеми и тешкоће, јер је срицањем најтеже поједина слова при читању „слити“ у целину. Шчитавање се састоји у томе што се у

току читања поједини гласови речи које читамо отежу мало више него у говору, али се глас док се отеже спаја са следећим, па опет са следећим гласом чинећи тако једну гласовну целину. У процесу шчитавања у настави са ученицима са церебралном парализом, највише корисним показао се индивидуални рад. Када је у питању усвајање слова, пракса је показала да је претходно знање ученика са церебралном парализом веома мало, а познавање слова сасвим незнатно, пре свега због продужене хабилитације или рехабилитације ових ученика. Методичка примена монографског поступка у почетном читању и писању упућује наставника на претпоставку да претходна знања немају посебног значаја, и зато наставник обрађује једно слово на сваком часу све до његовог усвајања. Слово се обрађује детаљно, студиозно, уз примену очигледних наставних средстава и уз потпуну заступљеност свих методичких активности које доприносе његовом квалитетнијем усвајању од стране ученика са церебралном парализом.

Литература

- Андрејић З.: „Могућност реализације усвајања програма српског језика за ученике са церебралном парализом“, магистарска теза, Универзитет у Београду, Дефектолошки факултет, Београд, 2005.
- Илић М.: *Методика наставе почетног читања и писања*, Бања Лука, 2000.
- Миладиновић В.: *Основе методике матерњег језика*, БИГ штампа, Београд, 1994.
- Милатовић В.: *Методика наставе почетног читања и писања*, Наука, Београд, 1998.
- Миоч Ј.: *Приручник за наставу почетног читања и писања по комплексном поступку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980.
- Чипчић Д.: *Настава почетног читања*, Савремена школа, Београд, 1982.
- Цветановић В., Милатовић В., Јовановић А.: *Методика наставе српског језика*, Београд, 1995.

Zoran R. Andrejić, M. A.
Belgrade

READING AND WRITING OF CHILDREN AFFECTED BY CEREBRAL PALSY (PERIOD OF PRIMER EDUCATION)

Summary

The author points to the methodological-didactic organization of this period in working with children affected by cerebral palsy. Various procedures and forms of work exist, depending upon a whole set of factors, primarily connected to the nature of the language, program concepts of first reading and writing tuition, the type of primers and

the skill of teachers. In choosing methods of primary education in reading and writing with children affected by cerebral palsy, special attention should be directed towards their psycho-motor abilities, and with their full understanding to plan clearly and precisely program solutions for an efficient implementation of operational tasks. Therefore the teacher, regardless to his or her experience, must prepare himself/herself thoroughly for the tuition in initial reading and writing.

The results of the analysis of empirical data are presented in the paper, including tables on the adoption of operational tasks of the curriculum for the Serbian language in lower grades (I to IV) of elementary school concerning reading and writing of printed and written letters of the first alphabet, according to the monographic letter processing. The question is whether analytical or synthetic exercises should be applied, as there are various and different opinions in literature as well as in practice.

БУКВАР МОЈЕ ПРВО РАДОВАЊЕ ВЕЉКА РАМАДАНОВИЋА

Када је отворена прва српска школа за слепе у Бизерти, 13. децембра 1917, њени први ђаци били су српски ослепели ратници из Првог светског рата. Свакој школи потребне су књиге и буквари, а школи за слепе уџбеници посебно штампани на Брајевом рељефном писму. Вељко Рамадановић, оснивач школе и код нас тада једини стручњак за рад са слепима и глувима, штампа прву српску публикацију за слепе, а то је буквар почетница, поетски названа *Моје прво радовање*. Рамадановић је још 1896, по повратку са школовања из Прага, извршио Брајеву адаптацију за српски језик коју је српска влада озваничила. Како до отварања школе за слепе није дошло, Рамадановић је тек у Бизерти, у својој школи, могао да је употреби. Већ почетком 1918, Рамадановић почиње да штампа буквар у врло тешким околностима, јер није имао ништа. Он о томе прича: „Узимао сам лим од потрошених конзерви и петролејских канти, исправљао га и добијене исправљене површине пресавијао као што се рецимо пресавије табак хартије. Ове странице обрезавао сам према жељеном формату књиге, стављао у ручну писаћу таблу за слепе и тада помоћу челичног шила, чији је врх заобљен као главица чиоде и помоћу чекића куцао тачку по тачку Брајевих слова за слепе. Тако сам на овим двоструким лименим листовима добијао клише текста за буквар. Између отворених листова оваквог лименог клишеа стављао сам хартију, листове клишеа затварао, затим све заједно стављао у обичну канцеларијску пресу, добро зашрафио и тако преносио текст са клишеа на хартију. Овај посао обављао сам до потребног броја примерака. Онда сам штампане листове редом слагао повезивао и тако добијао књиге за слепе“. Тако је буквар, према подацима слепог ратника Лује Ловрића, био готов већ у пролеће 1918. Актом Министарства просвете Краљевине Србије од 6. јула 1918, бр. 7326, одобрено је да се буквар може користити у раду са слепима, и тиме је буквар озваничен. Најстарији буквар, прво издање из 1918, поседује породица покојног слепог ратника Лује Ловрића из Цриквенице. Најстарија публикација коју смо успели да нађемо је друго издање, из 1919, које је штампано у Паризу, и налази се у музеју Школе

за ученике оштећеног вида „Вељко Рамадановић” у Земуну, а други примерак је у Педагошком музеју у Београду.

Ево и описа буквара. Буквар је формата 17x24 цм, штампан је једнострано, има 20 страница. На насловној страни пише: „Буквар као знак наше симпатије према српским јунацима, Штампарија ROUE PARIS, 75 AVENUE CHAMPS-ELISES-PARIS, PRIVREMENO PRIDODATA-PERMANENT BLIND RELIEF WAR FUND-NEW YORK – Дарује овај ручни српски буквар за следеће ратне инвалиде, друго издање, Осниватељица, директорка штампарије Руе, госпођица Гети, Саставио по Брај систему наставник В. Љ. Рамадановић, Господин министар просвете и вера од 6. 7. 1918. под бр. 7326 одобрио да се буквар штампа и користи за наставу, Сложио потпоручник Б. Валожић”.

Интересантно је још да је Рамадановић за израду буквара као најподеснији материјал користио грађу из *Буквара* Стеве Чутурила, штампаног 1916. године на Крфу, који је методички био најбоље конципиран за наставу у основним школама.

Буквари су штампани и у Бизерти и у Паризу, и чак је набављена једна мала Брајева штампарија за школу у Бизерти, захваљујући Рамадановићевим пријатељима, филантропима, др Веселину Чајкановићу и капетану Алберу Офору. Тако је почела генеза Брајеве штампе код Срба.

Miodrag Janković, M. A.
Belgrade

VELJKO RAMADANOVIĆ'S PRIMER MOJE PRVO RADOVANJE

Summary

The first Serbian school for blind war veterans was opened in Bizerta in 1917. There were no textbooks for tuition, including the basic one – the primer for teaching how to write and read. Veljko Ramadanović, the only trained person for working with the blind and partially sighted, prepared and edited the first Serbian primer for the blind, *Moje prvo radovanje (My First Joy)*, in 1918.

The primer was printed in the Braille alphabet, adapted by Ramadanović to the Serbian language in 1896.

БУКВАРСКИ КОМПЛЕТ ЗА ЦРНУ ГОРУ

Апстракт: Кад је почела да издаје сопствене уџбенике, Црна Гора је 1973. године, међу првима расписала конкурс за буквар. Основ за то су јој били донет наставни план и програм, концепција буквара, правилник о оцењивању рукописа, формирана стручна служба за припрему и издавање уџбеника. Јавни, анонимни конкурс је успео. Рукопис буквара је добијен. Следио је процес рецензирања, дизајнирања, илустровања, техничког уређивања и штампања рукописа, па снабдевање школа новим букваром и његова употреба у настави. Паралелно су припремљени и издати Радна свеска и Контролни задаци за српскохрватски језик за први разред основне школе, као и методички приручник за њихову примену. Као и други издати уџбеници те, 1975. године, и Буквар, Радна свеска и Контролни задаци су одмах праћени и стручно вредновани у настави, после чега је, следеће године, уследило друго, поправљено издање.

Кључне речи: Наставни план и програм, концепција, издавач уџбеника, конкурс, буквар, рукопис, рецензирање, илустровање, штампање, употреба, праћење и вредновање у настави, похвале, радна свеска, контролни задаци, методички приручник, букварски комплет.

Концепција и конкурс за буквар

Црна Гора је после Другог светског рата, краће време (до 1962. године) имала један број сопствених уџбеника. После тога је користила за основну школу претежно уџбенике Завода за уџбенике Србије, па и букваре. Завод у Титограду је тада имао један Одсек за уџбенике за Црну Гору, који је био надлежан да организује сарадњу на послу стварања уџбеника и снабдевања школа Црне Горе, а који је водио Томаш Марковић, некадашњи учитељ, искусни просветни радник и публициста. Завод у Београду тада је имао два буквара Мите Митића, један са упоредном, а други са одвојеном обрадом штампаних и писаних слова, а за Црну Гору издавао је једну ијекавизирану верзију. У Србији, у малом броју школа, били су још у употреби Групни поступак у настави почетног читања, учитеља Димитрија Чипчића, и Комплексни поступак, учитељице Јелене Миоч.³⁷⁰

³⁷⁰ Можда је занимљиво истаћи да је *Словарицу и текстове* за наставу почетног читања и писања Јелене Миоч, у издању Завода у Београду, одобрено 1964. године, рецензирало девет угледних стручњака: др Светомир Игњатовић и др Вера Чолановић са Филозоф-

Године 1973, у Црној Гори почиње организован рад ширег замаха на стварању и издавању сопствених уџбеника за основну школу. Тада је у Републичком заводу за унапређивање школства образовано Одељење за издавање уџбеника (од 1981. постаје ООУР за издавање уџбеника и уџбеничке литературе). Област стварања и издавања уџбеника уређена је Правилником о избору рукописа, концепцијама,³⁷¹ донетим наставним плановима и програмима,³⁷² а Први издавачки план 1973. године посвећен је друштвено-језичкој групи предмета. Расписани су и конкурси за прибављање рукописа.

За буквар је урађена Концепција као „идејни пројект уџбеника који садржи идејно-васпитне, научно-стручне, дидактичке, психолошке, језичке, ликовне и графичке основе и стандарде“, али без спутавања „стваралачког приступа аутора у стварању сопственог уџбеника.“³⁷³

Конкурс за буквар (и историју за V, VI, VII и VIII разред основне школе) расписан је 1973. године, и објављен у листу „Просвјетни рад“ у Титограду.

Радови, потписани шифром, у 4 примерка, морали су се предати најдаље до 1. августа 1974. године. На конкурс је било неколико учесника. По ондашњим сазнањима (јер су и неусвојени рукописи добијали обештећење), са рукописима буквара учествовали су и афирмисани аутори (Ж. Марковић, песникиња М. Алечковић). Изабран је рукопис Ранка Симовића из Београда.³⁷⁴

На изабраном рукопису, да би се ликовно и графичко-технички реализовао, врло активно су сарађивали, уз аутора, и рецензенти рукописа: Милан Шћепановић, професор, Никица Шољан, учитељица и Бранко Радошевић, професор; затим, наравно, илустратор Радомир Стевић Рас, академски сликар из Београда и Божидар Арежина Ариш, академски сликар из Београда, који је радио ликовни пројект и графички дизајн.

На појединим консултацијама, са поменутом екипом учествовали су и Бранка Иличковић, Елеонора Мијушковић и Драго Ћупић.

ског факултета, Вида Ралић, учитељица, Драган Лукић и Душан Радовић, песници, Мирољуб Левтовић, уредник РТБ, Настасија Станковић, професор, Глигорије Ерњаковић, самостални саветник и др Мухамед Мурадбеговић, са факултета у Сарајеву.

³⁷¹ Концепцију буквара за Црну Гору припремили су Елеонора Мијушковић, Бранка Иличковић, Јован Радуловић, Боса Дапчевић, Никица Смољан, Филип Јовановић и Драго Ћупић, а објављена је у Билтену Републичког завода за унапређивање школства, бр. 1/1974, стр. 1–18.

³⁷² Наставни план и програм за основну школу у Црној Гори, Титоград, 1973. године.

³⁷³ Као под 2.

³⁷⁴ Аутор рукописа Буквара за Црну Гору одважио се да га припрема, пише и поднесе на конкурс, јер је 1973. године Завод за уџбенике у Београду објавио његову књигу за наставу почетног читања *Дар уз буквар*, која је имала све особине буквара и лепо је прихваћена у школама. Са тим искуством, и поетским остварењем, али у монографској обради слова, приступио је изради рукописа Буквара за СР Црну Гору по аналитичко-синтетичкој методи са групном обрадом слова.

Какав је буквар требало урадити и поднети на конкурс, то је увелико било одређено већ концепцијом буквара, и није остављено аутору да одлучује о методама и наставним поступцима. У концепцији се каже:

„Мислимо да би за наше прилике у овом моменту најбоље одговарао буквар рађен по гласовној аналитичко-синтетичкој методи, а због потребе за ефикаснијим и рационалнијим увођењем ученика у почетно читање и писање да се користи групна обрада слова... прво по два а касније по три и, највише, четири...и комбиновану обраду писаних и штампаних слова... Буквар... мора бити књига чији је језик стандардни књижевни“.³⁷⁵

У конкурсном рукопису примењена је гласовно аналитичко-синтетичка метода са групном обрадом слова. Без обзира што све средине нису подједнако развијене (градови, мања места, забачена села), сматрало се да је монографска обрада слова превазиђена и да групна обрада највише одговара свим срединама.

У почетку, за предбукварску наставу и говорне вежбе дато је 12 илустрованих табли, са садржајима из дечјег света и њихових игара, укључујући и народне приче: „Деда и репа“ и „Коза и седам јарића“. Онда су ишле четири групе са по два слова у групи, и то: МА, ИЈ, НО, РЕ, одвојено, прво штампана, па онда та иста слова писана. Даље је примењена упоредна обрада штампаних и писаних слова, по групама од по 3 и по 2 слова и то: СШ, ВУТ, ПЛК, ЗБГ, ДЖ, УЉ, ЦЊ, ЋХЋ, ФЦ. Букварски део се завршава поетским текстом „Песма за крај“, после чега је следио циклус „Сад и врапци с крова већ цвркућу слова“ са брзалицама, ребусима и малим песничким и прозним ауторским текстовима који су један прелаз ка читаначкој настави. Буквар је имао и азбуку великих и малих штампаних и писаних слова и приложене табле слова са фреквенцијама одмереним за изрезивање и „прављење“ речи.

По карактеру и броју текстова, наставник у одређеним срединама имао је алтернативну могућност да сам подешава темпо обраде слова, према психофизичким особинама и предзнањима ученика, те да понегде примени и монографски метод обраде слова.

Касније приклањање групама од по два слова (после групе од по три) условљено је, по мишљењу аутора, како тежим графичким изгледом (обликом) тих слова, тако и тежим диференцирањем, а ређе њиховим јављањем у говору и текстовима.

Сви текстови, налози и упутства за илустрације (а касније и илустрације) за једну групу слова (штампаних или писаних), дати су у истом видном пољу на две наспрамне странице, које, кад се отворе, леже пред учеником. Зато су текстови на обе те стране равноправни у дејству, било да имају исту садржајно-емотивну основу, било да они на десној страни

³⁷⁵ Др Душан Мартиновић и Марко Марковић, *Црногорски уџбеници 1836–1981*, Републички завод за унапређивање школства, Титоград, 1982, стр. 36.

проширују сазнања или повећавају употребу те групе слова на почетку, у средини и на крају речи.

Нигде није занемарена фреквенција слова, и сваки текст за одређену групу слова има та слова, и као велика и као мала, и као штампана и као писана, на различитом месту у речима.

Метод који је примењен и начин груписања слова омогућавају да се обрада гласова и слова усвоји и заврши крајем новембра, или половином децембра.

Максимално се водило рачуна о томе да се лексичко оптерећење врши поступно, и да се једна иста реч нађе у више комбинација и употреба.

Подразумева се да је рукопис морао бити писан на српскохрватском књижевном језику ијекавског изговора, што је аутору, као екавцу, рад учинило сложенијим.

Буквар је успешно илустрован. Илустрације и цео његов дизајн били су прихваћени и од стране школа и од ученика. После вредновања *Буквара* у настави 1975. године, у реферату о резултатима његове евалуације о илустрацијама је речено:

„Слике, илустрације академског сликара Радомира Стевића Раса својим пастелним бојама, јасним контурама на граници реалистичког и гротексног, у неким случајевима више гротексног, било да дају догађај у цјелини или један детаљ који изазива мноштво асоцијација, делују на машту ученика и помажу да се ослободе царства маште и уклопе у свијет реалног...“³⁷⁶

Те илустрације Р. Стевића Раса и ликовни пројект-дизајн Б. Арежине-Ариша, врских академских сликара, опробаних у оваквом послу, које је предложио аутор *Буквара* на молбу издавача, донеле су *Буквару* реномирану награду „Златно перо“ за илустрацију уџбеника за 1975. годину, што је у наредним издањима означавано и на покорици *Буквара*.

„Вредновање уџбеника је стални (редовни) стручни радни процес ООУР-а Издавање уџбеника равноправан и подједанко обавезан као и њихова припрема и штампање. У Црној Гори је тек 1983. године доста штуро, али ипак Законом о раду и организацији Завода за унапређивање васпитања и образовања – дефинисана обавеза просвјетно – педагошке службе у вези са праћењем, коришћењем и оцјењивањем квалитета уџбеника, као и са предузимањем мјера за њихово усавршавање. До сада је вредновање уџбеника обављао издавач у оквиру својих годишњих програма рада.“³⁷⁷

Завод у Титограду је исте године када је почела употреба уџбеника које је издао 1975/76. школске године, почео да примењује програм праћења

³⁷⁶ Вредновање уџбеника у Црној Гори – Наталија Соколовић у књизи: *Стварање и вредновање уџбеника 1973–1983*, Титоград, 1984, стр. 64.

³⁷⁷ Наталија Соколовић, *Функција савременог уџбеника и његово вредновање и усавршавање*, часопис *Васпитање и образовање*, бр. 2/1985, Титоград, стр. 117. и 118.

(вредновања, евалуације), који је прихваћен новембра 1975. године; у њему су разрађени и садржаји и облици праћења и вредновања. Овај процес спроведен је углавном кроз образовно-васпитни систем (школе) на принципу упитника, уз допринос и истакнутих стручњака ван школе.³⁷⁸

Букварски комплет – верификација

Букварски комплет (како га је назвао проф. др Тихомир Т. Продановић), који су сачињавали Буквар за Црну Гору, Радна свеска за српскохрватски језик у I разреду основне школе и Контролни задаци из српскохрватског језика за I разред основне школе, провераван је у стручним активима, од стручњака-појединаца у школама и истакнутих стручњака ван школе.

Према документацији ООУР Издавање уџбеника и уџбеничке литературе Завода, која је предочена и аутору, у вредновање су укључени стручни активи Основне школе „Сава Пејановић“ у Титограду и Основне школе „Лука Симоновић“ у Никшићу, стручњаци (учитељи, наставници, професори) из школа: „Радојица Петровић“, из Титограда, „Његош“ из Спужа, „Његош“ са Цетиња, „Вукашин Радуловић“ из Иванграда, „Олга Галовић“ из Никшића, „Драган Јовановић“ из Мојковца, „Младост“ из Бијелог Поља и Подручног одељења из Будимља. Као посебан стручњак на овоме послу ангажована је и Елеонора Мијушковић, професор Педагошке академије у Никшићу, један од најистакнутијих педагога-методичара у то време.³⁷⁹

Верификатори *Буквара* истакли су многе његове вредности. Констатовано је да је аутор поступно по захтевима Концепције. „Слова су обрађена у тринаест група од којих девет група по два слова и четири групе по три слова, с тим што се из једне групе може издвојити слово и обрадити монографским поступком. Оваквим рјешењем аутор је успио да приближи буквар свим срединама... Одмах ћемо на почетку нагласити да нам дјеца боље читају у ово доба године, него ранијих година, а то захваљујући групној обради слова, и приручника за учитеље „Настава почетног читања“... Оваква обрада слова ставља ученика, у самом почетку, у положај активног чиниоца у наставном процесу... Буквар Ранка Симовића, односно текстови у њему су из дечјег живота, у већини приступачни дјечјем схватању, ведри су, забавни, динамични, пуни радости и смјеха... Својом динамичношћу и разноврсношћу текстови буде интересовање ученика, подстичу их на размишљање и изазивају их да и они нешто кажу.“³⁸⁰

³⁷⁸ Вредновање уџбеника у Црној Гори – Наталија Соколовић, у књизи *Стварање и вредновање уџбеника 1973-1983*, Титоград, 1984, стр. 57.

³⁷⁹ Као под бр. 9, стр. 60

³⁸⁰ Е. Мијушковић, Реферат из 1976. године рађен је последице једногодишњег праћења буквара.

„Примједбе које је дала група верификатора у току једногодишњег праћења Буквара, и које су представљале озбиљну верификацију његове ваљаности, имале су углавном конкретан карактер. На крају верификационог периода аутор Буквара, илустратор, стручни консултант, рецензенти и уредници су, на основу добијених примједба и личних запажања, извршили исправке и тако припремили за штампу друго допуњено и измењено издање 1976. Пошто примједби у погледу основних методских питања није било (метода, начин обраде штампаних и писаних слова, облика писаних слова и др.), корекције Буквара обухватиле су неколико текстова који су били нешто тежи за сватање, један број ријечи датих фигуративно, па самим тим и тежих за разумјевање смисла, мањих измјена у редосљеду обраде слова и неколико интервенција техничке природе.“³⁸¹

Буквар и цео букварски комплет за Црну Гору имали су позитивних приказа у штампи, као и методички приручник *Настава почетног читања и писања – методска упутства за групну обраду слова*, Елеоноре Мијушковић, Бранке Иличковић и Ранка Симовића.³⁸²

Радна свеска

Исте године када и Буквар, урађена је и издата Радна свеска из српскохрватског језика за I разред основне школе (1975), коју је аутор буквара припремио у сарадњи са Божицом Видановић, психологом из Београда. Она је садржала припремне вежбе за писана слова, за писање малих и великих слова, поуке о гласовима и речима, реченици, великом почетном слову за имена и називе, тачки, писању састава, исправци погрешака у речима и др.

Рецензенти овог приручника били су Милан Шћепановић, професор Педагошке академије у Никшићу и Бранко Радошевић, професор педагогије, просветни саветник Завода за просветно-педагошку службу Пљевља. Илустратор Радне свеске био је Славко Шћепановић, академски сликар.

Контролни задаци

Божица Видановић, психолог, и аутор Буквара припремили су и Контролне задатке из српског језика за I разред основне школе. На 15 страница – табли, које су перфориране и могу се одвојити за рад на часу и проверу знања, сложене су контролне вежбе за утврђивање основних знања о азбуци, гласу, слову, речи, месту слова у речи, реченици, уређивању реченице,

³⁸¹ Стварање и вредновање уџбеника 1973–1983, Републички завод – ООУР Издавање уџбеника и уџбеничке литературе, Титоград, 1984, стр. 221.

³⁸² Издање Републичког завода за унапређивање школства, Титоград, 1975.

писању имена и назива, писању великог слова, уређивању приче, шта ко ради, правилно и неправилно писање речи и др.

И за Контролне задатке рецензенти су били Милан Шћепановић и Бранко Радошевић. Контролни задаци нису илустровани, само је за корице употребљена једна илустрација у боји из Буквара, аутора Радомира Стевића Раса.

Настава почетног читања и писања

Пошто је групна обрада слова за Црну Гору била једна велика новина, због тога, и нарочито због заосталијих крајева, изван градова, који би се теже на то привикавали, издавач је предложио Елеонори Мијушковић, Бранки Иличковић и аутору Буквара да ураде приручник, *Настава почетног читања и писања – Методска упутства за групну обраду слова*. Аутор Буквара је прихватио да уради део о интерпретацији уметничких текстова у Буквару, а да уже методичка питања наставе препусти коауторима које су биле искусни стручњаци, педагози и методичари.

У почетном делу приручника, теоријски су разрађена методичка питања наставе почетног читања и писања, са посебним освртом на групну обраду слова и на савремена наставна средства у овој настави. У почетном делу је конкретизован процес наставе, од планирања градива до рада на завршном делу Буквара, нудећи две варијанте планирања градива због различитости средина у Црној Гори, примере обраде неколико група слова, говорне и писмене вежбе, интерпретацију текстова и др. Дато је и упутство за коришћење Радне свеске и Контролних задатака.

Испоставило се да је ово био јединствен подухват, јер сличне литературе и упутстава и није било, поготову не у Црној Гори. Овај приручник је настава прихватила као врло пожељан и користан. У истраживању вредности букварског комплета у настави, управо су дате многе оцене о томе колико је приручник значао настави, и колико је рад учитеља учинио сигурнијим и поузданијим у примени буквара и његових методичких новина у црногорској средини.

Прикази у штампи

Прикази у штампи били су такође једна врста оцена и вредновања Буквара и осталих издања овог букварског комплета.

Љубомир Радуловић, поред осталог, истиче: „Ваљаност методе групног усвајања слова, читања и писања, најбоље се потврђује тиме што његовом примјеном за врло кратко вријеме, на самом почетку наставе, ученици савлађују читање ријечи и реченица“.³⁸³

³⁸³ Љубомир Радуловић: *Прилози методици наставе српскохрватског језика*, Титовград, 1979.

Рајко Николић је на крају свога приказа Буквара дао и неке конкретне сугестије поправку, али је и његова оцена веома позитивна. Он каже: „Ранко Симовић је задовољио све оне опште одредбе и захтјеве савремене концепције израде буквара, укључујући путеве рационализације, интензификације и модернизације процеса учења у настави почетног читања и писања... Буквар је рађен по принципу: од лакшег ка тежем, од ближег ка даљем, од постојећег ка сложенијем, што је опет омогућило ученицима да нова знања буду спонтанији и природнији наставак већ стечених прије поласка у школу“.³⁸⁴

Проф. др Тихомир Т. Продановић је истакао да су сви текстови у Буквару „везани за име његовог аутора“, да они „одишу песничким преокупацијама и даром“ аутора, који „песничким изразом... обogaћује и оплемењује процес описмењавања преображавањем дидактичког у поетичко“, а за Буквар је утврдио: „Оригиналан по бројним суштински значајним карактеристикама, инвентиван и иновативан, а еманципован у својој савремености до високог степена разликовања по неким обележјима од својих букварских претходника – букварски комплет Ранка Симовића и Божице Видановић, уз складну стваралачку и већим делом успелу сарадњу илустратора Стевића, обезбедио је већ својом првом појавом и видно место у савременим просторима наше букварске праксе и њене литературе... Уз све присутно... свежина и савременост његових решења, поетичност и особеност и особеност у његовој основи, продуховљени тематски приступи, мелодичност језика, јасно изражена смелост у опредељењима за ново и приближена тематика детету – прваку дају му обележја која ће својим стваралаштвом у овом „дворцу писмености“ изазивати и стваралаштво ученика и наставника...“.³⁸⁵

Професор Продановић је оцењивао и Радну свеску, рекавши да је она „функционално сједињени део овог букварског комплета“, и да „проблемски покрива све значајне области ученикових активности и његове реално оцењене креације у области почетне писмености“. Као посебно корисна истакао је „она решења која у овој Радној свесци теже ка учениковом корективном ставу према намерно датим грешкама“, „под претпоставком да наставници проникну у његову вредносну методичку намену...“.³⁸⁶

Истом приликом, професор Продановић је за Контролне задатке тврдио: „права су мала школа писмености и језичког стваралаштва, али и веома вредни модели за креативне активности ученика. Неодвојиви од Буквара и логички израсли из његове замисли и функције и срасли с њим – контролни задаци уз овај Буквар оригинално су обликован његов део...

³⁸⁴ Рајко Николић: Искуство са новим букваром: и похвале и критике, *Просвјетни рад*, Титоград, бр. 4 од 15. II 1976, стр. 10.

³⁸⁵ Др Тихомир Т. Продановић: Стваралаштво у једном букварском комплету, часопис *Васпитање и образовање* бр. 1/1976, Титоград, стр. 198. и 199.

³⁸⁶ Као под 16, стр. 199.

Контролни задаци припадају оним прилозима методичке литературе који неодољиво покрећу у ново и савремено и чији ће утицај остављати дубоке вредносне ознаке у наставној пракси стартног описмењавања и увођења у законитости језика“.³⁸⁷

Приручник *Настава почетног читања и писања – методска упутства за групну обраду слова*, Тришко Чабаркапа је назвао: „Ефикасан приручник уз нови буквар“. Он каже: „Зато сам уверен да су учитељи I разреда са задовољством прихватили и нови буквар и овај методски приручник као књигу од велике користи у нашем раду... Књига „Настава практичног читања и писања“ је изванредан успех у раду тројице аутора. Оваква књига је новина у нашој школској пракси у Црној Гори и стога њена појава заслужује велику пажњу“.³⁸⁸ Приручник је имао још један број афирмативних приказа.

Издања и тиражи

Буквар за Црну Гору, са одобрењем Педагошког савјета СР Црне Горе од 17. јуна 1975. године, објављиван је сваке године почев од 1975, с тим што је следеће, друго издање, 1976. године, издато поправљено (уважене су невелике примедбе из праћења у настави у првој години примене), а седамнаесто издање је било дорађено 1991. године. Тиражи су сваке године износили око 15.000 примерака; некад мало више, некад мало мање. Аутор није имао прилику да дође до осамнаестог издања (1992), али има сазнања да га је било.

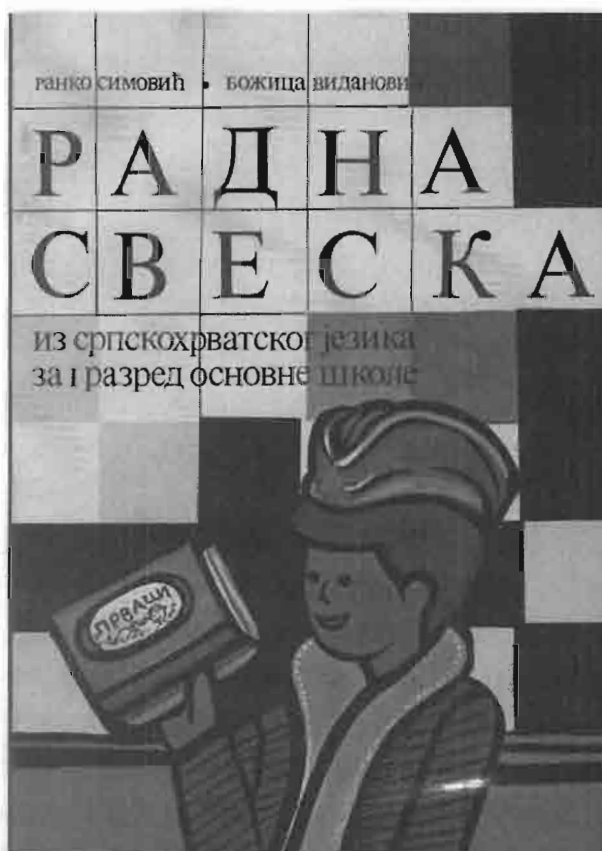
Године 1991. расписан је конкурс за нови буквар. Аутор дотадашњег буквара није имао воље да на њему учествује: претпоставио је да Црна Гора хоће за свој буквар свог аутора. А сматрао је да је довољно што је његов буквар имао 18 издања, и описменио 18 генерација младих Црне Горе, па тако био и најдуже трајући буквар у предратној и послератној Југославији до тада.

На конкурс је усвојен рукопис Јагоша Куча и Војислава Обрадовића, који је илустровао Бошко Одаловић, одобрило Министарство за просвјету и науку Републике Црне Горе 25. I 1993. године, а издао Завод за школство – Подгорица, 1993. године.

Истим ритмом, сваке године, почев од 1975. године, у тиражима какве је углавном имао Буквар, издаване су Радна свеска и Контролни задаци. Аутор је мислио да су и њихова издавања престала када и издавање Буквара. Али, издавач му није достављао ауторске (ни документарне) примерке тих последњих година (као ни ауторске хонораре). Међутим, аутор је био не мало изненађен када је на Београдском сајму књига, на штанду Завода за уџбенике и наставна средства из Подгорице, видео XXII (1997) и XXIII

³⁸⁷ Исто.

³⁸⁸ Тришко Чабаркапа: Ефикасан приручник уз нови буквар, *Просвјетни рад*, бр. 2 од 15. I 1976, стр. 12, Титоград.

издање године (1998) својих и Видановићкиних Контролних задатака. Ова издања (а аутори не знају да ли их је било још и колико), имала су и ново одобрење Министарства просвете и науке Републике Црне Горе од 6. јула 1993. године (као да су нова, а без измена су, чак) у коме пише на покорици да је „Одобрило ову Радну свеску за издавање и употребу“, иако и на корици и на покорици у наслову стоји – Контролни задаци. Поменута издања аутор је успео готово нелегално да прибави последњег дана Сајма књига, и сада их има у својој документацији.

Завршни осврт

Једно време после Другог светског рата, Црна Гора је издавала (до 1962) и сопствене уџбенике, потом је користила претежно уџбенике, па и буквар, из Србије (Буквар Мите Митића, ијекавизирана верзија). Од 1973. у Црној Гори почиње организован рад на издавању сопствених уџбеника, па и буквара. Послове обавља Одељење, касније ООУР Стварање и издавање уџбеника при Републичком заводу за унапређивање школства у Титограду. Те, 1973. године, расписан је јавни, анонимни конкурс за буквар. Изабран је рукопис Р. Симовића. Уложен је велики стручно-уређивачки и ауторски напор да се, у складу са концепцијом буквара, рукопис добро рецензира, да се будући буквар дизајнира и илуструје, и да се квалитетно одштампа прво издање, 1975. године. Да би настава била успешна и добро стручно припремљена и подстакнута, уз Буквар су урађене Радна свеска и Контролни задаци из српскохрватског језика за I разред основне школе, али и методички приручник за групну обраду слова, *Настава почетног читања и писања*. То је много значило учитељима, јер су се први пут у пракси срели не са монографском обрадом слова, него са синтетичко-аналитичком методом и групном обрадом слова у настави читања и писања, за коју је методички приручник разрадио моделе, планирање, примере, распореде градива итд.

Исте године када је буквар уведен у наставу, 1975, преко разрађених метода (упитници за школе и активе учитеља и наставника, консултовање истакнутих педагошких стручњака и др.), вршено је праћење и вредновање не само Буквара, већ и целог Букварског комплета (како је овај уџбеничко-прирунички сет назвао проф. др Тихомир Т. Продановић из Београда у веома похвалном приказу).

Пракса је подржала и метод почетне наставе читања и писања, и њен израз у поменутих уџбеницима и приручницима, па је за следећу годину објављено друго, поправљено издање и Буквара и Радне свеске и Контролних задатака. Ова су издања као таква остала у настави у Црној Гори наредних 18 година (18 издања Буквара, а 23 издања Радне свеске и Контролних задатака, ако не и више).

И код стручне критике, у педагошким часописима, методикама и другим књигама, Буквар и цео Букварски комплет имали су леп и похвалан пријем. Сматрало се да су с њим на добитку настава, и, пре свега, ученици, јер су наставу почетног читања и писања успешно савлађивали најдаље до половине децембра сваке школске године.

Ranko Simović, Ph.D.
Belgrade

COMPLETE SET OF PRIMERS FOR MONTENEGRO

Summary

When Montenegro started to publish its own textbooks in 1973, one of the first public announcement was for preparing the new primer. The basis for this was the adopted curriculum and program, the concept for the primer, the rules for evaluation of manuscripts and the establishment of a group of experts for the preparation and publication of textbooks. The public announcement proved to be successful; the manuscript of the primer was obtained. This was followed by editing, designing, illustrating, technical editing and printing of the manuscript, which was then sent to schools for use in tuition. Parallel to this, exercise-books and control assignment notebooks for the Serbo-Croatian language tuition in the first grade of elementary school were prepared, as well as the methodical guide for their use. Like all other published textbooks in 1974, the primer and exercise-books were checked and evaluated in practice, which led to the publication of the second, revised edition next year.

ЦРКВЕНИ СЛОВАР ЗА ПРВИ РАЗРЕД ОСНОВНЕ ШКОЛЕ, ИГЊАТИЈА МИДИЋА

Апстракт. У раду се са црквено-методичког становишта, након увида у теоријско-концепцијски оквир проблема, поставља Православни буквара за први разред основне школе у Србији као уџбеничко-наставно средство. Уџбеник је представљен као учило које уводи ученика у истински и реалан живот духовних вредности расветљавајући његову дидактичку вредност и приговоре, као и његову примењивост у савременом школству.

Кључне речи: Верска настава, катихизис, црквена просвета, план и програм, образовна-васпитна теорија и пракса.

Повратак верске наставе у редован школски систем у Србији подразумева наставни план и програм, стварање нових уџбеника, наставних средстава и увођење предмета стручно и квалитетно у школски процес. На уџбенике који су били важећи између два светска рата више се није рачунало јер су, разумљиво, захтеви у савременој настави неупоредиво сложенији. Од 1991. све до неколико година касније, док се нису створили елементарни услови за стварање уџбеника првог разреда основне школе, у нашој Православној образовно-васпитној пракси било је више покушаја израде књиге почетнице за поучавање у вери и уџбеника за остале разреде, како у основној тако и у средњој школи. Треба имати у виду, мање-више, задовољавајуће уџбенике „за прву руку“ и помоћна средства који су као покушаји настајали у разним Епархијама наше Цркве. Они су били углавном једносмерни, непотребно компликовани, више него што је примерено за одређени узраст, пријемчиви, догматски неприлагођени, оптерећени и методолошки недовољно осмишљени. Написати прву школски књигу (верски буквар) није било нимало лако, из простог разлога што је требало пратити катихизициони развој Цркве који мора непрестано бити схватан истином постојања, или, тачније, бити у складу са вером Цркве у оно што чини истину овога света, а све прилагодити ученику узраста од седам година живота. Епископ Игњатије (Мидић) је имао све то на уму и ухватио се храбро у коштац са изазовом стварања једног новог, оригиналног, ис-

црпног, али и поред свега „целуларног“ уџбеника. Нови уџбеник је морао и на нови начин приближити малом полазнику верске наставе на његов начин и могућност усвајања „постојање људи и природе различит од природног као суштински проблем којим су се у контексту схватања истине бавили и први хришћани. Наведену констатацију потврђује пажљиво проучавање начина живота, како првих хришћана и старозаветног Израиља, забележеног у Библији и у другим документима везаним за Старозаветну и Новозаветну хришћанску заједницу, тако и каснијих епоха, као и саме хришћанске теологије (учења)“.

Стога уџбеник – читанка почетница, пред постављеним задатком на интегралан начин уводи ученике у целосну верску наставу, и бива од вишезначајне помоћи вероучитељу који би био ослобођен вербализма и насилног учења (бубања) лекција из веронауке. Књига у којој има највише природности у излагању, али и прихватања и утврђивања изнетог новог градива. Реч „интегралан“ подразумева веронаучни, православно-културолошки и васпитни карактер књиге. Веронаука се тим уџбеником за први разред основне школе поставља као образовна и васпитна наставна област. Најважније у свему је то што се у поучавању кроз веру у школама долази до нових и зрелијих плодова, као што су схватања да хришћанска заједница није просто ритуална и религијска, још једна у низу које су се јављале у историји, а затим ишчезавале. Сазнање још у тој животној доби требало би бити макар „интуитивно“, да је новозаветна заједница – Црква, нови начин постојања људи и природе. Да већ тада ученик покуша кроз уџбеник да схвата како човек није затворена монада-индивидуа него чедо заједнице, нове институције која га чини достојанством и личношћу. То утемељење у новом сазнању говори да човек није биће саме слепе природе, него да је позван и призван путем непомућене вере у нешто што је много узвишеније и вредније.

Овај уџбеник полази од здравог становишта, од озбиљне претпоставке и сазнања да су то прва верска књига с којом се ученик, ђак-првак, сусреће у оквиру једног образовног система. Таква књига, попут осталих уџбеника за први разред, мора бити веома оригинална, занимљива, маштовита, садржајна, што значи добро методички организована. Она мора бити снажног израза да делује на развој православно-верског сензибилитета, да пробуди у ученику однос према Богу, према другом-ближњем око себе, другим бићима земље, као и природи. Једноставно, такав уџбеник мора, и визуелно и текстуално да подстиче развој духовних вредности ђака – да га спонтано, кроз игру, и за њега ненаметљиво, уведе у свет православне вере и њеног искуства. Чини се да ова књига то у потпуности испуњава, јер покреће основне вредности православне веронауке, али и узводи ученика широко, у свет православно-црквеног живота.

У оријентационом плану рада, готово стидљиво ће аутор ове читанке навести: „Овај план као основа уџбеничка, треба схватити само као могућу

конкретизацију осталих планова и програма. Овде смо покушали само да укажемо на распоред наставних садржаја у операционализацији наставе, да оквирно одредимо типологију сваког наставног часа и понудимо оријентир наставнику да одабере методске поступке. Оријентационо су предвиђени извесни часови, чије место сваке године варира у зависности од обележја календара, тј. датума празновања Васкрса и почетка Великог поста. Разуме се, пригодни часови посвећени великом хришћанским празницима и специфичностима одређених делова године, као и друге врсте `слободних часова` могу се практиковати и у каснијим разредима, у складу са интересовањем ученика, при чему се градиво распоређује по календарском принципу“. С обзиром да се час верске наставе изводи једном недељно, што значи 36 часова годишње, од тога је око 20 часова предвиђено за обраду новог градива, док је око 16 часова предвиђено за утврђивање градива. То је условило да буквар-читанка почетница обухвати следеће методске јединице:

1. Сусрет и упознавање катихете и ученика, упознавање садржаја програма и начина рада (предвиђена и могућа посета православном храму).
2. Објашњење Крштења (увођење, обрада, примарно утврђивање).
3. Основни појмови везани за Литургију, опис тока Литургије, увођење, обрада, примарно утврђење; издвајање и коментарисање кључних момената помоћу визуелне и аутовизуелне очигледности.
4. Евхаристијски дарови и причешћивања (увођење, обрада, примарно утврђење).
5. Учесће свих и свакога у Литургији (увођење, обрада, примарно утврђење).
6. Систематизација; разговор о претходној наставној целини уз подстицање ученика да постављају питања и исказују своја запажања, креативне активности (цртање, прављење предмета од пластелина и сл.).
7. Литургија – део свих и приношење свега (увођење, обрада, примарно утврђивање).
8. Учесници у литургији и евхаристијски дарови (обнављање и утврђивање, дијалогизирање у оквиру теме).
9. Епископ као први на Литургији (утврђивање, обрада, примарно утврђивање).
10. Тело човека као једно у многим и мноштво у једном (утврђивање, обрада, примарно утврђивање).
11. Односи између чланова Цркве и удова у човечијем телу (утврђивање, обрада, примарно утврђивање; дијалогизирање у оквиру теме).
12. Црква – Тело Христово (утврђивање, обрада, примарно утврђивање).

13. Систематизација; разговор о претходној наставној целини уз подстицање ученика да постављају питања и исказују своја запажања
14. Исус Христос као посредник између Бога Оца и људи–природе (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
15. Црква–заједница љубави (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
16. Црква–заједница љубави (дијалогизација у оквиру теме уз ослањање на непосредно искуство ученика, књижевна и друга уметничка дела, визуелна очигледност)
17. Библијске повјести о стварању света (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
18. Јединство људи рода и јединство света (утврђивање, обрада, примарно утврђивање; креативне активности ученика)
19. Празнујемо Рођење Христово (свечаност у учионици)
20. Свет као наш дом „и наше тело“ (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
21. Јединство човека и живог света (разговор на основу искуства ученика, књижевна и уметничка дела; креативне активности)
22. Систематизација; разговор о претходној наставној целини уз подстицање ученика да постављају питања и исказују своја запажања; креативне активности
23. Христова љубав према људима и свету (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
24. Љубав као човекољубље (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
25. Пред почетак Великог Поста: пост као израз љубави према Богу, човеку и природи; разговор о исповедању и причешћивању
26. Човек и природа у заједници љубави (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
27. Љубав према људима – љубав према Богу (дијалогизирање у оквиру теме)
28. Човек домаћин света и свештеник природе (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
29. Излет у природу (разговор о нашем односу према природи, нашем старању за биљке и животиње)
30. Христос – узор и извор вредности сваког људског бића (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
31. Литургија – место и време сједињавања са Христом (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)
32. Празнујемо Васкрсење Христово (свечаност у учионици)
33. Рад као служење, а не као стицање средства за „потрошњу“ (утврђивање, обрада, примарно утврђивање)

34. Шта бисмо највише желели да радимо да бисмо служили другим људима? (дијалогизација у оквиру теме; инсценације; групне активности и рад у паровима)
35. Систематизација; разговор о претходној наставној целини уз подстицање ученика да постављају питања и исказују своја запажања; креативне активности (цртање, прављење предмета од пластелина и сл.)
36. *Ми смо на распусту* (дијалогизација; групне активности и рад у паровима).

Све методске јединице су изузетно изражајно обрађене кроз цео уџбеник. Стога се у потпуности може закључити да овакав уџбеник није настао као плод случајности. Напротив! Његов аутор познаје природу, склоност и могућности ђака тога узраста – као и сазнајне духовне могућности седмогодишњака. Поред тога, важно је било уџбеник добро методички осмислити да буди потребе за верском комуникацијом и развије те потребе код ученика, посебно када понестаје мотивације у потпуном школском систему код ученика. Методичку структуру овог занимљивог уџбеника, чини једна целина подељена на низ благих и готово неприметних подделова: лагани припремни део, аналитички, али и ненаметљиви други део сазнања старозаветних и новозаветних догађаја. Дете стиче културу осећаја да припада Цркви, која је неодвојива од саме његове породице и природе која га окружује, засноване на његовој личној слободи. Основни хришћански празници чине, по мери, костур методичке намене и кроз њих се дете само овлаш упознаје на можда свежији, али дубљи начин са библијским догађајима. Они ће се по принципу и неправилно запостављеном методу концентричних кругова, убудуће и изнова упознавати са њиховим савршенијим смислом. Свакако, ђак не може одмах да комуницира с библијским текстовима, што аутор примећује, ма колико они били занимљиви, чак ни уз помоћ наставника веронауке. Из тог разлога потребно је било добро методички организовати припремни део, где се ученик на спонтан и природан начин, без најаве да нешто учи, а поготову не без присиле, уводи или припрема за следећу фазу. Фаза припреме је период који ствара неку врсту интелектуално-емоционалног расположења или мотивације код ученика. То је подстицајна етапа у којој се ученици на јединствен начин уводе у основне појмове веронауке, без њихових дефинисања и појмовног одређења. Тај припремни део веома је важан за формирање првих верских представа, што их тако очигледно срећемо у овој књизи.

Тако је пред самим наставним проблемом уприличен операциони задатак, а то је:

- да се уочи кроз слободан однос љубави према некоме или нечему, тај неко или нешто конкретизује, односно да постаје за нас јединствено и непоновљиво;

- да се уочи да љубав човека према другим људима и природи њима даје непоновљиву вредност и постојање;
- да се уочи да од онога кога заволимо зависи и наше постојање;
- да се науче да је човек икона Божија управо због тога што друга бића може да чини непоновљивим.

Садржај програма

Човек је икона Божија (човек има својство да љубављу чини нешто да постоји, слично као што то чини Бог јер Бог све ствара из љубави).

Бог је заједница личности Оца и Сина и Светог Духа (биће као заједница, као љубав).

Човек као биће заједнице.

Бог је из љубави створио свет заједно са Сином и Духом.

Исус Христос је посредник између Бога и створене природе.

Црква је заједница свих људи и целе природе кроз Христа с Богом.

Православна иконографија показује свет и човека у заједници с Богом.

После сваке лекције, вероучитељ кроз питања може да има повратну информацију.

Овом уџбенику посебно тежину даје могућност и метод стицања сазнања визуелним путем. Признаћемо да смо у њиховом узрасту највише се радовали књигама са много фотографија. Икона или слика верског садржаја, цркве, манастира, може и најчешће зна речитије да говори од било ког текста. То није нимало безначајно. На том принципу је заснована читава иконичност појмова. Сва видео техника или видео системи су преко 70% заступљени у свакодневном животу. На основу тих података јасно долазимо до закључка да је учење методом очигледности једно од надмоћнијих метода у настави.

Но, иако је овај уџбеник увелико заступљен не само у основним школама у Србији, јер је одобрен као наставно средство од стране Светог Архијерејског Сабора СПЦ, као и Министарства просвете Републике Србије, он је такође заступљен у Републици Хрватској као уџбеник за православну веронауку, који је наишао на врло позитивну критику код хрватских државно-педагошких институција. Ипак, уџбеник није најпозитивније оцењен од стране методичара у нашој савременој педагошкој пракси. Наводи се неколико разлога, а основни је да књига ипак није прилагођена узрасту, да је доста заступљена теолошка терминологија која превазилази могућност схватања деце тога узраста, да су реченице по својој структури дуже него што би смеле бити, и још неколико примедби мање тежине. Чак га један број вероучитеља не користи као примарни уџбеник, иако је у наставној обавези да га следи. Овакви ставови се бране тиме што су коментари који долазе потекли углавном од нетеолога и да

се првоважност веронауке жели свести на неку врста социологије вере, а не на оно које је животно, динамично и које уводи како у теорију, тако и у праксу религиозног живота човека. Ипак, није случајно што се једна генерација ученика која се определила за веронауку још од пре осам година темељила кроз цео период верског образовања управо на овом уџбенику. Његову праву вредност и оцену даће неке наредне генерације стручњака из дидактичко-методичких наука утемељених на резултатима, до тада постигнутог.

Dragomir Sando, Ph. D.
Belgrade

**PRIMER FOR THE FIRST GRADE OF ELEMENTARY SCHOOL
FOR TEACHING RELIGION**

Summary

The primary book for the elementary school (primer, catechism or reading book) is a textbook which became again topical - after 60 years - in our regular system of schooling thanks to the reintroduction of religious education in Serbian elementary schools. However, it had been requested to renounce or to overcome didactic frameworks from the earlier period and to try to adjust them on the basis of experience gained in previous religious education. The change would mean to present the modern but deeply Orthodox understanding of truth and the theoretical-practical life of a true Christian. Pointing to the meaning of human life in this period and thus to the road of evangelic determination towards salvation of every man, the seriousness of this primer has been emphasized, as well as its responsibility. This textbook starts from a sound premise, from a serious assumption and cognition that this is the first religious book that the first grade pupil gets within the system of education. Such a book, like other textbooks for the first grade, has to be very original, interesting, imaginative, substantive, meaning methodically well organized. It has to be strongly expressed to affect the development of the Orthodox religious sensibility, to awaken in the child the attitude towards God, towards other human beings, his neighbors, other beings on the earth and nature. Simply, this textbook must, both visually and textually, contribute to the promotion and development of spiritual values of the pupil – to introduce him spontaneously, by game and unobtrusively, to the world of the Orthodox faith and its experience. It seems that this book fully attains these goals for it initiates the basic values of the Orthodox religious learning, and at the same time introduces largely the pupil to the world of the Orthodox Church life.

ОСВРТ НА БУКВАРСКУ ПРОДУКЦИЈУ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 2003. ДО 2009. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се даје осврт на поједине букваре који су се на тржишту појавили од 2003. године, када је право за објављивање уџбеничке литературе добило, поред државног, и више приватних издавача. Врши се и увид у квалитет буквара чиме се, једним делом, представљају и резултати рада на пројекту Фонда за отворено друштво: квалитет уџбеника за ниже разреде основне школе (завршеном 2007. године).

Указује се на поједине недоумице на које се наилази приликом вредновања буквара, али пре свега приликом њихове примене у настави у млађим разредима. Издваја се присуство одређених методичких проблема који се стичу у:

- увођењу одабраних књижевних текстова у буквар;
- радној апаратури;
- различитом изгледу букварског писма код различитих издавача;
- усаглашености програма за први разред ОШ и букварске литературе.

Разматра се структура буквара који, посредством одређених организационих принципа, све више наликује читанкама у којима се комуницира са ученицима, а рад се организује најчешће преко различитих нивоа тежине.

Коментарише се редослед увођења ћириличних штампаних и писаних слова и уочавају се разлике у начину упознавања слова, условљене одабраним методама почетног описмењавања.

Кључне речи: буквар, први разред ОШ, структура уџбеника, почетно писање и читање, букварско писмо, уџбеничка апаратура, млађи разреди.

Буквар као незаобилазан уџбеник у настави почетног читања и писања, представља прву и најважнију књигу са којом се ученик среће на почетку свог школовања. Од изузетног је значаја како је ова књига конципирана и да ли садржи све битне елементе који подржавају читање и описмењавање. Дobar буквар једнако је важан као и добар учитељ, те у правој комбинацији, овај школски уџбеник и наставник разредне наставе успостављају сараднички однос који је први предуслов за ваљану наставу.

У интервалу од 2003. до 2009. године појавило се више буквара различитих издавача, који су се, поред Завода за уџбенике, пробили на тржиште. Већину њих комисије Министарства просвете РС прихватиле су као валидне уџбенике, те попис буквара следи према годинама њихове акредитације:

- Вук Милатовић, Анастасија Ивковић, *Буквар за први разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003;
- Симеон Маринковић, *Буквар за први разред основне школе*, Креативни центар, Београд, 2004;
- Љубивоје Ршумовић, *Азбуквар*, Народна књига/Алфа, Београд, 2004;
- Б. Матијевић, Љ. Видовић, Р. Јанаћковић, *Буквар за 1. разред основне школе*, Едука, Београд, 2005;
- Светлана Јоксимовић, *Нови буквар за први разред основне школе*, Едука, Београд, 2006;
- Предраг Старчевић, *Буквар за први разред основне школе*, Драганић, Београд, 2006;
- Драгана Богавац, Душанка Бојовић, Драгослав Андрић, *Буквар за први разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006;
- Дубравка Павловић, *Буквар од слова до енциклопедије (за први разред основне школе)*, Klett, Београд, 2007;
- Милица и Т. Ћук, *Кућа слова, буквар и почетница за први разред*, Нова школа, Београд, 2007;
- Р. Симонић, *Дворац писмености, буквар за први разред*, Епоха, Београд, 2008;
- Бранка Матијевић (и други), *Нови буквар за први разред основне школе*, Едука, Београд, 2008.

Увидом у букварску продукцију уочава се да је основни проблем са којим су се сусретали многи аутори буквара, функционално постављање школског учења читања и писања у контекст започетих развојних процеса детета. Наиме, брзина дечјег проласка кроз стадијуме савладавања почетног читања и писања је индивидуална. С тим у вези, аутори буквара су се потрудили да развију системе увођења, прихватања и усвајања штампаних и писаних слова ћирилице, по различитом редоследу и уз коришћење различитих модела.

Сви буквари се махом граде према препознатљивој троделној структури:

- а) предбукварски део – припремни период учења почетног читања и писања;
- б) букварски део – учење почетног читања и писања;
- в) постбукварски део (читаначки део) – увежбавање или унапређивање почетног читања и писања.

С тим у вези поставља се питање функционалности првог дела буквара, на основу ког се ученици припремају за учење почетног читања и писања. Наиме, ученик се не уводи у писани језик као у посебни симболички систем, већ се најчешће прво упућује на изоловане гласове и слова, а немогућност успостављања контакта са децјим искуством у разумевању читања и писања и са језичким осећањем детета отвара најтежи пут у описмењавању. Данашњи буквари само у малом броју случајева подржавају аутентични контакт са децјим концептуализацијама и искуствима.³⁸⁹

Понекад остаје нејасно по ком се критеријуму наводи азбучни низ, тј. редослед савладавања слова. У неким букварима изостаје упућивање ученика на изглед писаних слова ћирилице, а не уводи се ни простор за увежбавање графомоторичких способности ученика, нити су предвиђена узорна упутства по којима би ученик могао вежбати, користећи простор у својој свесци.

У савременим букварима, аутори се најчешће опредељују за паралелно учење читања и писања уз монографску и групну обраду слова, прво штампаних, а потом писаних. Синхронизовани или континуирани поступак групне обраде слова зависиће највише од избора учитеља, а не од аутора буквара који овакву обраду предлаже. Тиме се омогућује појединачно напредовање ученика различитих предзнања и способности на почетку првог разреда основне школе. Избор низа слова у великој мери задовољава повезивање слова по графичкој сличности, мада се као значајан појављује и критеријум тежине артикулације слова.³⁹⁰ Тако се уместо поједностављеног кретања

³⁸⁹ „Док покушавају да разумеју писање, деца разрешавају низ когнитивних проблема, познатих и у литератури описаних у вези са другим аспектима развоја: класификационе проблеме, проблеме конзервације, идентитета, односа дела и целине итд. Нпр., кад дете стигне до разумевања да је писање састављено од различитих делова, проблем постаје координација делова и целине. У почетку, графички елементи за дете су само *делови неопходни да се чита целина*. Дете ће тада дуго тврдити, и када му је познато шта пише у реченици, да *свака реч „каже“ целу реченицу* (Ferreiro, 1985). У достизању разликовања особина делова од особина целине и интеграције особина делова у особине целине, дете ће успостављати низ привремених координација, ослањајући се најпре на пребројавања.

Започети процеси одвијаће се по одређеном редоследу и, током школског детињства, бити видљиви у повременим манифестовању тзв. развојних грешака и посебне сензитивности за различите аспекте писања и читања. Брзина децјег проласка кроз стадијуме је индивидуална, као и правременост и евентуални учинак формалног образовања. Стога се дете, на почетку првог разреда, може налазити у различитим тачкама на путу од силабичке до алфабетске хипотезе, и у различитим разумевањима читања и писања. Из Велсовог (Wells, 1986) лонгитудиналног проучавања развоја децје писмености, познато је да децу успешно води у школско учење читања и писања разумевање писања *као прављења приче*. (...) Школско учење читања и писања биће успешно ако је *функционално постављено* у контекст започетих развојних процеса. Чак и ако следимо логику података кад и како деца уче говорни и писани језик, при осмишљавању прве школске књиге проблем је и како је учинити погодном за све прваке. Видети у: *Квалитет уџбеника за млађи школски узраст, Куда теже данашњи буквари и почетнице*, М. Митровић, Институт за психологију Филозофског факултета, Београд, 2007, стр. 39–40.

³⁹⁰ Најчешће груписана по графичкој сличности, слова се при савладавању могу организовати и у групе по сличној артикулацији, односно тежини њихове артикулације (нпр. Чч, Ћћ, Цц, Ђђ).

од појединачног ка општем, од лакшег ка тежем, заузима аналитичко-синтетички приступ у којем се монографска и групна обрада слова смењују на начин који омогућује најекономичније савладавање градива, тј. почетно учење читања и писања по распореду који пружа могућност функционалног и флексибилнијег планирања.

За добар избор редоследа слова узимају се следећи параметри:

- фонетска сруктура гласова;
- графичка структура слова;
- фреквенција гласова и слова у језику;
- читљивост слова;
- наречје;
- избор метода и поступака;
- избор писма.

У оквиру пројекта *Квалитет уџбеника за ниже разреде основне школе*,³⁹¹ пре него што су се у процес акредитовања буквара укључиле комисије Министарства просвете, извршен је увид у два, тада постојећа буквара: В. Милатовића и А. Ивковић (Завод за уџбенике), и С. Маринковића (Креативни центар).

Приказ принципа организације књиге у целину изнеће се прво преко примера поменутог *Буквара* Завода за уџбенике. Овај буквар „садржи 17 страница за тзв. предбукварску наставу, 63 странице на којима се уводе нова слова (упоредо велика и мала штампана и писана по редоследу: А, М, И, Т, О, Н, С, Е – Р, Ј – У, Л – Љ, Ш, Г – П, З – В, К – Д, Б, Ч – Ћ, Х – Ж, Ф, Ц – Њ, Ђ – Џ) и 19 страница са текстуалним и сликовним прилозима за период вежбања. Нова штампана слова уводе се на парној, а писана на непарној страници. Уџбеник има и најавне странице за сваки од три блока, прилог у коме се демонстрира техника лепог писања, у првом делу моделе за графомоторичке вежбе, а у наставку налоге за рад назначене графички. И они су пре модели него места где ће ученик писати. Наставни листови реализовани су као посебна радна збирка са раздвојеним налозима за ученике који не познају сва слова и оне који брже напредују у школском учењу. Они садрже *упутство за ученике* и прате редослед увођења слова у Буквар“.³⁹²

У овом уџбенику налазимо велики број разноврсних налога везаних за читање којем је тако посвећена значајна пажња: читање изолованих речи уз сликовни или графички ослонац; читање речи у реченици уз графичку

³⁹¹ Овај пројекат, *Оглед 2 за 2005/06. годину, бр. 050286/2а.1*, подржао је Фонд за отворено друштво.

³⁹² М. Митровић, *Куда теже данашњи буквари и почетнице*, у: *Квалитет уџбеника за млађи школски узраст*, Институт за психологију Филозофског факултета, Београд, 2007, стр. 40.

подршку; читање речи у ступцима или дијагоналним низовима; читање изолованих реченица; читање кратких текстуалних формација; читање текста; грађење речи или реченица од датих испретураних слова; довршавање започете реченице; проналажење нових речи у датим; читање и усмено допуњавање садржаја текста; подвлачење речи или реченица у тексту према задатом критеријуму; читање и препричавање текста; читање и одгонетање; уопштавање садржаја прочитаног текста...

У Методичком приручнику, уз Буквар и Наставне листове (Завод за уџбенике), аутори су, објашњавајући распоред почетног читања и писања у свом буквару, навели следеће: „...Буквар је рађен по тзв. упоредном распореду почетног читања и писања. Појам *упоредни распоред* у његовом класичном значењу показује да наставник на истом часу упоредо обрађује штампана и писана слова. У односу на такву концепцију, странице Буквара су структуриране тако да су на левој страни штампана слова, а на десној писана слова са целокупном својом методичком апаратуром. Погрешно је овај распоред почетног читања и писања сводити на његову основну функцију – истовремено учење читања и писања, односно штампаних и писаних слова. Аутори новог Буквара се нису определили за упоредни распоред слова да би се на истом часу обрађивала истовремено штампана и писана слова, већ што тај распоред пружа могућности фукционалнијег и флексибилнијег планирања. Наставници добро знају да је тешко радити по овом распореду у његовој класичној примени и када је реч о монографском поступку, то би значило да се на једном часу обрађују четири словна знака (велико и мало штампано и велико и мало писано) а по групном поступку обрађивало би се осам словних знакова.

Упоредни распоред обраде штампаних и писаних слова данас се примењује и зато што пружа могућност ширег и стваралачкијег комбиновања у процесу распоређивања слова за обраду, односно изналажења тзв. програмских модела. Такве могућности, ипак, не пружају одвојени и комбиновани распоред. Комбиновани распоред нуди само једну типологију комбиновања, а упоредни више. Упоредни распоред обраде слова пружа више простора за маштовитије и динамичније планирање. Циљ планирања није да се изради један план рада, макар он био и оријентациони, већ би требало да сваки наставник планира у складу са условима рада и претходним знањима ученика. Упоредни распоред пружа могућност наставнику да ствара властите програмске моделе, чији је он и креатор и реализатор.

(...) Како је овај Буквар рађен по упоредном распореду учења почетног читања и писања, он пружа следеће могућности обраде слова:

1) упоредни распоред слова – истовремена обрада штампаног и писаног слова (по овом распореду радити само у изузетним условима – ако је претходно испитивање показало да је интелектуални ниво ученика веома висок, ако су ученици, углавном, овладали словима итд.);

2) комбиновано учење читања и писања (овим распоредом се превладавају слабости и противуречности одвојеног и упоредног распореда учења почетног читања и писања. Постоје безбројне могућности комбиновања. Према једној доста једноставној комбинацији, ученици најпре уче једну групу слова да читају, а потом се враћају те их уче да пишу и тако редом)³⁹³.

„Буквар Креативног центра садржи пет делова: 16 предбукварских страница, 50 страница кроз чије се садржаје уводе велика и мала штампана слова (А – И – М, Т – О – Н, С – Е – Ј, Р – У – Ш, Л – Љ – Г, П – З – В, К – Д, Б – Ч, Ћ – Х, Ж – Ф, Ц – Њ, Ђ – Џ), 60 страница на којима се уводе по два писана слова, 25 страница за период након обраде слова и завршни део (6 стр.) са речником непознатих речи и садржајем. Прва четири блока имају најавне и странице за систематизацију онога што је било предмет учења у том блоку. Овај уџбеник грађен је на принципу да ученик у њему обавља налоге, и од прве до последње странице покушава да комуницира с учеником (директним обраћањем, доследном употребом икона за исказивање налога, остављањем простора и линија за одговоре, доследним означавањем бојама маргина и сл.). Та комуникација започиње упутством за коришћење Буквара, уграђеним на самом почетку књиге и намењеним ученику. Кроз уџбеник се уводе и кратки садржаји о језику и правопису, а четврти блок завршава се упитником за ученика о Буквару.³⁹⁴

Овај буквар представља књигу пуну поштовања према прваку као личности. Садржи приказе графичког изгледа слова, приказе поступка репродуковања изгледа слова, прегледе азбуке са систематизацијама научно – ново, перцептивни материјал засићен гласовима/словима која се уче, разноврстан материјал за вежбу моторике шаке и прстију, много типова вежби у којима се на различите начине комбинују и прогресивно удружују активности засноване на посматрању и осмишљавању сликовно-графичко-текстуалног материјала, бојењу, цртању, вежбању моторике, писању, читању, запамћивању, усменом одговарању на налог, превођењу из сликовног у вербални код, драмском изражавању итд.

Поред тога, овај буквар нуди богат избор поетских и прозних текстова најпознатијих домаћих аутора за децу, као и један број преведених текстова.

Први ђачки уџбеник структурисан је тако да је погодан да се у настави користи на начин на који аутор методички води процес описмењавања, али и уз одступања од предложеног вођења. Такође, релативно је богат и у смислу понуде за повремени диференцирани приступ у настави.

³⁹³ В. Милатовић, А. Ивковић, *Методички приручник уз Буквар и Наставне листове за први разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад, 1990, стр. 24.

³⁹⁴ М. Митровић, *Куда теже данашњи буквари и почетнице*, у: *Квалитет уџбеника за млађи школски узраст*, Институт за психологију Филозофског факултета, Београд, 2007, стр. 41.

Поред поменутог, посебне вредности овако обликованог буквара представљају:

- одлична организација укупног материјала у књигу, са поступним вођењем ученика да дати садржај користи као уџбеник, учећи да чита знаковни језик књиге;
- покушај да се успоставе везе, некад тематског, некад проблемског карактера унутар рукописа и са осталим елементима уџбеничког комплета за српски језик;
- покушај да се укупним садржајима и формом налога, аутор обраћа првацима као припадницима различитог пола.

Овим квалитетима прва школска књига поштује своје будуће кориснике и шири културу писмености.

У даљем тексту даје се приказ још неколико буквара које су наставници, одабирајући овај специфичан уџбеник за своје прваке, прихватили у настави.

Буквар *Од слова до енциклопедије*, Дубравке Павловић (Klett), такође садржи уобичајени предбукварски део у оквиру којег се илустрацијама подржавају следеће теме: Добро дошли, прваци, Како ћемо радити; Ево шта ми знамо; Ово сам ја; Хајде да проширимо тим, Моје играчке; У библиотеци; На излету; На врх брда врба мрда; Глас, слово, реч, реченица. Затим се уче штампана слова, у групама од два или три; А, И, М; Т, О, Н; С, Е, Ш; Р, Ј, У; П, Л, Љ; З, В; Г, Б; К, Д; Ч, Ц, Х; Њ, Џ; Ћ, Ћ; Ж, Ф. Уз игру штампаним словима ученици се позивају на читање, оживљавање приче у сликама речима, на смишљање речи и реченица. Указује им се на велико слово на почетку реченице, а у прилогу је дата и словарица штампаних слова. Остављено је простора за увежбавање потеза. Такође, ученици се подстичу да обоје одређена поља, споје знакове у слику, реше слагалице, лавиринт, ребусе. Уочава се разноврсно позиционирање слова, а ученици се ангажују да смишљају и уписују реплике у облачиће изнад цртаних ликова у дијалогу (у оквиру стрипа), да реше укрштене речи, допуњалке, школице.

Након штампаних следе писана слова. Учење писаних слова прате текстови песама и веома лепе, јасне, реалистичне илустрације.

У *Буквару* Предрага Старчевића (Драганић) наилази се на уобичајени предбукварски део, а потом се уводе штампана слова, опет организована у групе или парове, по ауторовом нахођењу: А, М, Т, И; О, С, Н, Ј; Р, У, Ш; Л, Љ; П, Г; Ч, З, В; К, Д; Б, Њ; Ж, Х; Ц, Џ; Ћ, Ћ; Ф. Уз увођење слова ученици се подстичу да састављају речи и реченице. Увођење писаних слова тече истим редоследом као код штампаних. Савладавање писаних слова прате и одабрани књижевни текстови са кратким, подстицајним апаратурама, као и илустрације у функцији текста. Необичан и маштовит део буквара представља трећа целина у којој се овај уџбеник приближава читанци. Це-

лина а) названа је *Маштовите приче, песме и Нема света, ни планете, где не може стићи дете*, а целина б) *Слични, баи лепо, различити, на шта! Тако смо богатији*. Уводи се и говор руку, сигнализација, одломци из бонтона; указује се на разлике међу људима и развија се толеранција; ученици се подстичу да испоље своја осећања и опишу туђа, на основу понуђених слика. У *Буквару* је остављен и додатни простор за цртање и место за споменар, а на крају се налази речник мање познатих речи.

Читаначки део, *Хајде да читамо песме и приче*, укључује биране одломке из текстова о св. Сави и Вуку Караџићу; у песмама се пева о природи и годишњим добима; ученици се позивају на писање састава; припремају се да читају драмски текст по улогама. На крају књиге налази се Мали речник (непознатих и мање познатих речи и појмова), као и различите игре исечања и састављања, писања порука, позивница и сл.

Нови буквар за први разред основне школе Светлане Јоксимовић (Едука), у оквиру предбукварског дела уводи ученике у свет приповедања преко прича у сликама, док се на дну почетних страница налази простор за увежбавање потеза, праве и косе, обле и криве линије. Ученик може да боји и црта, да научи како да се представи; да исприча како тече догађај представљен на филмској траци. Сугерише се обрада штампаних слова по следећем редоследу: А, М, И, Т; О, Н, С; Е, Р; Ј, У; Л, Љ; Ш; Г, П; З; К; Б, В; Ч, Ћ; Х, Ж; Ф; Ц, Њ; Џ, Ђ. Инсистира се на формирању речи и реченица уз допуну сличицама; паралелно се истичу графичке сличности међу словима; поново се враћа на већ обрађена слова, уз увођење речи у којима су иста слова различито позиционирана. Неким словима дато је више простора (страница) него другима. Савладавање штампаних слова прате занимљиви радни задаци. Указује се на одвајање речи приликом писања. Остављен је простор за преписивање реченица по одређеном редоследу, као и за самостално састављање реченица. Трећа целина у Новом буквару насловљена је – *Састављам приче: Сложи причу, Доврши причу, Препричај причу, Прича коју знаш, Измисли причу, Шта се догодило у међувремену...* У четвртном делу овај буквар се приближава читанци увођењем избора из дечје лектире. Ауторка инсистира и на оспособљавању ученика за многа практична поступања; *Читам и разумем прочитано, У библиотеци, Препоручено писмо, Дечје игре, Измешана прича, Како препознати пријатеља...* У петом делу овог буквара уче се писана слова, тек кад су штампана добро савладана. У уџбеник су уведене странице за увежбавање писања писаних слова и њихово повезивање. Помињу се, кроз примере, речи истог, сличног и супротног значења, а ученици се подстичу да савладају писање презимена по азбучном реду.

Мада је *Азбуквар* Љубивоја Ршумовића својевремено добио дозволу за коришћење као прва ђачка књига за учење почетног читања и писања, без обзира на њене квалитете и естетску привлачност не може се сматрати функционалним букваром помоћу којег ће се спроводити описмењавање

ученика. То је, пре свега, забавна лектира коју ученици могу читати и на часовима и самостално, код куће, кад се за то оспособе. Овај буквар је погодан за упознавање предшколаца са изгледом штампаних слова, а многе песме које прате слова занимљиве су за читање и одраслима.

У *Буквару* Драгане Богосавац, Душанке Бојовић и Драгослава Андрића (у издању Завода за уџбенике), предбукварски део чине илустрације и ликовни прилози који подстичу ученике да, запажајући шта је на слици, развијају усмено изражавање и ослобађају се за комуникацију у колективу. Теме: *Моја породица, Моја школа, Моја учионица, Шта све ја могу...* ученика воде од породице, као ослонца у емотивном и васпитном смислу, ка школи која пружа образовање, а такође и васпитава и обликује личност и подстиче развој многих способности и вештина које ће ученик испољавати у свакодневном животу. Букварски део започиње увођењем штампаних великих и малих слова А, Н, И, М, Т, Е, Ј, уз истицање различитих позиција истог слова у речима. Странице буквара су привлачно илустроване и илустрације подржавају учење слова. Свако слово има своју песмицу, најчешће шaljиво интонирану, којом се, уз присуство музичких стилских фигура, асонанце или алитерације, наглашава употреба појединачних слова у речима. Већ од слова И уводе се реченице које настају од речи комбинованих од слова која су обрађена и слика.

Поменутој групи штампаних слова прати иста група писаних. И помоћу писаних слова гради се реченица. Овакву технику савладавања почетног читања и писања повремено прате слике организоване у причу коју ученик треба да смисли, да јој наслов и исприча је.

Потом се наставља рад на другој групи штампаних слова: О, С, уз паралелно савладавање истих писаних слова. Реченице постају богатије и занимљивије. Уводе се дијалози. По том принципу слова која следе уче се у паровима – штампана и писана: У, В; Р, Д; К, Ш; П, Л; Б, Г, Ж; З, Ч, Љ; Ц, Ћ, Њ; Ф, Х, Џ, Ђ.

Уз учење слова, ученик користећи овај буквар има прилике и да прочита, поред песама, и забавне прозне текстове примерене узрасту; мале шале; смешне огласе, одломке из дечјих часописа (*Дечје новине, Кекеџ*), народне умотворине.

Овим букваром ученици се подстичу да лепо пишу писаним словима. Међутим, нигде није објашњено како се било које слово исписује, који је редослед потеза, нити су ти потези издвојени уз сугестију да се увежбавају.

Трећу целину у овом буквару чини читаначки део. Предвиђени текстови из овог уџбеника обрађују се до краја првог полугодишта, а потом се прелази на садржаје читанке.

На крају *Буквара* налази се мали речник, у коме су побројане и сажето објашњене речи за које се претпоставља да су ученицима првог разреда мање познате.

Као допуна уз овај буквар налазе се и листићи у цепу названом *Хајде за-вири*. Аутори у овом прилогу дају избор факултативних текстова намењених првацима. Одабрана дела прате сажети, диференцирани налози.

Улога налога у букварима је најчешће таква да се помоћу њих води активност ученика у процесу описмењавања. Једна група налога намењена је и осамостаљивању ученика за коришћење самог буквара као књиге.

Радни налози се могу поделити на следеће групе:

- а) они који подржавају говорно-језичке вежбе;
- б) налози који укључују графомоторичке вежбе;
- в) налози базирани на бојењу или цртању графичког материјала;
- г) налози базирани на читању;
- д) налози базирани на писању.

Поменути (класификовани) налози укључени су у организацију страница буквара на којима се савладавају нова слова, на пример: читање речи и реченица уз графичку подршку; читање текста; грађење речи (и реченица); откривање или састављање нових речи, довршавање започетих реченица; усмено одговарање на постављена питања; повезивање речи и слике; подвлачење експлицитног садржаја у тексту; издвајање захтеваног податка; закључивање поводом текста; препричавање (усмено и писмено), уопштавање садржаја; одгонетање...

У већини буквара ваљало би појачати, после обраде одређене групе слова, увођење одређених језичких вежби датих у облику:

- језичких игара, ребуса, укрштених речи, допуњаљки;
- игре грађења речи (префиксацијом и суфиксацијом);
- састављања речи од понуђених слова;
- позиционирања истог слова у различитим речима, итд.

Постојећи буквари махом рачунају на кориснике различитих предзнања. С тим у вези, пожељно је (посебним ознакама, иконицама, симболима) диференцирати методичку апаратуру и олакшати кретање кроз прву школску књигу.

Мада је задатак наставника, а не аутора уџбеника, да у настави почетног читања и писања диференцира захтеве према могућностима ученика, и да у раду свакодневно спроводи принцип индивидуализације, ипак је и на аутору уџбеника да, макар у прилозима уз буквар (намењеним наставницима), детаљно образложи своју намеру и сугерише наставнику како да на најбољи начин буквар користи.

Запажа се да се у неким букварима ученици упућују на паралелно савладавање штампаних и писаних слова; у другима се прво усвајају штампана слова, а потом писана, у трећима се рачуна на ученичко предзнање и познавање штампаних слова, те се писање слова увежбава у радној свесци.

Да би се буквар могао користити као књига која пружа више простора за маштовитије и динамичније планирање, добро је увести упоредни распоред обраде штампаних и писаних слова. Тако би се овај уџбеник могао користити за комбиновано учење читања и писања, али не по једном, наметнутом моделу, већ уз остављање слободе наставнику да се определи за варијанте које у његовом одељењу функционишу као најподобније.

Често се не уочава јасно како буквар подстиче на увежбавање логичког читања, нити се ученици радном апаратуром у уџбенику воде да течно повезују речи у реченице јачином и темпом природног говора и раде на реченичној интонацији.

Уочава се да се буквари све више опремају различитим структурним елементима (посредством одређених организационих принципа); све чвршће се структуришу као уџбеници; у њима се радна апаратура понекад организује у различите нивое тежине и директно се са ученицима комуницира. Сви уџбеници претендују да буду допадљиви ученицима, те се илустрације уводе као функционалне за савладавање слова.

И за правилно коришћење појединих почетница у настави почетног читања и писања по комплексној методи, неопходно је пратити упутства дата у приручницима за наставнике. Рецимо, у *Почетници*³⁹⁵ Радмиле Жежељ-Ралић, од почетка се користи разредна словарица, а садржај уџбеничког комплекта деле ученик и наставник: код наставника стоје наставни листићи, а код ученика свеске, словарица са фолијом за слова и *Читанка причанка*. Наставне листиће ученик добија од наставника један по један, лепи у свеску и на основу њих, на десној страници свеске обавља одређене налоге. *Писанка*, реализована да се у њој пише, у наставу се уводи у трећој фази рада (након упознавања штампаних слова и технике шчитавања).

Након свега изложеног, можемо се запитати какав би требало да буде идеалан буквар.

Буквар као најважнији уџбеник и прва школска књига узима у обзир да ученик више није неписмена индивидуа. И раније, али и сада, након увођења обавезног похађања предшколске наставе у вртићима, прваци улазе у школу са различитим предзнањем читања и писања. Они у рад у првом разреду уносе лично, аутентично разумевање читања и писања и спремни су да ове вештине даље развијају и да систематично уче. Спонтано откривање механизма писања не доживљава се у настави као отежавајућа околност, те се ученици који у школу дођу са одређеним предзнањем, упућују како брже да напредују.

Стиче се утисак да је у првом разреду (а и касније) занемарено увежбавање лепог писања и подстицање ученика да оформе добар рукопис.

³⁹⁵ Р. Жежељ-Ралић, *Почетница*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (коју исти издавач нуди паралелно уз нашу најстарију *Почетницу* ауторки Ј. Миоч и Н. Миоч-Станојевић).

У вези са тим овде се може поменути и проблем представљања ћирилице у различитим формама. Недоследности које се тичу изгледа слова дуго су присутне у букварима у нашој средини. Примећује се да се временом тежи поједностављивању графичког изгледа слова (нпр. С, Ф, Н као велика писана слова) у односу на неке претходно коришћене моделе, па овоме приступају и аутори буквара и наставници разредне наставе. Проблем се најпре огледа у прихватању стандардизације ћириличног писма, а показује се као озбиљан уколико наставник користи једну форму слова, а ученик пред собом, у буквару, има другачије представљена слова.

Након увида у букваре различитих аутора и издавача, покрећу се многа додатна питања:

- колико су данашњи буквари функционални у школском описмењавању, и да ли они треба да пруже већу помоћ у самоучењу или је и даље сва одговорност на умешности и вештини учитеља, тј. наставника разредне наставе;

- у којој мери су данашњи акредитовани буквари једнако намењени и ученицима који уопште не знају да читају и пишу, као и онима који већ нешто знају;

- колико су задаци намењени ученицима сврсисходни; јесу ли они такви да успостављају контакт са дечјим искуством и разумевањем писања и читања;

- да ли се активности почетног читања и писања развијају из аутентичних ученичких предзнања (тј. да ли се полази од онолико слова колико дете на почетку првог разреда зна, па су са тим усаглашена и вежбања);

- да ли је могуће створити буквар који подржава диференциран рад на савладавању почетног читања и писања и колико је реално очекивати да се у редовној настави овај сегмент учења индивидуализује и у првој школској књизи;

- да ли се увођењем примера изолованих речи и реченица (ван контекста) ученику олакшава или отежава смислено савладавање почетног читања и писања;

- има ли добар буквар право да сугерише наставнику хоће ли наставу изводити по монографском и групном, или комплексном поступку, и да ли је могуће написати буквар који ће подржати обе методе почетног читања и писања, мада знамо да је реч о два сасвим различита виђења процеса описмењавања;

- одговарају ли сви буквари захтевима којима се ученици постепено воде ка функционалној употреби писања (писање позивница за рођендан, писама, дописивање речника непознатих речи, попуњавање различитих спискова, упитника и сл.);

- подржавају ли одабрани књижевноуметнички текстови (најчешће дати у одломцима кад је реч о прози, или су то песме за децу) почетно

читање и писање, и да ли ученици боље разумеју те текстове од, условно именовано, некњижевних;

– од каквог је значаја увођење различитих игара словима и речима у буквар (преметаљке, уланчавања, испуњалке, допуњалке, ребуси, укрштене речи, лавиринти, асоцијације...), и у којој мери су сви ученици у могућности да адекватно решавају ове игре ако се разумевање постављених захтева прво везује за степен интелигенције појединца, а тек потом за ученичко знање;

– колико се у данашњим букварима бави ортоепијом (као једном од програмских области у оквиру Језика), и да ли се ученици адекватно подстичу на правилан изговор свих гласова нашег језика.

Да би рад на часу ускладио са букваром за који се определи, неопходно је да наставник проучи све акредитоване букваре који су му доступни и потом се одлучи за онај који сматра најбољим и сврсисходним. У ту сврху полази се од увида у следеће елементе:

- дидактичко-методичку заснованост буквара;
- психолошке захтеве;
- научностручне и језичке захтеве;
- идејно-васпитне захтеве;
- методолошку концепцију;
- графичке захтеве;
- ликовну реализацију.

Након увида у акредитоване букваре различитих издавача, може се закључити да прва школска књига све више постаје уџбеник универзалан по својој вредности, функцији и употребљивости. Методички поливалентан, нови буквар се може користити на разним нивоима почетног читања и писања као књига која омогућује диференциране облике рада, а намењена је ученицима истог узраста, али различитог порекла, предзнања и социјалног окружења.

Но, без обзира на више или мање добро осмишљену структуру ове књиге, организацију страница, увођење адекватних радних налога и других елемената подршке почетном читању и писању, буквар и даље остаје књига која се целовито оживотворује тек у рукама првака, вођених стручним наставниковим поступањима на часовима српског језика у првом полугодишту првог разреда.

Zona Mrkalj, Ph.D.
Belgrade

**A REVIEW OF THE PRODUCTION OF PRIMERS IN SERBIA
2003 – 2009**

Summary

The author presents a review of a number of primers appearing on the market since 2003 when the right to publish textbooks was given to private publishers too. The analysis of the quality of primers contains also some results obtained within the framework of the Fund for an Open Society project entitled *Quality of Textbooks for Lower Grades of Elementary Schools* (completed in 2007).

The paper points to some dilemmas in evaluating primers, and primarily in their use in teaching in lower grades. Some methodological problems appear in: the introduction of literary texts in the primer; the tools used in teaching; the different type of letters and their presentation among various publishers; and the synchronization of the program for the first grade of elementary school and literature in the primer.

The structure of the primer is analyzed, being increasingly similar to reading-books used to communicate with pupils based upon certain organizational principles, while the work has been most often organized through various levels of difficulty.

The order of introduction of printed and written Cyrillic letters is commented, particularly as differences in the way of getting acquainted with letters have been observed, depending on the chosen method of initial introduction of literacy.

Зорица Цветановић,
Валерија Јанићијевић,
Вишња Мићић
Београд

МЕТОДИЧКИ АСПЕКТИ САВРЕМЕНОГ БУКВАРА

Апстракт: Настава почетног читања и писања – припремни период, учење слова и увежбавање читања и писања – првенствено се остварује уз помоћ буквара. Значај прве школске књиге је немерљив, а тиме су напор и одговорност аутора вишеструко увећани.

На данашњем тржишту уџбеника у Србији присутни су буквари неколико издавача. Сва ова умногоме различита дела представљају предмет нашег истраживања. У раду су разматрана три важна методичка аспекта буквара: поступци и начини обраде слова, усвајање појмова глас, реч и реченица, и избор букварских текстова и њихова улога у почетном читању и преласку ка настави књижевности.

Кључне речи: почетно читање и писање, савремени буквар, глас, слово, обрада слова, реч, реченица, књижевноуметнички текст.

Увод

Структура наставе почетног читања и писања је троделна и обухвата период припреме, учења и усавршавања читања и писања. У наставном програму за први разред основне школе предвиђено је да се почетно читање и писање изводи једним од савремених и научно проверених метода и поступака обраде слова, који подразумева начин организације учења слова на часу. У методичкој литератури и пракси постоје три основна поступка обраде слова: монографски – на једном часу учи се једно слово; групни – на часу се обрађује група слова, и комплексни поступак – када се синхронно учи читање и писање свих слова.³⁹⁶ За наставу почетног читања и писања по монографском, групном и комбинованом поступку користи се буквар, док за комплексни поступак постоји посебан уџбеник – почетница.

³⁹⁶ У методичкој теорији, наставној пракси, као и у букварима, често се комбинују монографски и групни поступак обраде слова. На овај начин повећава се ефикасност наставе, јер се слова сложеније графичке структуре обрађују појединачно, а једноставнија у групама. У даљем тексту овакву комбинацију поступака називаћемо *комбиновани поступак*.

Последњих година у нашим школама су у употреби уџбеници различитих издавача. Сваки од ових уџбеника мора имати одобрење Министарства просвете Републике Србије, а међу њима су у школској 2009/10. години следећи буквари: два у издању Завода за уџбенике: *Буквар* Вука Милатовића и Анастасије Ивковић, и *Буквар* Драгане Богавац и других; два буквара издавача Едука, оба под називом *Нови буквар*, чији су аутори Бранка Матијевић и сарадници, и Светлана Јоксимовић; потом *Од слова до енциклопедије* аутора Дубравке Павловић, издавачке куће Klett; *Дворац писмености* Ранка Симовића, у издању Епохе; *Буквар* Симеона Маринковића Креативног центра, и *Кућа слова* Милице Ћук и других, у издању Нове школе. Аутори наведених буквара су различитих вокација – методичари, педагози, психолози, практичари и уметници.

У раду ћемо размотрити три важна методичка аспекта буквара: поступке и начине обраде слова; усвајање појмова глас, реч и реченица; избор букварских текстова, њихову улогу у почетном читању и преласку ка настави књижевности.

Поступци и начини обраде слова у букварима

Наставни програм за први разред основне школе прописује три периода наставе почетног читања и писања, који обухватају припрему за читање и писање, почетно читање и писање, и усавршавање читања и писања.³⁹⁷ Актуелни буквари следе ову троделну структуру, иако има великих разлика у њиховој методичкој и графичкој концепцији.

Први период наставе почетног читања и писања требало би да обухвати, како је предвиђено програмом, различите вежбе, и то: визуелне, акустичке, аналитичко-синтетичке, лексичке, синтаксичке и моторичке. У овом периоду усвајају се, као основне говорне јединице, појмови глас, реч и реченица. Развијање културе усменог изражавања, формирање и усавршавање културе практичног комуницирања, основна су вежбања из културе говора у овом периоду. У актуелним букварима нагласак је на усменом изражавању ученика, јер постоје слике са целовитим догађајем, низови слика за причање, као и слике за причање на основу посматрања. Моторичке вежбе су у функцији развијања моторике шаке и успешног служења прибором за писање. У овом периоду то је писање различитих црта и линија, као основних елемената слова, и ликовно изражавање у функцији развијања моторике. У свим актуелним букварима налазе се моторичке вежбе, али су у некима оне само у функцији цртања линија, које не представљају елементе слова, јер су поља за њихово писање вео-

³⁹⁷ Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник, *Српски језик – први разред*, Београд, 2004, стр. 3.

ма широка, и до 10 центиметара (буквар Милице Ћук – Нова школа, и у буквару Ранка Симовића – Епоха). Многи од анализираних буквара већ у овом делу имају наслове слика, независне реченице и краће текстове. Аутори буквара подразумевају да би овај део књиге, иако ученици тек треба да науче да читају и пишу, био осиромашен да нема текста, што је методички оправдано, јер буквар не треба да буде сликовница. Међутим, коришћење само великих слова, није добро решење (у буквару Симеона Маринковића задаци за ученике написани су само великим словима). Требало би поштовати правопис и користити мала и велика слова. Посебно је за анализу предбукварског периода занимљив буквар Дубравке Павловић (Klett), јер текст предњачи над осталим садржајима. Поред тога, на две стране, под насловом „Како ћемо радити”, доноси се концепција букварског одељка на примеру обраде слова *A*, *I* и *M*, којом није потребно оптерећивати ученика у овој фази описмењавања. Све вежбе предвиђене програмом, методички адекватно осмишљене, прилагођене узрасним способностима деце и поступку за који се припремају, налазе се у буквару Вука Милатовића (Завод за уџбенике) и Бранке Матијевић (Едука).

Други део буквара, односно букварски одељак, посвећен је учењу читања и писања. У њему се види поступак обраде слова. Монографски поступак следе буквар Драгане Богавац (Завод за уџбенике) и оба Едукина буквара. Комбинација монографског и групног поступка примењена је у буквару Вука Милатовића (Завод за уџбенике) и Дубравке Павловић (Klett). Остали буквари осмишљени су за групну обраду слова.

Кућа слова Нове школе у наслову има додатну одредницу – *буквар и почетница*, иако је овај уџбеник прави буквар, те је други термин у поднаслову непотребан и нетачан.

Распоред учења слова једно је од основних методичких критеријума организације наставе почетног читања и писања. Наставник често планира наставу на основу буквара; тако, када су у буквару прво дата сва штампана слова, онда и он обради прво штампана, па онда писана слова или обрађује групу штампаних, затим групу писаних слова. Иако наставник може сам да планира распоред учења слова, буквар својом структуром ипак непосредно утиче на начин планирања и реализације наставе почетног читања и писања. Постоје три методичке концепције које се односе на распоред учења слова. У већини, и то у оба Едукина и букварима издавачких кућа Klett и Нова школа, прво су дата сва штампана, потом сва писана слова. У букварима Драгане Богавац (Завод за уџбенике) и Ранка Симовића (Епоха), након групе штампаних слова, дата је иста група писаних слова. Једино су у буквару Вука Милатовића (Завод за уџбенике) слова обрађена упоредо – на левој страни буквара штампана, а на десној писана, како би наставник сам могао да одреди динамику обраде штампаних и писаних слова.

Композиција странице у буквару утиче и на начин на који ученици визуелно усвајају слова, и одређује да ли је буквар радни уџбеник. Посебно је значајно питање да ли има више нивоа усвајања гласа и слова, усвајања слова у речима, реченицама и тексту. Буквари у форми радног уџбеника имају линијске системе и простор за писање, док остали имају другачију композицију стране. Буквари Вука Милатовића, Драгане Богавац (Завод за уџбенике) и Ранка Симовића (Епоха) нису радни уџбеници.

Учење читања у буквару Вука Милатовића дато је на три нивоа. На левом, маргином одвојеном делу странице, налазе се речи које су засићене словом или словима која се обрађују. На десном, ширем делу стране, налазе се прво реченице, а испод њих текст за читање. Ова структура омогућава поступност у настави почетног читања и писања од речи, преко реченице ка тексту. На већем броју страна, налазе се посебно издвојени, црвеном бојом означени, текстови и задаци за ученике који боље напредују. Сви текстови помоћу којих се учи читање и писање у овој књизи су јасни, разумљиви, прилагођени узрасту ученика и својој намени.

У буквару Драгане Богавац (Завод за уџбенике), у заглављу је написано ново слово. Следи уметнички текст који садржи и необрађена слова. Ново слово у њему је означено црвеном бојом, са функцијом његовог препознавања у тексту. Иако се учи и велико и мало слово, испод текста за препознавање слова дате су речи штампане свим великим словима, за први ниво читања. Након ових речи стоје правилно написане реченице или текст који укључује само до тада научена слова. Избор реченица за други ниво читања је одговарајући, док су текстови углавном дати у управном говору, чиме се настава почетног читања отежава.

У буквару Ранка Симовића (Епоха), нова слова налазе се у заглављу сваке стране. Због неадекватног повеза, слова у десном углу не виде се у потпуности. Цела страница је по форми разуђена и нејасна. Тек након обраде две групе слова уводи се интерпункција. Аутор је за вежбање читања и писања унео у буквар превише текстова са управним говором, што отежава процес учења. На десној страни су текстови за вежбање читања који су бирани тако да се поштује принцип поступности, тј. користе се само она слова која су претходно обрађена. Текстови за учење читања и писања писаних слова су адекватни.

Остали буквари, са простором предвиђеним за писање слова, речи и реченица, јесу радни уџбеници, али не увек најбоље осмишљени. Тако у буквару Дубравке Павловић (Klett) систем линија за уписивање слова није уједначен, па је ученику отежано учење писања. Предвиђено је да ученици пишу слова у широким празнинама са помоћном линијом која оставља две трећине простора за мала слова, а након тога, реченице треба да пишу у линијском систему обрнуте пропорције. У овом делу буквара мало је текстова за читање, те је акценат на писању штампаних слова. Што се, пак, писаних

слова тиче, систем линија је уједначен, али су ова слова написана косим писмом. Поред сваког новог слова налази се илустрација речи која почиње тим словом, и реченица засићена словом које се обрађује. Понуђене су реченице и краћи текстови написани писаним словима – намењени вежбама читања и писања, као и питања на која ученици треба писмено да одговоре. Иако су одговори на питања у првом разреду важни за развијање говорне културе, није реалан захтев да се ученици опширније писмено изражавају (на пример пишући о јесени и њеним одликама: „Зашто јесен мирише?“...³⁹⁸), ако су научили само дванаест писаних слова.

Композиција страна у *Новом буквару* Бранке Матијевић (Едука), на први поглед одговара монографском поступку обраде слова. На једној страни је у заглављу једно, а на следећој страни друго слово. Међутим, ове две стране повезују илустрација и текстови испод ње, из чега се закључује да се ради о групном поступку. Оваква графичка структура стране могла је, чини нам се, да буде боље компонована. На маргинама са стране понуђене су илустрације уз речи које садрже ново слово, што одговара првом нивоу читања. И овај буквар нуди три нивоа садржаја за учење читања на једној страни: речи, реченице, текст. Дат је линијски систем са широким и уским празнинама у коме је започето писање слова, а стрелицама је обележен редослед потеза. Задаци за ученике означени су пиктограмима, продуктивни су и креативни. Писана слова у овом буквару такође су дата у групи. Испод линијског система где је предвиђен простор за писање слова, налазе се слогови са новим словима. Писање слогова писаним словима, иако се тада прегледно види како се слова повезују, није у духу нашег језика, јер слог није носилац значења. У овом буквару има доста текстова за вежбање читања и писања писаним словима.

Нови буквар Светлане Јоксимовић (Едука) је радни уџбеник, у којем је за свако ново слово или групу од два слова предвиђено више страна. Прва страна обраде слова садржи илустрацију и линијски систем у коме су написана нова слова. Потом следе задаци, чији је мањи број усмерен на наставу писања, због чега закључујемо да је нагласак на читању. Након обрађених штампаних слова, а пре увођења писаних, налазе се два сегмента под називима „Састављам приче” и „Читам и разумем прочитано”. У делу буквара у коме се обрађују писана слова налази се линијски систем за писање прво по једног слова, затим слогова, речи и реченица. И у овом буквару, као ни у претходном истог издавача, намера аутора да слоговима подстакне ученике да науче да повезују слова није одговарајућа.

Уџбеник ауторског тима издавачке куће Нова школа има повез који се може вертикално поставити на подлогу. Отворен и положен има две стране, горњу и доњу, које чине једну целину. Композиција страна је таква да отвара

³⁹⁸ Дубравка Павловић: *Буквар – од слова до енциклопедије*, Клет, Београд, 2007, стр. 43.

могућност за више нивоа учења читања и писања. Најпре су дата нова слова уз одговарајућу илустрацију и назив појма, а затим се та иста слова приказују у линијском систему самостално, у речима и реченицама. Други ниво односи се на додавање слова у тексту, писање речи и реченица. Трећи ниво, „Ко зна више”, налази се у посебном оквиру, и то су задаци за ученике са већим предзнањима и за оне који брже напредују. У овом делу буквара има доста фонографичких и фономимичких вежби. Писана слова уче се у групи по три, и свака доња страна има линијски систем. Ту су задаци који подразумевају три нивоа сложености: писање слова, преписивање реченице и текста, и самостално састављање и писање текста. Трећи део овог буквара има недовољан број текстова за вежбање читања, те је нагласак на вежбању писања.

У буквару Симеона Маринковића (Креативни центар), уз свако ново слово у заглављу налази се, поред илустрације, и реч појма чији назив почиње тим словом. У целом буквару, на свакој десној страни, доноси се текст поред којег су линије за преписивање. Испод текстова су задаци у вези са текстом, његовом садржином и ликовима. Потом се, у још једној широкој празнини, налази моторичка вежба којом се ученици уводе у учење писаних слова. Композиција стране за учење писаних слова је иста као и код штампаних, само није јасно зашто аутор и у овом делу понавља моторичке вежбе. Можда би било боље да је тај простор искоришћен за друге задатке. Линијски систем за учење штампаних слова има само широку празнину, док је за писана слова дат систем који има и широку и уску празнину. Оваква неуједначеност линијског система отежава учење, јер се ученик навикне на један простор за писање слова, а онда се поново оријентише у другом. Овај буквар посебно издваја то што након сваког текста постоји бар једно питање које се односи на текст. Тако се проверава не само колико је ученик савладао технику читања, већ и разумевање прочитаног.

Из понуђене анализе јасно се издвајају следећи, у методичкој теорији већ дефинисани, елементи букварске странице: приказ слова, адекватне илустрације, садржаји за три нивоа читања и писања (реч, самосталне реченице и текст), који се одликују читљивошћу и поштовањем правописних норми, као и разне језичке вежбе. Осим тога, савремени буквар подразумева поштовање предзнања и додатно ангажовање деце која брже напредују. Стога је један од важних елемената букварске странице материјал намењен овим ученицима (тзв. буквар за диференцирану наставу на више нивоа сложености у учењу). Радни буквар, осим поменутог, садржи линијски систем и простор за писање, као и простор за моторичке вежбе.

Видели смо да неки буквари који се данас користе у школама не садрже поменуте елементе, чиме отежавају рад на почетном описмењавању, док је остала већина добар основ за квалитетан рад у пракси.

Обрада појмова глас, реч и реченица у првој школској књизи

Обрада појмова *глас, реч и реченица*, присутна је у настави почетног читања и писања у двама фазама учења: на један начин у предбукварској, и на други у букварској фази. Задаци које ови садржаји треба да испуне прописани су наставним програмом и подразумевају усвајање и развијање појма *реченице, речи и гласа*, развијање осећања за те основне говорне јединице, употребу великог слова на почетку и тачке на крају реченице.³⁹⁹ Предвиђене захтеве прате аналитичко-синтетичке вежбе: састављање реченице на основу задатих речи, анализа реченице на речи; анализа речи на гласове, одређивање места датог гласа у задатој речи (на почетку, у средини или на крају).⁴⁰⁰ Треба истаћи да такве вежбе представљају припрему ученика за писање и читање, те да њихов циљ није поимање и усвајање основних језичких јединица са становишта структуре, функције и значења, тј. са лингвистичког становишта.

Поменути садржаји нису случајно део предбукварске фазе учења почетног читања и писања, јер се тада ученик оспособљава да, условно речено, аналитичко-синтетички посматра реченицу коју ће у букварском периоду читати и записивати. Другим речима: 1. да би правилно читао и шчитавао, ученик мора да декодира запис (најпре слова у гласове) анализирајући, а затим га синтетишући (гласове у речи и реченице); 2. да би правилно записао реченицу, он мора да је анализира на речи, затим на гласове, и забележи одговарајућим словним знацима – правећи адекватне размаке међу речима и поштујући елементарна правописна правила.⁴⁰¹ Када се појмови *глас, реч и реченица* на методичан начин обраде у предбукварској фази, спречавају се типичне грешке у почетном читању и писању као што је: изостављање речи, изостављање слова или гласова, неправилни размаци међу речима (тј. неправилна подела реченице на речи) и сл.⁴⁰² Као што видимо, појмови *глас, реч и реченица* усвајају се на нивоу препознавања, анализе реченице на речи и речи на гласове, а све то у функцији елементарног овладавања основним

³⁹⁹ Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник, *Српски језик – први разред*, Београд, 2004, стр. 4–5.

⁴⁰⁰ О усвајању појмова *глас, реч и реченица* видети у: Вук Милатовић, *Методика наставе почетног читања и писања*, Топи, Београд, 2005, стр. 80–84, 106–108.

⁴⁰¹ „Већ гласовна структура речи, која се у усменом говору изговара аутоматски, без рашчлањивања на поједине делове, захтева приликом писања рашчлањивање. Изговарајући ма коју реч, дете није свесно које гласове изговара и не обавља никакве намерне радње приликом изговарања сваког појединачног гласа. У писаном говору, напротив, оно мора да доведе до свести гласовну структуру речи, да је рашчлани и вољно репродукује у писменима.“ Лав С. Виготски, Проблем опште психологије, *Сабрана дела 2*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, стр. 180.

⁴⁰² О грешкама у почетном читању детаљније видети у: Вук Милатовић, *Методика наставе почетног читања и писања*, Топи, Београд, 2005, стр. 125–127.

јединицама читања и писања, тј. говора. У даљем раду, кроз анализу буквара, видећемо како се ови захтеви реализују у фази која претходи учењу слова (читања и писања).

Са становишта усвајања појмова *глас*, *реч* и *реченица*, савремени буквар требало би да укључи одговарајуће садржаје, како у предбукварском, тако и у букварском одељку за учење читања и писања. Стога је избор буквара који би били релевантни за истраживање на тему усвајања појмова *глас*, *реч* и *реченица*, вођен управо овим критеријумом. Дакле, буквари у којима не постоје овакви садржаји, неће бити предмет нашег интересовања.⁴⁰³

Појам *гласа* у предбукварском периоду могуће је обрадити синтетички – методом природних (нормалних) гласова,⁴⁰⁴ или аналитички – анализом речи на гласове. У предбукварском одељку, овом темом позабавили су се следећи аутори: Вук Милатовић (Завод за уџбенике), Бранка Матијевић (Едука), Дубравка Павловић (Klett) и Милица Ћук (Нова школа). У последњем од наведених буквара, обрада гласа остварује се синтетички, кроз ономатопеју (*џију*, *мијао*, *ћију*, *му*...), да би се истом методом, на наредној уџбеничкој страници, кроз илустрацију обрадили самогласници (*Уууу*, *Оооо*). У преостала три буквара присутна је аналитичка метода. С обзиром да ученици у овој фази учења не знају да пишу, вежба подразумева анализу речи на гласове и њихово обележавање цртицама. Ове вежбе су веома важне. Такву анализу дете до сада није практиковало, јер му у говорном чину није ни била потребна, док ће у букварској фази – приликом писања, свакако морати да је користи.

Појам *речи* у предбукварском периоду подразумева њено симболичко представљање цртама. Могуће је везати га за предмет (слику) који се речју именује, или за анализу реченице на речи. Оба поступка су тачна. Први поступак налазимо у буквару аутора Милице Ћук (Нова школа). Појам је обрађен успостављањем везе између илустрације предмета и речи која тај предмет именује (илустрација / цвет / ____ / ___) на два нивоа, и то кроз: 1. запис цртом која означава реч и цртицама које означавају анализу те речи на гласове (за ученике који не препознају словне знаке), и 2. запис речи словима (за ученике који препознају словне знаке). Путем нове илустрације на исти начин представљена је синтагма, чиме се спонтано (синтетички) долази и до појма *реченице*. У уџбеницима Вука Милатовића (Завод за уџ-

⁴⁰³ У уџбеницима Ранка Симовића (Епоха) и Светлане Јоксимовић (Едука), у предбукварском одељку не постоје садржаји посвећени обради *гласа*, *речи* и *реченице*. У буквару Драгане Богавац (Завод за уџбенике) нису обрађени појмови *глас* и *реч*, а у уџбенику Симеона Маринковића (Креативни центар), појам *гласа*.

⁴⁰⁴ „Методом природних (нормалних) гласова примарно је усвојити глас као говорни елемент, и то синтетичким поступком, а не анализом. Глас се уочава у његовом природном контексту, па се опонаша у учионици, да би се поступно дошло до његовог појма.“ Вук Милатовић, *Методика наставе почетног читања и писања*, Топи, Београд, 2005, стр. 46-47.

бенике), Бранке Матијевић (Едука) и Дубравке Павловић (Klett), појам *речи* уведен је аналитичким путем, анализом реченице на речи (илустрација / Меда воли мед. / _____), такође на два нивоа: 1. симболичком представом речи у реченици цртицама које означавају гласове у речи, и размацима међу цртицама које означавају речи у реченици (за ученике који не препознају слова), и 2. словним записом реченице (за ученике који препознају слова). У преосталим букварима методичко увођење појмова: *слово*, *реч* и *реченица*, у предбукварском одељку претпоставља ученика који препознаје слова, јер су записи искључиво словни. Из тога се намеће питање да ли су аутори сматрали да ученику који не зна да чита није потребно сазнање о томе шта је *глас*, *слово*, шта *реч*, а шта *реченица*, већ да је то привилегија оних који у школу долазе „научени“.

Појам *реченице* у предбукварској фази такође је потребно представити на два нивоа. Ако узмемо у обзир само букваре у којима је ова идеја реализована, можемо их поделити на два методичка начина: 1. букваре у којима први ниво подразумева графички приказ реченице цртицама (које означавају речи и гласове) и тачку на крају (Миша стоји. / _____),⁴⁰⁵ и 2. графички приказ који осим поменутог, симболички уводи правило писања великог слова на почетку реченице представљено усправном цртом (Нена има јабуку. / | _____).⁴⁰⁶ У уџбеницима које је обухватила ова анализа, реченице су илустроване, чиме се ученику који не зна да чита приближава садржај активности. Одељци су у целини конципирани тако да ангажују и ученике са предзнањима и ученике који немају предзнања из ове области. У већини буквара (изузев буквара Вука Милатовића – Завод за уџбенике и Бранке Матијевић – Едука), реченице су написане само великим словима, што није добро решење, јер је један од задатака обраде *речи* и *реченице* усвајање правила да реченица почиње великим словом и завршава се тачком. Видели смо у наведеним примерима да постоји начин да се ово правило уведе и у предбукварском периоду симулирањем основне структуре реченице, која подразумева и та два елемента. С друге стране, овакав приступ се може оправдати чињеницом да ученици још увек нису учили слова, па тиме ни разлику између великих и малих слова, нити по структури, нити по функцији.

У букварском периоду, обрада *гласа* усмерава се на конкретне гласове у изговореној речи, реченици или тексту, и представља припремну активност за обраду сваког појединачног слова којим се одређени глас означава.

⁴⁰⁵ Први ниво обраде реченице у одељку за предбукварску фазу подразумева графички приказ реченице цртицама (које означавају речи и гласове) и тачку на крају реченице, у букварима следећих аутора: Дубравка Павловић (Klett) и Бранка Матијевић (Едука).

⁴⁰⁶ Први ниво обраде реченице у одељку за предбукварску фазу подразумева графички приказ реченице цртицама (које означавају речи и гласове), тачку на крају реченице и симболичко увођење правила да се на почетку реченице налази велико слово, у букварима следећих аутора: Вук Милатовић (Завод за уџбенике) и Милица Ћук (Нова школа).

У буквару Вука Милатовића и Анастасије Ивковић (Завод за уџбенике), обрада гласа је методички најбоље решена. Аутори јасно постављају систем и одређују место *гласа, речи, реченице и текста*. Анализа речи на гласове представљена је цртицама и истакнутим положајем наученог гласа (слова) у речи. Са истим циљем, свака уџбеничка страна другог Заводовог буквара (Драгана Богавац), испод штампаног слова које се обрађује садржи поетски текст у коме се на више места понавља исти глас (слово). С обзиром да претходно нису обрађена сва слова којима је текст записан, поставља се питање његове функције. Ови веома занимљиви и естетски функционални текстови могу се користити на почетку часа – у мотивационој припреми, али и као радни прилог за усмену анализу реченице на речи, и речи на гласове, у оквиру обраде сваког појединачног гласа. На овакав закључак наводи нас сам положај текста на уџбеничкој страници (испод слова које се учи, а изнад садржаја који су намењени читању и писању и који садрже само до тад обрађена слова), али и чињеница да су слова која се обрађују на тој страни истакнута у тексту другом бојом, чиме се ученику скреће пажња на место датих гласова и слова у тексту и мотивише га да научи и остала слова. Материјал за обраду гласа на нивоу текста није понуђен ни у једном од осталих уџбеника. Истицање слова у речима и реченицама, као потпора усвајању гласова и слова, присутна је у буквару Милице Ћук (Нова Школа), док се у осталим букварима учвршћивање појма *глас* спорадично провлачи кроз дате садржаје (на пример, у букварима Светлане Јоксимовић – Едука и Дубравке Павловић – Klett, кроз вежбе у којима се тражи анализа речи на гласове, тј. да ученик утврди положај задатог гласа или слова у речи коју треба да запише).⁴⁰⁷

У букварској фази, кроз вежбе читања и писања појединачних речи и реченица остварују се прва два нивоа почетног читања и писања, којима се ученик постепено доводи до трећег нивоа – читања и записивања текста. Структура ваљане уџбеничке странице подразумева садржаје за сва три нивоа. Овакву страницу налазимо у оба Едукина и буквару Вука Милатовића (Завод за уџбенике). Остали аутори овај принцип нису прихватили у потпуности, чиме је и букварски одељак изгубио неке од својих функција.⁴⁰⁸ Једна од имплицитних улога јесте утемељење појмова *реч* и *реченица*.

⁴⁰⁷ У буквару Светлане Јоксимовић (Едука), вежба анализе речи на гласове на прве четири странице поткрепљена је сличицама предмета уз свако слово. Интересантно је да свако слово (глас) има јединствену сличицу предмета, чији назив почиње тим словом (нпр. Т – слика трубе). Она је дата у приказу азбуке на почетку буквара, затим уз огледно слово на свакој страници обраде, па уз одговарајућа слова у речи, те се на овај начин симулира принцип словарице у обради гласова и слова. Питамо се зашто се са овом праксом стало после обраде првих шест слова.

⁴⁰⁸ Драгана Богавац (Завод за уџбенике) и Милица Ћук (Нова школа), на страници комбинују први и други, или први и трећи, ниво садржаја за читање, што у другом случају није логично. Тачно је да је текст сачињен од реченица, али то не значи да је подједнако тешко читати и записивати самосталну реченицу и везани текст. Ако су аутори проценили

У свим букварима, у неком елементу уџбеничке странице, дате су реченице допуњене цртежом. Функција ове илустрације је замена за словни запис који садржи дотле необрађена слова. На овај начин проширене су могућности састављања реченица и текстова за читање у првом делу букварске фазе.

У појединим уџбеницима реченице су у предбукварском одељку записиване само великим словима. Образложили смо оправданост овог решења, али у наредном (букварском) одељку та пракса није оправдана. Записи су нефункционални, јер тај вид мармирања текста умањује читљивост и ремети свест о појму *реченице*, тј. о правилу писања великог слова на почетку.

Формирање појмова *реч* и *реченица* подржава се и употпуњује у букварском одељку кроз различите вежбе које су присутне у већини буквара. То су: ребуси, лавиринт слова, записи на основу слике и понуђених држача места, укрштенице, скандинавке, стрипови, састављање реченица на основу задатих речи, преметаљке, палиндроме, реченице допуњене сликом, тематски речници и др. Истакли бисмо појаву вежби, које на први поглед изгледају као лексичке вежбе префиксације и суфиксације, а када се пример боље сагледа, постаје јасно да оне то нису и да је немогуће наћи принцип груписања понуђених речи. На пример, графички је приказано извођење речи: *поље*, *сета* и *посао* издвајањем почетног слога, који није корен речи, док понуђене речи и немају исти корен (*по* → *ље*, *сета*, *сао*); односно речи: *Нена*, *сена* и *Емина* (*Не*, *се*, *Еми* → *на*), у којима је издвојен заједнички последњи слог. Дакле, избор речи и њихова подела на слоге није морфолошки и семантички оправдана, већ је механички везана за обраду датог слова, те није у функцији разумевања језичких категорија, него напротив делује збуњујуће. Забрињавајућа је чињеница да се ове вежбе јављају у већини буквара.

Приликом усвајања појма *реч*, веома је важно направити разлику између предмета и појма, тј. имена који се за тај предмет везује. У букварима издавачких кућа Едука, Нова школа и Завод за уџбенике (Драгане Бога-

да у одређеном делу буквара треба прећи на виши ниво читања и писања, логичније је било избацити први ниво и задржати други и трећи, тј. не правити јаз између диференцираних задатака за читање и писање. У буквару Дубравке Павловић (Klett) изостављени су садржаји првог нивоа, док су у уџбенику Симеона Маринковића (Креативни центар) садржаји углавном усмерени на писање, не и на читање. У буквару Ранка Симовића (Епоха), место *реченице* на букварској страници конфузно је постављено. Најпре се изоставља тачка на крају реченице, ако се то уопште може назвати реченицом. На следећим страницама одједном се уводе знаци навода, тачка, две тачке, упитник и узвичник, па се на наредној опет јавља реченица допуњена сликом без икаквог знака интерпункције. Садржаји везани за обраду гласа и речи нису нашли место на овим страницама. Дакле, са аспекта обраде *гласа*, *речи* и *реченице*, оне никако не обављају поверену функцију. У буквару се очекује систематичан избор садржаја, који ученика експлицитно или имплицитно воде ка описмењавању и усвајању планираних појмова.

вац), уз сваку реч која покрива први ниво учења читања и писања дата је одговарајућа илустрација. Тиме се отвара могућност за имплицитно утемељене појма *речи* као *језичког знака* који обједињује језичку представу и ознаку. „Језички знак има психолошки карактер: он постоји у нашој свести као веза између неког елемента нашег искуства и акустичке слике којом се тај елемент означава.“⁴⁰⁹ У току читања, прочитане речи треба да у свести детета активирају одговарајуће представе. На овај начин дете разумева прочитан текст најпре на нивоу речи, затим реченице, и најзад на нивоу текста. Стога је важно да буквар понуди одговарајуће материјале за утемељење овакве везе међу основним елементима *језичког знака*.⁴¹⁰

Такође, на овај начин се прави јасна разлика између језичког знака и конкретног предмета који се њиме означава. Такви садржаји пружају добре основе за разумевање језичких категорија у будућем учењу.

Према критеријуму разноврсности у избору речи, буквар Драгане Богавац (Завод за уџбенике) издваја се над осталим. Већ у букварском делу присутни су текстови чија је лексика проширена на речи метафоричког значења (*мамино сунце*), затим жаргонске изразе (*што си неки, ћаскати, из ћефа*), буквализације идиома (*Потоке питах у ходу: / „Што рибе ћуте, те ћуте?“ / „Неће“, рекоше, „воду / Речима да нам муте!“*), тепања (*у тиби*) као елементе стила модерне књижевности за децу. Осим имплицитног увођења у поетику, на овај начин се код ученика проширује опсег значења речи, богати се лексика, улази се у подручја функционалне стилистике и контекста у коме се одговарајућа реч користи, наравно, уколико учитељ обрати пажњу на то и покрене разговор на часу. Такође је интересантна песма на крају букварског одељка у којој је азбука, условно речено, дата у акростиху, јер је у сваком реду дата по једна реч разбијеног седмерца народне песме. Читајући је, ученик истовремено размишља о слову (гласу), речи која почиње тим словом и метрици која је графички разбијена, али у којој је читаоцу потпуно јасно где је крај стиха а где крај реченице, иако она није обележена знацима интерпункције.

Сви поменути елементи предбукварског и букварског одељка у уџбенику и програмом прописани задаци везани за обраду појмова *глас*, *реч* и *реченица*, усмерени су ка развијању вештина читања и писања. Тиме они представљају први корак систематичног и системског вођења детета ка самосталном писању, читању и разумевању прочитаног текста.

⁴⁰⁹ Вук Милатовић: *Методика наставе почетног читања и писања*, Топи, Београд, 2005: стр. 31.

⁴¹⁰ „О језичком знаку“ видети у: Фердинанд де Сосир: *Курс опште лингвистике*, Издавачка књижница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1996, стр. 79-83.

Постбукварски део или мала читанка

*Буквар – пут по словима
Од старих ка новима!
Реч по реч – реченица
Свет у пару зеница.*

Драгослав Андрић

Буквар је прва ученичка књига и намењен је описмењавању, али је неминовно да се у њему налазе и књижевни текстови, да због тога представља бар мали корак ка настави књижевности.

Поред буквара, у првом разреду се користи и читанка, којој је првенствено намењено да уведе дете у свет књижевности, али се тај аспект не може апсолутно занемарити ни у букварској настави, јер рад на текстовима из буквара представља први, иницијални део тумачења књижевног текста.⁴¹¹

У настави почетног читања и писања неопходно је организовати систематске и свакодневне вежбе читања. Стога у букварима обично постоји богат избор текстова. Они би требало да буду краћи, јасни, разумљиви, недвосмислени, занимљиви, методички функционални и уметнички вредни. Нарочито је тешко остварити последњи критеријум, посебно у делу буквара намењеном учењу слова. С обзиром да се на часу обрађује само једно слово, или мања група слова, нужно је да текстови на првим странама овог дела буквара буду сиромашни. На самом почетку то су тек две три реченице у којима су речи комбиноване са сликом. Како се иде ка крају буквара, са увећањем броја научених слова, више је и уметнички вреднијих текстова. Сви наведени критеријуми постају видљивији у трећем, читаначком, делу буквара.

Теоријске основе букварске наставе претпостављају троделну структуру буквара, при чему трећи део прати такозвану постбукварску наставу, односно садржи различите текстове на којима ученици увежбавају читање

⁴¹¹ Овакав став не спутавају ни наставни програми. Уколико погледамо ранији програм за српски језик, који у први план ставља циљеве и исходе наставе, приметимо да не разликује њихово остваривање применом буквара или читанке. У програму се наводи само да ученик на крају првог разреда у *интеракцији са текстом* треба да: користи сопствено знање и искуство да би разумео оно што чита; издваја главне актере, време, место радње и след догађаја; разликује позитивне од негативних јунака; изражава сопствени утисак/мишљење/став о прочитаном; разликује стварно од имагинарног; разликује основне врсте књижевног изражавања (стих и проза, песма и прича). (Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник, Београд, 2003, стр. 5.) Такође, ни садашњи програм не одваја сасвим строго наставу књижевности од наставе почетног читања, јер су и у самим садржајима, у лектури, помешани прописани текстови за буквар и читанку, а даље се каже да се „текстови из лектуре користе за усавршавање читања и писања и увођење ученика у основне појмове о књижевности“. (Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник, 2004, стр. 4.)

и писање, а чији би избор аутори буквара требало да заснивају, пре свега, на уметничкој вредности и занимљивости. Тако овај сегмент прве школске књиге постаје својеврсна претеча, *ембрион* читанке, или, прецизно речено, мост између обраде слова и обраде текстова. Његова улога, поред примарне коју одређује концепт букварске наставе, требало би да буде увођење ученика у читанку и у наставу књижевности. Управо је последњи сегмент буквара основни предмет истраживања у овом делу рада.

Сви буквари које школске 2009/10. године препоручује Министарство просвете, поштују поменути троделну структуру и сви имају део са изабраним текстовима за увежбавање читања. Од осам буквара, код седам је то и завршни део, осим у случају *Новог буквара* Светлане Јоксимовић (Едука), где се овај сегмент налази након научених свих штампаних слова, а пре страна намењених обради писаних.

Битно се, пак, разликује обим овог дела буквара: од тек неколико страна са шест изабраних текстова (*Дубравка Павловић, Од слова до енциклопедије*, Klett), до двадесет и више страна са тридесетак текстова (оба буквара Завода за уџбенике и *Нови буквар* Бранке Матијевић, Едука). Најмање изабраних књижевноуметничких текстова за увежбавање читања имају буквари издавачких кућа Klett и Епоха. Следе буквар Креативног центра и *Нови буквар* Светлане Јоксимовић (Едука), али је код последња два то мањи проблем, јер је мањак текстова у трећем одељку надокнађен нешто већим бројем текстова у централном делу буквара. Ако је број текстова у постбукварском делу скроман, или, тачније, веома скроман, онда је и друге критеријуме одабира теже испунити. Првенствено се то односи на разноврсност текстова. Дејвид Бут и Лари Сворц, амерички универзитетски професори, у књизи *Успешно читање и писање – технике за развој писмености*, истичу да је и у најранијем школском периоду, у процесу описмењавања и формирања малих читаоца, важно упознати их са жанровски и тематски различитим текстовима. „Разноврсност штива омогућава читаоцу да изгради перспективу и да боље реагује и на форму и на садржај текста.“⁴¹²

На основу овог критеријума не предњачи битно ни *Кућа слова*, буквар Нове школе. Иако уџбеник, у целини посматрано, има доста текстова, они су више пригодног карактера. Постбукварски део (и овде невеликог обима) испуњава девет кратких прича и само једна песма, а управо су деци овог узраста разигране, веселе лирске песме са доста риме посебно занимљиве. Са друге стране, изабране кратке приче углавном су педагошког карактера, са израженом поруком о лепом понашању и добром васпитању. Тешко да ученици могу увидети лепоту књижевне речи на оваквим изборима и развити жељу за читањем и љубав према књизи, што је један од основних циљева наставног програма за српски језик.

⁴¹² Дејвид Бут, Лари Сворц, *Успешно читање и писање – технике за развој писмености*, Креативни центар, 2009, стр. 24.

У овом контексту бисмо издвојили буквар Драгане Богавац и сарадника (Завод за уџбенике), међу којима је и познати српски песник и преводилац Драгослав Андрић. Његова ауторска и уређивачка рука јасно је уочљива, јер се у књизи налазе песме новијих домаћих и страних песника, прожете модернијим сензибилитетом. Такође, бројне ауторове песме употпуњују странице на којима се уче слова. То је поезија богата синонимијом, хомонимијом, игром речима, гласовним понављањима (*Да ли су назвали меду / По оном шумском меду / Што радо једу меде? // Или мед зову медом / Јер га све меде редом / За тили момент среде? // Одговори вам седе / У тиби меденог меде, / медине маме ил' деде!*). Присутне су и кратке приче, необичне питалице, досетке, нонсенс (*По чему знаш да су сардине глупе? – По томе што се увлаче у конзерву, затварају се у њу, а кључ остављају напољу!*), „мудролије“ са гласовним и графичким поигравањима (*Шта се то чује: „...! уМ“, „...! уМ“, „...! уМ“? – Крава која иде унатрашке!*). У одабир текстова укључени су и медијски елементи са којима се дете сусреће у непосредној околини, као што су огласи (*Мењ'о бих старе авионе, / Старе вагоне и камионе, / Све по комаду – за бомбоне. Дејан*). Знатан број текстова посвећен је буквару, школи, учитељима. То је или основна, или једна од тема у многим текстовима. И први текст у овом буквару *Долазак*, односи се на децје непосредно искуство, и то оно које се одвија баш у тренутку када отворе књигу, а такође има и педагошки или васпитни смисао – деца треба да схвате нужност растанка од вртића и природност поласка у школу (*Данас у школу / морамо ићи, / нека се љуте / сви вртићи. // Нека се наљуте / све до крова, / морамо даље – / чекају слова.*). Текстови у овом уџбенику писани су и бирани у духу модерне књижевности за децу.

Потреба да се у буквар унесе што више разноврсних књижевноуметничких текстова признатих стваралаца за децу, уочава се и у књизи Вука Милатовића, у коме се већ на првим странама, поред кратких пригодних текстова за учење читања одређене групе слова, налазе песме и приче Јована Јовановића Змаја, Драгана Лукића, Милована Данојлића Љубивоја Ршумовића, Душка Трифуновића, Григора Витеза, Божидача Тимотијевића..., намењених ученицима који брже напредују. Овај избор се наставља и богати на двадесетак страна постбукварског одељка. Посебно је занимљиво да су се у буквару наша и два одломка из дела Данила Киша и Милоша Црњанског, чиме аутор следи традицију појединих култура Запада, на пример француске културе, у којима се тежи смањењу дистанце између књижевности за децу и књижевности за одрасле, па се тако на самом почетку школовања бирају одломци из романа и других дела која нису писана за децу, за које аутори уџбеника сматрају да су одговарајући и блиски ученицима одређеног узраста.

Када ученици са наставником дођу до завршног, трећег дела буквара, они још увек нису овладали техником читања, и зато се читању тада посве-

ћује највећа пажња. С друге стране, прочитани текст неопходно је разумети, а да би се степен разумевања утврдио, учитељ води са ученицима разговор о делу. Ти разговори углавном се заснивају на елементарним, јасно уочљивим чињеницама из текста – како је текст написан (форма), о коме се говори (главни и споредни ликови), о чему се све у тексту говори (тема и фабула). Међутим, није добро да се на томе стане, јер тако разговори о делу постају шаблонизовани и незанимљиви. Требало би допустити ученицима да, бар на најједноставнијем нивоу, искажу своје утиске о тексту, ставове о прочитаном, као и помоћи им да уоче и прокоментаришу остале аспекте текста: занимљиве изразе, описе, неуобичајену употребу језика и друго. Тако се полако улази у свет књижевности и стиче се навика и умеће разговора о књижевном делу.⁴¹³

О значају осмишљене и добро вођене обраде већ и првих текстова које ученици читају, посебно о веома важној улози учитеља у томе, прецизно говоре Дејвид Бут и Лари Сворц: „Улога наставника јесте да помогну ученицима да постану самостални читаоци који ће пажљиво размишљати о ономе што су прочитали. (...) Наставници треба да подстичу размишљање о тексту који се чита јер ће то ученику омогућити да се усредсреди на важне податке, да их разуме и учини саставним делом свог знања. Читање мотивише ученике да истражују идеје које су садржане у тексту... Наставници треба да помогну младима да изразе своје мисли о ономе што су прочитали како би почели да откривају, прилагођавају, прерађују и проширују своје референтне оквире. Ако се плаше разговора о ономе што им је јасно, односно нејасно, како ће напредовати као читаоци? Да би се развило као читалац, свако дете мора самостално да се усредсреди на схватање смисла текста. (...) Постоји изрека која каже да је за читање књиге потребно двоје. Организовањем дискусије наставници могу помоћи ученицима да повећају способност разумевања текста. Када у току разговора читаоци изложе своја размишљања о ономе што су прочитали и заједно истраже текст, то је прилика да свако од њих преобликује своје разумевање датог текста.“⁴¹⁴

⁴¹³ Вук Милатовић, аутор најдуже употребљаваног српског буквара у XX веку, који се користи и данас, истиче да у току рада на тексту треба обратити пажњу на значајне појединости, поступке ликови и њихова гледишта, на експресивна места и сликовито изражавање. Ученике треба усмеравати да доживљавају књижевни текст и да осете лепоту уметничког изражавања. Оспособљавати их да препричају прочитани текст, да правилно одговарају на постављена питања, да формирају утиске и ставове о делу. Питања која им учитељ поставља морају бити конкретна, јасна, примерена психофизичким и интелектуалним карактеристикама ученика. Неопходно је избегавати уопштена и апстрактна питања, као и откривање сложеније структуре текста. (Видети више у: Вук Милатовић, *Методички приручник уз буквар и наставне листове*, Завод за уџбенике, Београд, 2006, стр. 92–93.)

⁴¹⁴ Дејвид Бут и Лари Сворц, *наведено дело*, стр. 14.

За методички аспект увођења малог ђака у свет књижевности драгоцен је напомена двојице поменутих аутора да је *за читање потребно двоје*, јер у овом контексту претпоставља стваралачко вођење наставника и стваралачко учествовање ученика у разумевању текста. Ту наставу можемо назвати дијалошком, активном или како год, али битно је да она

Да би се ученицима помогло да што боље разумеју текст, а учитељима да организују квалитетније разговоре о прочитаном, важно је да се и у букварима нађу одговарајућа питања и задаци, као и објашњења непознатих речи.⁴¹⁵ Постојање методичке апаратуре, бар у малом, важно је и да не би долазило до великог раскорака између буквара и читанке, коју ученици користе у другом полугодишту.

Прегледом данашњих буквара видећемо да се овом проблему прилази на различите начине. У књизи Драгане Богавац и сарадника (Завод за уџбенике), методичка апаратура уопште није дата, док у Епохином буквару *Дворац писмености* само након текста Александра Поповића, „Неће увек да буде први“ стоји неколико сличних, сугестивних питања („Какав је син? Је ли он мало непослушан? Или је само лењ? Или досетљив? Испричај шта мислиш о њему.“). Ни у уџбенику Вука Милатовића нема праве методичке апаратуре. Испод два текста („Врабац и авион“ Ангела Каралијевчева, и Срећна Нова година Душана Радовића), налазе се питања/задаци, који нису усмерени на сам текст, већ на учениково непосредно искуство или знање у вези са темом текста („Која је разлика између врапца и авиона? / Опиши новогодишњи празник. Напиши неке честитке за Нову годину.“). Изузетак је једино песма *Здравица* уз коју стоји: „О којим радостима песник говори? Зашто песник каже: *Све што расте хтело би да расте?* Шта тебе чини радосним? Зашто се песма назива *Здравица*?“. То је тип питања која се не постављају *поводом текста*, већ зарад бољег разумевања конкретног текста и књижевних дела уопште. У буквару Нове школе испод сваког текста налазе се два до три питања, која су састављена по истом принципу – односе се искључиво на разумевање садржине текста и на уочавање ликова. Слично је и у уџбенику Креативног центра. У делу под називом, „Читамо песме и приче“, испод текста се обично налази једно питање усмерено на тему или главни лик, а на суседној страни се потом доноси већи број питања и задатака, који су по правилу ванкњижевног типа. Тако ће се, уколико текст говори о различитим дечјим несташлуцима, уз њега наћи питања: „Које несташлуке ти правиш? Зашто се праве несташлуци? Опиши један свој несташлук.“ Или, уз *Зимску песму* Јована Јовановића Змаја: „Сети се нечег што ти се догодило на снегу и напиши нешто о томе. Нацртај тај догађај.“ Задаци којима се активирају дечје искуство, морални ставови, машта, различите способности (цртање, састављање стихова) веома су добри, посебно на овом узрасту, и пожељно је да буду што разноврснији и занимљивији. Међутим, није добро уколико се само на њима инсистира, а не и на питањима којима се подстиче боље разумевање самог текста. У том смислу мали помак пра-

именује заједнички рад и међусобно поверење ученика и наставника. Нема добре наставе без поверења, а о томе се у нашој методичкој пракси мало и ретко говори.

⁴¹⁵ За овај узраст првенствено се бирају јасни и једноставни текстови, али се и у њима може наћи реч која је нешто архаичнија или недовољно у употреби, и тиме мање позната.

ве Едукини буквари, посебно *Нови буквар* Бранке Матијевић. У делу под називом, „Читамо и разговарамо“, поред објашњења непознатих речи, ту су бројни и разноврсни задаци у којима се тражи промишљање о тексту самом. Тако ученици треба да пронађу поуку, речи које се римују, део текста који показује одређену особину главног лика и слично. Занимљиво је и да има доста питања са понуђеним одговорима, у којима дете треба на основу разумевања текста да препозна тачан. (На пример, уз народну причу *Пас и његова сенка*: „1. Кад је остао без свог парчета меса, пас је био: а) љут; б) поспан; в) зачуђен; 2. Пас је погрешно поступио зато што: а) се није поздравио; б) је хтео да отме месо; в) није слушао своју маму; 3. Која група особина најбоље описује пса из приче: а) храбар, паметан, вредан; б) лакомислен, брзоплет, халапљив; в) брз, спретан, сналажљив“.) Овај тип задатака посебно је користан у најмлађем школском узрасту и на првом нивоу разумевања књижевног дела. Текстове прате и различите мудрости, изреке које ученици треба да објасне, а понекад и коментари који треба да побуде жељу за читањем (уз песму *Дрво* Јована Јовановића Змаја: „Кад научиш добро да читаш, прочитај књигу *Добро дрво* Шела Силверстејна“). Овакви и слични елементи методичке апаратуре неопходан су део букварске странице, јер се уз њих постиже разумевање текста и започиње истинско развијање интересовања и љубави према писаној речи уопште.

Књижевни текстови су битан део сваког буквара, свеједно да ли су дати на његовом крају или у неком другом распореду. Они су прва и права овера успешно савладаног читања и писања. У њима тек разумевање појединих речи и реченица добија пуни смисао. Наравно, када се на њих гледа на крају првог разреда, може се рећи да књижевни текстови у буквару бледе пред бројношћу и разноврсношћу текстова у читанци. Чак и да је тако, истине ради, они почињу да бледе тек пошто су извршили своју улогу.

Са уметнички вредним текстовима и одговарајућом методичком апаратуром ученик прелази читав букварски пут, на чијем почетку стоји шчитавање и писање слова, потом усвајање речи и реченица, да би му се у трећем, постбукварском делу, отворио диван и зачуђујући свет, баш као у стиховима Драгослава Андрића који стоје на почетку овог дела рада.

Литература

- а)
 Бут Дејвид, Лари Сворц (2009), *Успешно читање и писање, технике за развој писмености*, Креативни центар, Београд.
 Виготски Лав С. (1996), *Проблеми опште психологије, Сабрана дела 2: Мишљење и говор*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
 Сосир Фердинанд де (1996), *Курс опште лингвистике*, Издавачка књижница Зорана Стојановића, Сремски Карловци/Нови Сад.

Милатовић Вук (2005), *Методика наставе почетног читања и писања*, Топи, Београд.

Милатовић Вук, Анастасија Ивковић (2006), *Методички приручник уз буквар и наставне листове*, Завод за уџбенике, Београд.

б)

Богавац Драгана, Душанка Бојовић, Драгослав Андрић (2006), *Буквар*, Завод за уџбенике, Београд.

Јоксимовић Светлана (2007), *Нови буквар за први разред основне школе*, Едука, Београд.

Маринковић Симеон (2005), *Буквар за први разред*, Креативни центар, Београд.

Матијевић Бранка, Вдовић Љиљана, Јанаћковић Ранка (2008), *Нови буквар за први разред основне школе*, Едука, Београд.

Милатовић Вук (2006), *Буквар*, Завод за уџбенике, Београд.

Павловић Дубравка (2007), *Буквар – од слова до енциклопедије*, Клет, Београд.

Симовић Ранко (2008), *Дворац писмености, буквар за први разред основне школе*, Епоха, Пожега.

Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник (2004), *Српски језик – први разред*, Београд.

Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник (2003), *Српски језик – први разред*, Београд.

Ћук Милица, Ћук Тодор, Маринковић Мирослав, Стевановић Бранко (2009), *Кућа слова – буквар и почетница за први разред*, Нова школа, Београд.

Zorica Cvetanović, Ph.D. Valerija Janićijević, M.A., Višnja Mičić
Belgrade

METHODICAL ASPECTS OF THE MODERN PRIMER

Summary

The teaching of initial reading and writing – preparatory period, learning letters and training in reading and writing - is achieved primarily with the aid of a primer. The significance of the first school book is immeasurable, which increases enormously the responsibility of the author.

Today, primers of various publishers can be found on the textbook market in Serbia. All of these, rather different works, have been the subject of our study. In the paper we have studied three important methodical aspects of the primer: procedures and methods in processing letters; adoption of the notions voice, word and sentence; the choice of text in primers and their role in the initial reading and passing to the tuition in literature.

ДОДАТАК

Срећко Ћунковић

Каталог изложбе:
БУКВАРИ И БУКВАРСКА НАСТАВА
КОД СРБА, 1963.

ПЕДАГОШКИ МУЗЕЈ — БЕОГРАД
КАТАЛОГ ИЗЛОЖБЕ

БУКВАРИ
И БУКВАРСКА НАСТАВА
КОД СРБА

УРЕДНИК
БОРИВОЈЕ АКСЕНТИЈЕВИЋ

ИЗЛОЖБА
ДЕЦЕМБАР 1963 — АПРИЛ 1964
БЕОГРАД

Стручна обрада грађе и поставка изложбе
СРЕЋКО ЂУНКОВИЋ

Ликовна опрема изложбе
ВЛАДИМИР БОГДАНОВИЋ

Фотографије
ЗОРАН ДАНИЛОВИЋ

Насловна страна: Први српски буквар
Саве Инока из 1597 год.

Штампа: Графичка школа са практичном обуком
»Милић Ракић« — Београд, Солунска 21

Тираж: 500 примерака

Изложба „Буквари и букварска настава код Срба“ је једна од тематских изложби Педагошког музеја којом се реконструише и осветљава веома богат и занимљив развитак онога што чини подлогу целокупној настави.

Као таква она представља први корак у систематском проучавању и обради историје нашег школства и просвете, да би се дошло до једне сталне поставке која ће одразити ову област у свим њеним видовима.

Поред редовне наставе дат је кратак приказ почетног обучавања и деце ометене у развиту (глувонеме и слепе).

Комплектирање изложбе, поред грађе са којом сам Педагошки музеј располаже, било је могуће захваљујући и услугама других наших установа и појединаца. У том смислу изражавамо захвалност Народној, Универзитетској и Патријаршијској библиотеци, Матици српској, Школи за глувонеме „Радивоје Поповић“ (посебно другу Димићу) и Заводу за васпитање слепе деце и омладине (посебно другу Песићу), као и Чедомиру Милосављевићу, учитељу.

Сви буквари и остала издања, наведени у каталогу, изложени су у оригиналу или фотокопијама и надамо се да ће привући пажњу посетилаца који ће се преко тога упознати са делом историје наше просвете.

БУКВАРИ И БУКВАРСКА НАСТАВА КОД СРБА

Букварска настава или настава почетног читања и писања је део наставе матерњег језика чији је задатак почетно описмењивање ученика и овладавање основама књижевног језика.

Језик и писмо нису увек били исти. Према томе, ни материјална страна букварске наставе није могла бити иста у току њене дуге историје. Зависила је од садржаја који је имала да обрађује, равњала се према њему и следила његов развој. А карактеристични моменти у развоју нашег језика и писма су следећи:

863 године Ћирило и Методије састављају, према грчком брзописном писму, прву словенску азбуку — глагољицу, што представља догађај од изузетног културног и политичког значаја.

Око 900 године настаје ћирилица састављена према грчком уставном писму, која се приписује Клименту.

Језик овог периода је старословенски.

Од XIII века долази до мањих измена у употреби слова и до развоја полууставног и брзописног облика.

Крајем XIV века ресавска школа проводи реформу ћирилице на бази још већег зближавања са грчким словима.

У овом међувремену старословенски језик добија српске фонетске, морфолошке и лексичке особине — и тако настаје српска рецензија старословенског језика.

У XVII и почетком XVIII века доносе се из Русије многе штампане црквене књиге, а са њима продире руски црквени језик (црквенословенски) не само у нашу цркву већ и у књижевност. Ширењу овога језика допринели су и учитељи који су дошли из Русије.

Из мешавине црквенословенског и елемената српског народног језика стваран је у књижевности XVIII века и прилично хаотични славено — сербски језик.

Почетком XVIII века у Русији је Петар I увео упрошћену тзв. грађанску азбуку начињену према ћирилском брзопису и према латиници. Из Русије је она дошла и код Срба који су је почели примењивати већ у другој половини XVIII века.

Прва половина XIX века је испуњена борбом Вука Караџића око реформе српског књижевног језика и ћирилске азбуке. Завршена је његовом победом: народни језик је постао књижевни језик, а азбука је добила данашњи састав и облик (изостављањем из грађанске непотребних слова и уношењем шест нових).

Све ове промене одразиле су се нужно и у букварској настави. Најпре се поучава на старословенском језику српске рецензије у употребу старе црквене ћирилице. Потом је, са доласком руских

учитеља, уведен у наставу рускословенски језик што је довело до одређених тешкоћа. С друге стране, извесно олакшање је представљало брзо продирање упрошћене грађанске азбуке која, поред црквене, осваја место у настави. Но тек је коначна победа Букових идеја омогућила да седамдесетих година прошлог века народни језик и данашња ћирилица постану предмет букварске наставе, која ће тиме остваривати најгенијалније начело: „Пиши као што говориш, а читај како је написано“.

Паралелно са овим изграђивала се и развијала методика букварске наставе, укључујући ту сам поступак, букваре као основне уџбенике и одговарајућа наставна средства.

Друштвено-економске и политичке прилике у животу Срба као одлучујући фактори у развоју просвете и школства уопште, имале су несумњиво утицаја и на букварску наставу. Стога је разумљиво што је она прилично дуго остала у својим првобитним облицима. Међутим, и под најнеповољнијим условима пробијале су се позитивне тенденције и мисли којима се хватало корак са струјањима код осталих народа. А када су ти услови у XIX веку постали повољнији и када је контакт са просветом на западу постао јачи, онда је и у букварској настави дошло до убрзаног развоја који је одразио многе напредне покрете и који је довео до радикалних измена. Даљи ход био је тиме трасиран и обезбеђен.

У целокупном том развоју могу се сагледати одређене преломне тачке према којима је могуће извршити и одређену периодизацију.

СРЕДЊИ ВЕК ДО ДОЛАСКА РУСКИХ УЧИТЕЉА

Кроз цео средњи век за обучавање у почетном читању и писању користи се метода срицања, једина и владајућа не само код нас већ и у осталим земљама Европе. Тежиште је на читању уз карактеристичан поступак који се састоји у претходном именовану слова у слоговима и речима (буки-аз=ба). За то се најчешће користе штице и црквене књиге. Писање је споредно, учи се после овладавања читањем и састоји се у пресликавању слова, а као средства употребљавају се пескара, букова кора или даска превучена воском. Најранији запис о методи срицања код нас налази се у делу Константина Филозофа: О правопису, у коме се наводи ред учења слова и њихова имена.

Ма да црквене књиге служе дуго као једине за учење читања и писања, наш први буквар добијамо веома рано. То је *буквар Саве Инока* штампан у Млецима: 20. V. 1597 (I издање на 4 странице) и 25. V. 1597 (II издање на 8 страница). Садржина му је следећа: слова по азбучном реду, слогови састављени од свих сугласника са само-

гласницима, азбука по именима слова и неколико молитава као штито за читање.

Ова књижица има пре свега историјски значај као први српски буквар и то у доба када је Србија већ поробљена земља, а наши људи, избегли на запад, мисле о школству и просвети. Но има и педагошко-методски значај, јер својом структуром одступа од владајуће методе срицања и усваја гласовну методу — два века пре него што ће се она раширити у Европи.

Фреска из Пећске патријаршије: малог св. Николу доводе у школу

„Интересантно је напоменути да се први српски буквар налази насликан у двама српским црквама из XVIII века. Манастир Пећске патријаршије и манастир Морача имају капеле посвећене св. Николи. У тим капелама је у живопису представљен живот св. Николе, па су дате и слике како отац уводи у школу малог св. Николу. На сликама се види учитељ како пружа таблицу св. Николи. Сваки од ученика држи такође по једну таблицу. На таблицама су текстови који су наштампани и на страницама првог српског буквара“. (Б. Радојичић: Рукописна и штампана књига — Београд, 1952, стр. 16).

Други буквар се јавља тек после сеобе Срба у Војводини под Арсенијем Чарнојевићем, несумњиво као резултат потребе организовања сопственог школства у новој средини и под новим утицајима.

То је буквар Кипријана Рачанина: Граматик или учени писмени књижног, рукопис из 1717 године, први наш буквар по типичној методи срицања.

ОСАМНАЕСТИ ВЕК

Тежиште просветног рада у XVIII веку је у Војводини. Једна од компонената борбе за аутономна права и очување народности била је и сопствено школство, при чему су видну улогу играли поједини митрополити. Ослонац се тражио у православној Русији, па у том смислу, као што је познато, долазе Суворов и други да помогну организовање српских школа.

Суворов је донео 400 комада тзв. „московског буквара“ Теофана Прокоповића штампаног у Москви 1724 године: *Первое учение отроком...* (поглавље где почиње прави букварски део носи наслов: *Началное учение человјеком хотјашчим учитсја книг божественаго писанија*), са саставом типичним за методу срицања: азбука са именима слова, слогови за срицање у разним комбинацијама, скраћенице, црквени бројеви и верске поуке и молитве. Овај буквар, касније прештампаван више пута у разним местима (Римник, Београд, Нови Сад, Цетиње), користи се у настави у току целог XVIII века, а према њему се удешавају и остали који се пишу у овом периоду. Значајно је да је са њим уведен у нашу школу рускословенски језик.

Међу букварима који се јављају као самостална издања, а у ствари представљају прештампавање односно делимичну прераду „московског буквара“ забележени су:

Буквар Христифора Жефаровића, бакрорез израђен у Бечу између 1742 и 1744 године, од кога нема сачуваног примерка али се спомиње у неким списима.

Буквар мали, издат у Млецима вероватно 1764 године, од кога такође нема примерака.

Буквар с литерами грекословенским..., штампан у Млецима 1770 године за који се зна из извесних списа.

Међутим, и поред свег утицаја „московског буквара“, два издања у овом периоду одликују се и својом оригиналношћу.

Најпре, то је *Буквар славенски Матије Карамана*, издат у Риму 1738 год. (II издање 1753 год.). Значајан је по томе што даје упоредо ћирилицу и глагољицу, чинећи тиме редак изузетак у нашој букварској литератури (још ће само Павле Соларић унети глагољицу у свој буквар).

Други случај је везан за име *Захарија Орфелина*, значајног књижевног и просветног радника друге половине XVIII века. Између осталог, он је написао и *Первое учение хотјашчим учитсја книг писмени словенским, називаемое Буквар*, чије је прво издање изишло у Мле-

„Московски буквар“ Теофана Прокоповића из
1726 год.

цима 1767 (по некима 1776), а друго у Бечу 1792 године. У овом буквару ће се, као резултат нарастања грађанског слоја и њихових потреба, први пут поред црквене појавити и грађанска азбука, а поред црквеног и световно штиво (подаци о времену, из историје, из географије и др.). С друге стране, у њему ће Орфелин дати и методска упутства, при чему ће први скренути пажњу на тешкоће методе срицања. Ради олакшања препоручиће да се ученици играју картонима на којима су уцртана слова јер ће их тако боље запамтити, а учитељ ће проверавати на тај начин што ће повремено тражити да му донесу неко слово и за свако погођено даваће награду у вођу и колачима. Сматра да се на овај начин азбука може научити за 15 дана.

Упутство о писању Захарија Орфелина из
1776 године

Орфелин је инсистирао и на учењу писања. У том смислу је издао 1776 у Ср. Карловцима *Новјејшија славенскија прописи* где даје упутства о техници писања и разна вежбања за писање почев од црта и слова до текстова. А 1778 изишла је његова *Славенскаја и валахијскаја каллиграфија* у којој су дати обрасци лепог писања за српске и румунске основне школе.

У другој половини XVIII века, у вези са реформом школства у Аустрији, обратиће се већа пажња и српским школама у Војводини.

У Курцбековој штампарији у Бечу штампана се 1770 *Буквар или началное учение человекот хотѣишим учитеја писмени славено-сербскими*. То је у ствари прештампан један руски буквар кијевског издања, због чега је познат као „кијевски буквар“.

1774 године у смислу школског закона о основним школама а ради уједначења наставе у целој држави, Курцбек штампана нови буквар: *Началное учение человекот хотѣишим учитеја славенскому чтенију*, који представља прештампавање буквара Теофана Прокоповића, али има и други део на немачком језику.

Срби нису имали поверење у овај буквар већ су тражили „кијевски“, који Курцбек међутим није више смео да штампа. То користи штампар Димитрије Теодосије у Венецији и 1775 прештампава „кијевски буквар“ под називом: *Буквар или началное учение человекот хотѣишим учитеја писмени словенскими*. (Године 1792 Теодосије је штампао и словенски део Курцбековог буквара из 1774 године).

Потстакнут комерцијалним разлозима, Курцбек ипак успева да добије дозволу и 1780 штампана поново буквар под насловом као и 1770 године, али он представља компромис између „кијевског“ и буквара из 1774 године.

Но већ следеће 1781 штампана се код Курцбека једна од дефинитивних редакција буквара за српске школе: *Буквар ради сербског јуношества в хунгарском кралевствје и присовокуплених јему предјелех*. То је систематизовани буквар по методи срицања са паралелним текстовима на рускословенском и немачком језику. Познат је као „бечки буквар“ и доживео је многобројна издања у Бечу и Будиму све до половине XIX века (у каснијим издањима немачки текст је изостављен). У школама војвођанских Срба користио се дуго као школска књига, а био је у употреби и у Србији све до 1839 године. Уз овај буквар биле су издате и бечке штице.

Из овог периода значајна је и делатност Теодора Јанковића-Мирјевског на организовању и унапређењу школства у Банату. Између осталог, он је превео и делимично прерадио *Ручну књигу* Јохана Фелбигера у којој се говори како о настави уопште тако и о настави појединих предмета, дакле и о почетном читању и писању. Ту се образлаже поступак по методи срицања, при чему има одступања утолико што се слова на почетку не уче по азбучном реду него по њиховој међусобној сличности. У том смислу је саставио и азбучну штицу, што је у многоме олакшавало рад, а она је карактеристична и по томе што обухвата и слова *ћ, ђ и џ*. У духу Фелбигера даје упутство да код учења читања треба упослити цео разред (заједничко читање). За писање се као најлакши начин препоручује преписивање из прегледалица, које је Јанковић такође израдио.

Јанковић је најпре користио буквар штампан код Курцбека 1774 године. Но 1776 он је написао свој нови Буквар који је штампан на словенском, румунском и немачком језику.

Азбучна штица Т. Јанковића — Миријевског
(седамдесетих година XVIII века)

ДЕВЕТНАЕСТИ ВЕК ДО 1844 ГОДИНЕ

Појава капитализма и почетак класне диференцијације српског друштва крајем XVIII века, ослободилачка борба и почетак државности Србије, као и утицај просветитељских идеја Европе — унеће у већој мери световни дух у наше школе. То ће се одразити и у букварској настави: како у погледу садржине тако и у погледу методе.

Овим се Вук међу првима залаже за напредну гласовну методу која у то време већ крчи себи пут у Европи, а чија је суштина у упознавању гласова као елемената говора у чистом облику, тј. како се изговарају, и у читању зглашавањем, тј. сливањем гласова један у други и то најпре по слоговима а онда у целим речима (б... а).

Према извесним подацима, из овог периода потичу још два рукописа: *Српски буквар — Јована Бериха и Буквар за српске школе Вас. Васиљевића, надзорника у Земуну.*

1844—1870 ГОДИНА

Овај период је на изванредан начин прелазни. Корени старог су још јаки и врше утицај на наставу. Међутим, почиње се осећати и утицај са запада где су велика струјања у букварској настави (развијају се и синтетичке и аналитичке методе), са којима долазе у додир наши први студенти који се тамо школују. Поред тога, борба за језик и правопис почиње да доноси плодове.

Све је то условило да на једној страни имамо израду буквара по угледу на претходне, али и са таквим прерадама које укључују елементе новог, а на другој страни и остварења на потпуно новим методолошким основама.

Гаврило Поповић: Мали буквар — Београд, 1850 (касније издање из 1860 носи наслов: Српски буквар за основне српске школе).

Јован Суботић: Буквар за православне школе у Аустриској царевини — Беч, 1852.

Платон Атанацковић: Буквар за српска училишта у Аустриском царству — Беч, 1853.

Сва три буквара представљају прераде већ постојећих, уз истовремени међусобни утицај, тако да не доносе ништа ново. Значајно је, међутим, што је на Платонов буквар године 1854 дао своју рецензију *Ђура Даничић*. У тој рецензији, износећи своје мишљење о добром буквару, он пише: »Има буквара који су тако уређени да дијете како позна које слово одмах чита ријечи од онијех слова које познаје... Свак може лако помислити како би се дијете радовало кад би научивши само четири слова већ знало прочитати толике ријечи... Зато би дјеца учећи читати на овај начин, научила много прије...« Даничић је овим даље развио Вукове ставове у вези са применом гласовне методе у букварској настави.

Буквар Г. Поповића употребљавао се у Србији, а П. Атанацковића у Војводини све до седамдесетих година.

Никанор Грујић: рукопис буквара, вероватно из 1853 године.

Петар Нинковић: Мали српски буквар, за прву нормалну класу, из кога се најбрже и најлакше учи читати — Нови Сад, 1855

Буквар за основне школе у вилајету босанском — Сарајево, 1867

Ова три буквара, ма да слична предходним, имају и значајних зачетака новог: представљају покушај да се примене захтеви Ђ. Даничића, у вези са тим почиње издвајање посебног читаначког дела буквара, у грађанској азбуци појављују се нова слова према Вуку а језик се све више приближава народном. Сарајевски је пак буквар штампан потпуно новим правописом, те је он први те врсте (Драгосављевићев је остао у рукопису, а Вуков није био у употреби).

Исидор Стојановић: Брзоуки буквар — Београд, 1846 године. У овом буквару је први пут примењена гласовно-фонографска метода. Њена је суштина у томе што настоји да олакша учење слова користећи упоређење са сликама предмета који својим обликом личе на дотично слово и, поред тога, имају га као први глас у свом називу (и — игла, о — обруч, л — левак). У ову сврху Стојановић је израдио и своју живословну (илустровану) штицу, која се употребљавала у Србији до седамдесетих година.

Милован Јанковић: Буквар за старо и младо — Београд, 1862 године. Ово је први и једини буквар код нас који је састављен по аналитичкој методи Жакота која полази од целог текста, па његовом анализом на речи, слоге и гласове упознаје ове последње као говорне елементе, које потом шчитавањем спаја у целине. За основни текст Јанковић је узео стихове народне песме: „Роса паде те Морава дође“... Друштво српске словесности је овај буквар оценило и наградило као „сасвим нову ствар у српској књижевности и управо као један проналазак у науци“. Међутим, он није извршио никакав утицај на наставу.

Из овог периода је и *Буквар Андрије Стојковића*, штампан у Трсту 1849. Ради се у ствари о два литографским таблицама на 4 односно 5 страница, које садрже азбуку упоредо ћирилицу и латиницу, а потом речи и текстове за вежбање. Важан је са националног становишта због укључења обеју азбука.

Са овим периодом започиње и систематски теориски и организациони рад у области букварске наставе.

Године 1855 издата је у Београду књига др *Милована Спасића: Педагогично-методично наставленије за учитеље основних школа.* То је прва методика штампана у Србији, која је истовремено имала и карактер службеног програмско-методског упутства у кнежевини Србији све до 1871 године. И у погледу програма и у погледу методе у области букварске наставе, Спасић се углавном придржава „На-

ставленија“ из 1844 године. Поред осталих средстава овде се први пут помињу ђачке камене таблице са крижуљом и сунђером на којима деца уче писати пре него што пређу на хартију која је ишпартана главним и помоћним линијама и једном косом која означава нагиб слова. У целини, књига Спасићева, оним делом који се односи на наставу почетног читања и писања, представља резиме дотадашњег искуства — у периоду када су на помолу озбиљна настојања за њеним реформисањем.

Та озбиљна настојања везују се за личност Ђорђа Натошевића, једног од најзначајнијих радника на унапређењу и реформи наставе, посебно букварске. Својим *Упутством за предивање букварски наука* — Беч, 1858 он уводи по први пут припремни рад у наставу почетног читања и писања (вежбе у посматрању, мишљењу и говору, припреме за читање и писање) и поставља основу новој, савременој методи нормалне речи. Њена је суштина у томе што се обрада појединог гласа везује за погодну изабрану реч која почиње тим гласом и који се нарочито учева при анализи речи, да би се потом везивао за друге дотад научене гласове у слогове и речи ради вежбања у шчитавању. Поред детаљних упутстава у овом смислу, Натошевић образлаже и употребу средстава и опреме: штице, словарице, ђачке таблице, шпартане хартије са које се постепено уклањају линије итд.

1870—1880 ГОДИНА

Седамдесете године су значајне у настави почетног читања и писања. 12. III. 1868 је званично усвојен Вуков правопис. 4. II. 1869 Министарство просвете кнежевине Србије расписује конкурс за нови буквар са читанком који „треба да одговара садашњем развоју педагогијске науке и да испуни све угодбе у којима се налази основна школа српска“.

Поводом овог конкурса Натошевић је написао најбољи до тада буквар, према коме је приправничка дружина „Венац“ при сомборској учитељској школи, по жељи самог писца, начинила три редакције: за Србију, Црну Гору и Угарску. Буквари су у Србији и Црној Гори прихваћени, док је у Угарској то ометено да би на истим принципима било издато државно издање. Но Натошевић је касније ипак издао посебан буквар за српске школе у Војводини. На тај начин добијена су тих година следећа четири буквара:

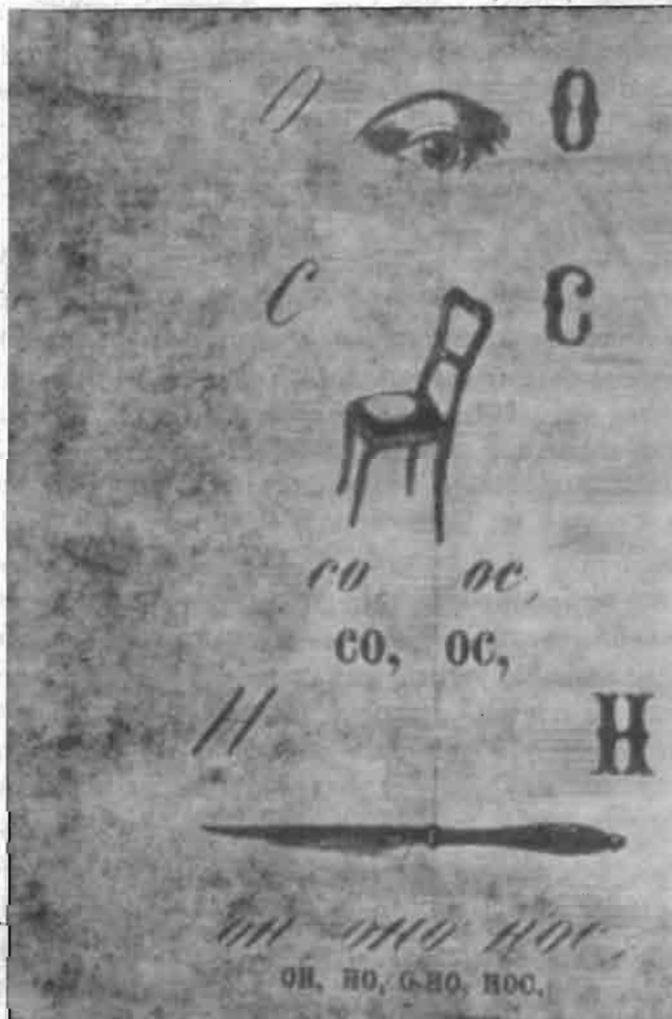
Ђорђе Натошевић: Буквар за основне српске школе — Београд, 1870 (са више каснијих издања).

Ђорђе Натошевић: Буквар са читанком за школе у Црној Гори — Беч, 1870.

П. Генци: *Српски буквар са основном читанком за први разред народне школе* (превод са мађарског државног издања) — Будим, 1872.

Ђорђе Натошевић: *Буквар за српске основне школе* — Нови Сад, 1875 (са више каснијих издања уз делимичну прераду од стране Николе Вукићевића).

Ови буквари су означили с једне стране дефинитивну победу новог правописа у настави, а с друге коначно ликвидирање срицања и реализовање Натошевићевих настојања за усвајање методе нор-

Почетна страна Буквара Ђорђа
Натошевића из 1870 год.

малне речи која ће од тада доминирати. У њима се мање или више јавља она структура градива која је позната и данас: елементи за писање, слике нормалних речи, поред њих писано и штампано слово.

испод слова речи и реченице од научених слова, потом велика слова са одговарајућим текстом, а на крају штиво за читање. Као такви одиграли су значајну улогу. У Србији је буквар Натошевићев званично уведен у школе расписом Министарства просвете од 5. VIII. 1870 године. У свим покрајинама су се дуже времена употребљавали, а послужили су као узор и свим каснијим букварима који су се израђивали на истој основи.

Упоредо са новим букварима издати су и нови наставни планови и програми који су озваничили нову методу. У Србији је 1871 издат „Распоред предмета у основним школама и упутство како ће се предавати“, а угарско Мин. просвете је 1869 издало за Војводину „Учевни нацрт за народне школе“ и 1872 „Упутство за наставу у српском буквару са читанком, намењено народним учитељима“.

Такође се јављају и теоретско-практичне разраде методе нормалне речи:

Стеван Д. Поповић: Упутство за предавање буквара — Београд.

Никола Ђ. Вукићевић: Упутство за предавање буквара у свези с очигледном наставом — Београд, 1872. Ово је детаљна разрада службених упутстава из 1871, заправо обрада целокупног градива из наставе почетног читања и писања по лекцијама. Уз ово Вукићевић даје нацрт своје штице која ће се користити до краја XIX века, као и словарице са кутијом од 30 преграда.

Ђорђе Натошевић: Упутство уз буквар за српске основне школе — Нови Сад, 1875. Садржи исте мисли као Упутства из 1858 године.

Мита Нешковић: Рад у I разреду основне српске школе — Нови Сад, 1875. Даје извесна друкчија схватања по појединим питањима: да се у припреми не растављају речи на слоге и гласове већ да се то чини тек кад се почну обрађивати слова, да редослед слова не буде према тежини у писању већ у изговору, да су штице непотребне и друго.

1880—1900 ГОДИНА

После увођења у школе Натошевићевог буквара, дужи период времена карактерисаће се применом, разрадом и усавршавањем методе нормалне речи, уз различите ставове по питању односа читања и писања.

Наставни програми још ближе прецизирају рад по новој методи. У Србији је у овом раздобљу три пута прописиван наставни план и програм за основне школе: 1884, 1891 и 1899 године, но у односу на наставу почетног читања и писања неких разлика међу њима нема. Инсистира се на општој припреми која треба да траје 2 месеца, на

слововном шчитавању и на лепом писању. У Војводини су 1895 донете „Наставне основе за православне вероисповедне српске народне школе у Угарској“ са веома сличном садржином.

Јављају се нови писци буквара и методских упутстава, међу којима се истичу Стеван Чутурило и Михаило Јовић.

Стеван Чутурило: Буквар за српске основне школе — Панчево, 1879 год. Овај је буквар био намењен Црној Гори и тамо је важио за званични уџбеник до I светског рата. Веома је сличан прерађеном Натошевићевом буквару, тј. израђен је по методи нормалне речи са упоредним читањем и писањем.

Буквар Стевана Чутурила из 1886 год.

У вези са конкурсом Министарства просвете од 28. XII. 1884 године, Чутурило је припремио нови буквар са обрадом најпре писаних па штампаних слова, који је примљен и штампан у Београду 1886

године. У целини је био савршенији од Натошевићевог, са нарочито погодним избором нормалних речи у којима су деца била позната сва слова сем првог које треба да уче, што је знатно олакшавало рад.

Но Чутирило се није задржао ни на овоме. У тежњи да омогући што непосредније запамћивање слова, он у изради *буквара из 1892 године* уноси, поред већ постојећих слика нормалних речи, још по једну које својим обликом потсећају на слово — комбинујући тако методу нормалне речи са фонографском методом. Код овога ће остати и у свим каснијим издањима.

Написао је и *Упутства за буквар* — Београд, 1888 године.

Чутурилов буквар се у Србији користио као званични уџбеник до 1896, када је после новог конкурса замењен букваром Михаила Јовића. Међутим, након десетак година поново је примљен и уз Јовићев задржао се до 1926.

Михаило Јовић — Урош Благојевић: Нови буквар — Београд, 1890. Представља доследну примену методе нормалне речи са учењем најпре писаних па штампаних слова, а као ново појављују се на почетку буквара слике за описивање и прецртавање.

Према конкурс у Мин. просвете од 1894 изабран је самосталан *Буквар са читанком — Михаила Јовића*, који је штампан у Београду 1896 године. Од предходног (писаног са Благојевићем) разликује се упоредном обрадом писаних и штампаних слова.

Јовић је свој буквар штампао много пута и пре I светског рата и између два рата (1939 је изишло XXIII издање), што је несумњиво знак солидне обраде. У издањима између два рата учињена је измена у том смислу што се најпре уче штампана па писана слова. На његовом примеру се јасно види колико је у оквиру нове методе био различити став по питању односа између читања и писања, јер је он сам еволуирао кроз сва схватања: најпре је био за учење писања па читања, потом за упоредно учење и најзад за учење читања па писања.

Јовић је издао и своја *Упутства за предавање буквара* — Београд, 1895, која детаљно образлажу и рад у оквиру опште припреме и обраду слова. Била је у употреби и његова дечја словарица у виду свешчице на чијим су узаним листићима била штампана слова подесна за отцепљивање.

У Војводини су у овом периоду изишла два буквара:

Мита Ст. Кљацин: Буквар за српске основне школе (јужнијем наречјем) — Сомбор, 1889. Састављен је по угледу на Натошевићев и делимично Чутурилов, са упоредном обрадом.

Х. Гркинић — И. Цабрић: *Српски буквар (прва читанка)* — Беч, 1895. Такође са упоредном обрадом, уз веома обимно градиво за вежбање код сваког слова.

У Црној Гори штампа се на истим основама и са упоредном обрадом *Српски буквар Ђура Поповића — Јована Рогановића* — Цетиње, 1897 године.

У Хрватској имамо званично издање *Буквара за опће пучке школе* — Загреб, 1877 (са више каснијих издања), штампано ћирилицом. Као и код Јовића, тако и овде има најпре слика за вежбање у посматрању и потеза за вежбање у писању, а слова се обрађују најпре писана мала па велика и онда штампана. Издање из 1895 је скраћеније и без слика на почетку, али је карактеристично по томе што се у њему први пут код нас појављују писана усправна слова. (У Србији је још 1891 рефератом др Милана Јовановића-Батута и др Павла Поповића покренуто питање усправних слова и Мин. просвете је 1892 одредило експериментална одељења — али без неких резултата).

И Срби под Турцима добијају свој буквар:

Буквар за народне школе — Цариград, 1888. Илустрован је и рађен још увек по гласовној методи. Интересантан је по томе што језик у њему представља мешавину српског и македонског.

Међутим, 1893 у Цариграду је изишло издање под насловом: *Буквар за основне српсконародне школе у Отоманској царевини*. Представља комбинацију Натошевићевог и Јовићевог буквара уз упоредну обраду. На овај начин су и Срби под Турцима били обухваћени новом методом.

У овом периоду делује и *Јован Миодраговић* својим делом: *Рад у првом разреду* — Београд, 1881. Ма да у основи дела стоји метода нормалне речи, Миодраговићево схватање представља неку врсту скупне обраде, јер се деца најпре упознају са свим гласовима и њиховим словима, па се тек онда прелази на читање.

1900 — I СВЕТСКИ РАТ

Почетак XX века до I светског рата има следеће карактеристике:

1) Даљи рад на основама методе нормалне речи са новим букварима у том смислу, код којих се устаљује упоредна обрада. 2) Разноврсност утицаја са стране уз прихватање и других метода у настави почетног читања и писања. Нарочито се разрађују све врсте гласовних метода према којима се састављају буквари и пишу упутства,

а први пут се јавља и једна варијанта глобалне методе. 3) Посвећивање пажње описмењивању одраслих за које се пишу посебни буквари.

Међу бакварима који су и даље састављени по методи нормалне речи налазе се:

Михаило Јовић — Михаило Стевановић: Српски буквар — Београд, 1905. Сличан је самосталном Јовићевом из 1896 године.

Никола Кашиковић — Војислав Борић: Буквар и прва читанка за српске основне школе у Босни и Херцеговини — Мостар, 1906, Обрађује упоредо писана и штампана слова. Одликује се веома лепо уређеним читаначким делом.

Бока Милић: Буквар за српске вероисповедне основне народне школе — Ср. Карловци, 1910 године.

Урош Благојевић: Нови буквар — Београд, 1906. Отступа од наведених по томе што нови глас није увек на почетку нормалне речи. Његов је буквар штампан много пута и пре I св. рата и између два рата и доживео је 26 издања.

Коста Јокић: Војнички буквар — Београд, 1911 године. Узима одједном групе од по пет слова које даје преко нормалних речи везаних махом за војнички живот, уз упоредну обраду.

Једна од аналитичких метода је метода нормалних реченица. По њој се полази од простих реченица као говорних целина па се њиховом анализом долази до гласа. Одроз ове методе, у комбинацији са методом нормалне речи, налазимо у два буквара писана за одрасле:

Фрањо Андрелић: Читанка за одрасле алфавете — Загреб, 1906. Ово је први буквар ћирилицом за одрасле. Основу представљају илустрације са простим реченицама испод њих (нпр. „Исо чита“) и сликама нормалних речи за сва нова слова у дотичној реченици.

Мито Пушибрк: Читанка за одрасле неписмене — Дубровник, 1912. Метод је као код Андрелића, а садржи интересантне илустрације и штиво о Косовском боју. Значајно је да поред ћирилице обрађује и латиницу.

У оквиру гласовних метода развила се тзв. фонетичка. Она настоји да деца дођу до што веће свести о постанку гласова, па зато узима у помоћ моделе и слике положаја уста, који треба да наведу ученике да и сами произведу одговарајуће гласове. Обично се користи само за обраду појединих гласова.

Такав случај имамо по први пут са *Букваром за самоуке од др Стев. М. Окановића — Београд, 1911,* у коме су по фонетичкој методи обрађени самогласници, док се сугласници упознају по уобичајеној методи нормалне речи и то прво штампана па писана слова. Ока-

новић је 1910 написао и упутства: *Почетна настава читања и писања*, у којима је (пored историског приказа метода) изнео рад по методи нормалне речи.

Фонетичком методом се може изазвати асоцијација одговарајућег гласа, док се за изазивање слике слова за тај глас обично прибегава фонографском поступку који смо већ видели код И. Стојановића и С. Чутурила. Примена фонографије је у овом периоду била прилично раширена: у чистом облику или у комбинацији са другим методама.

Милан Косановић: Фонетички буквар — Београд, 1908 и *Упутство за рад са фонетичким букваром* — Београд, 1908. Ради се у ствари о фонографској обради слова преко одговарајућих слика, које деца још у припреми уче да цртају и тако се сроде са писаним знацима, а пошто се тада упознају и са гласовима то се после тога, у току обраде, одмах иде на шчитавање. (После рата је Косановић написао буквар по методи нормалне речи — Панчево, 1920).

Раца-Вишњић-Видаковић: Просвјетин буквар — Сарајево, 1910. Састављен је по чистој фонографској методи, при чему су дате и визуелне еволуције од слике до слова. Иначе се упоредо обрађују сва четири облика слова.

У Аустроугарској је у овом периоду доста распрострањена и метода нормалних гласова. Њена је суштина у томе што жели да да представе о гласовима на што очигледнији начин, па зато полази од разговора из стварне наставе или од прича у којима се гласови чују као природни да би се преко тога фиксирани. Срећемо је и код нас:

Ђура Мирков: Упутства за метод непосредног разумљивог читања — Ср. Карловци, 1908. Касније је издао и *Буквар* у том смислу (II издање 1919 у Београду). Примењује комбинацију методе нормалних гласова и фонографске. Одбацује припрему, а деца се одмах (кроз једну дужу причу) упознају са гласовима који се у буквару конкретизују фонографском сликом. Код шчитавања примењује своју оригинално конструисану спајачицу.

Петар Мирковић: Буквар за самоуке младе и старе и школу — Загреб, 1907. Примењује у потпуности методу нормалних гласова користећи погодне илустрације за сваки глас. — Идуће године је издао нови буквар: *Учитељ за аналфабете*, са помоћном писанком као прилогом, али је он састављен по методи нормалне речи.

Блиска методи нормалних гласова је и фономимичка, чије је порекло у заводима за глувонеми. Да би олакшала упознавање гласова и одговарајућих слова, она користи и представе о изразима лица (мимику) које се јављају кад човек у појединим ситуацијама

испушта те гласове, чиме треба да се пружи још конкретнија подлога за њихово памћење него што је то случај код методе нормалних гласова. Стога илустрације обухватају обично и изразе лица и положаје тела. И ова је метода имала доста присталица у Аустроугарској, па и код тамошњих Срба.

Јанко Ђосић је издао у Кикинди 1905: *Упутства из тридесет лекција мога метода за учење читања и писања помоћу фономимике*, а 1906 и своју *Српску почетницу* удешену по овој методи. За свако слово је састављена по једна прича у којој се инсистира на изразима лица и појединим покретима код изговарања дотичног гласа.

Сличну ствар је написао и Лаза Терзин: *Упутство за читање и писање на основу фономике* — Вршац, 1908 год.

Најзад, прву појаву једне варијанте глобалне методе — слоговне имамо са *Букваром за први разред основне школе од Љубомира Јовановића* — Вршац, 1908. Полази од чињенице до изоловани гласови не звуче истоветно као у говору, па их зато треба учити у слоговима без икакве анализе. Тек када се тако у низу слогова прећу сва слова (ТО, ША, ПЕ, ЛА итд.) врши се анализа чиме деца овладају елементима и потом на разним слоговним комбинацијама уче читати. (Љ. Јовановић је још 1901 издао један буквар, али је он рађен по гласовној методи).

ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Период између два рата не доноси битне промене. После извесне разноврсности у претходном периоду, метода нормалне речи остаје ипак доминантна: и у званичним програмима и у уџбеницима и у методским упутствима која најчешће пишу сами састављачи буквара. Уз њу се делимично користе и друге методе, нарочито за обраду самогласника и појединих сугласника (нормалних гласова, фонетичка, фонографска). Постепено ће се обједињавати све позитивне тековине синтетичких и аналитичких метода, па ће тако метода нормалне речи прерасти у тзв. гласовну аналитичко-синтетичку методу, која је данас углавном усвојена код нас.

То ће се, између осталог, одразити и у букварима у којима се уз нормалне речи поред слика објеката чешће користе и слике догађаја, које су за једну ширу почетну анализу погодније. Поред тога, има све више илустрација и у самом тексту. Тенденција је да буквар буде што занимљивији и да омогући активно учешће, па се појављују и слике за допуну реченица, празни простори за самостално допуњавање речи, графичко приказивање, чак мали стрипови. То доводи и до њиховог вишег техничког и уметничког нивоа.

Настава се изводи по програму из 1899 године. Нови привремени програм донет 1927 и коначни из 1933 мало што мењају у настави почетног читања и писања. У пракси се углавном устаљује упоредна обрада, но приоритет се ипак све више даје штампаним словима. У вези са самим читањем изостављају се слогови како код аналитичко-синтетичког пута у општој припреми (остаје само уочавање речи и гласа), тако и у шчитавању (преовлађује гласовно, насупротив дотад уобичајеном слоговном шчитавању). Иначе у току саме обраде користе се разноврсније могућности и богатији материјал: дечје и школске словарице, дечје „штампарије“, текстови из дечје штампе, прављење слова од различитог материјала, покушаји рада без буквара — односно самостално састављање буквара од стране деце, форсирање хартије и мастила за писање итд.

По завршетку I светског рата употребљавају се углавном буквари Стевана Чутурила, Михаила Јовића, Уроша Благојевића и Милорада Вујанца. Прва три смо већ упознали, а *Буквар — Милорада Вујанца* — Београд, 1920 састављен је у потпуности по методи нормалне речи са упоредном обрадом сва четири облика слова. Међутим, у каснијим издањима (штампа се до 1940) враћа се на упоредно учење прво малих слова, а за самогласнике користи и фонетичку методу.

У деловима државе који су раније били под Аустроугарском издају се у први мах посебни буквари:

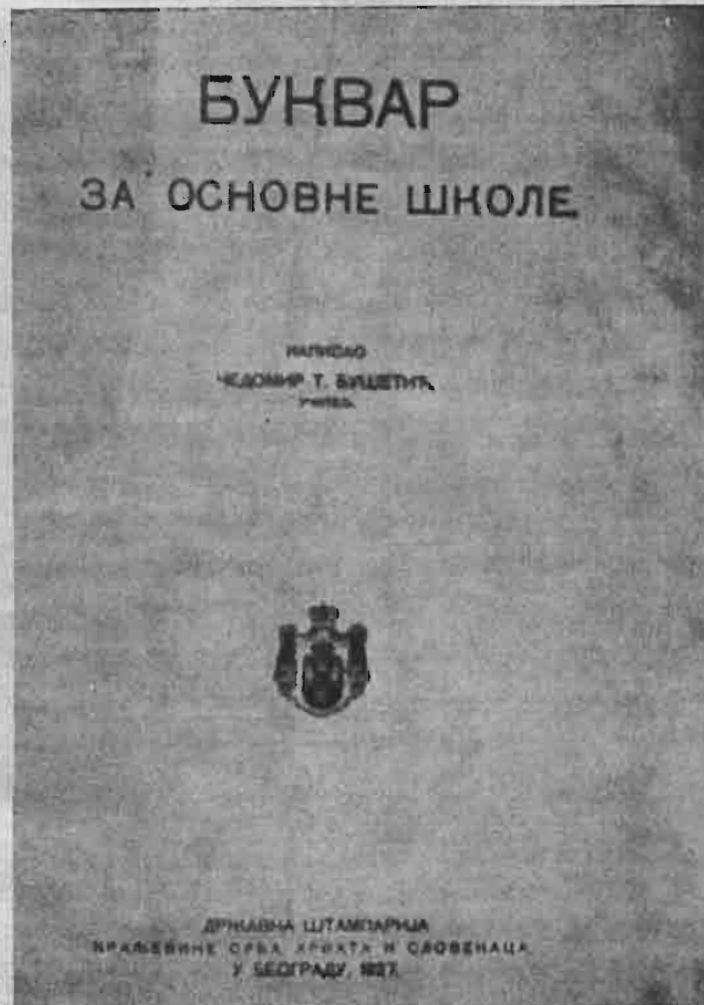
Љ. Лотић: Буквар — Ср. Карловци, 1920. Написан је потпуно по фонографској методи, а користи се у Војводини.

Буквар за основне школе — Сарајево, 1921. Употребљава се у Босни и Херцеговини. Самогласници и четири сугласника дати су по гласовној методи, а остали по методи нормалне речи али без слика. Најпре обрађује само писана слова и тек при крају на неколико страница и штампана.

Буквар за ниже пучке школе у Хрватској и Славонији — Загреб, 1923. Састављен је по методи нормалне речи, са обрадом најпре писаних па штампаних слова.

Сем тога, Министарство просвете издаје *Буквар за самоуке* — Београд, 1920. У основи је и код њега метода нормалне речи, али је без неког система и методске доследности.

Године 1923 расписан је од стране Министарства просвете нов конкурс ради уједначења на целој територији и 1925 као најбољи изабран је буквар Чедомира Бушетића који је примљен за државно издање, а одобрени су као приватни и буквари Михаила Јовића и Милана Дукића.

Буквар Чедомира Бушетића из 1927.

Чедомир Бушетић: Буквар — Београд, 1927. Представља систематски, методски доследан и текстуелно подесан уџбеник. Самогласници и сугласник „л„ су обрађени по методи нормалних гласова, а остали стриктно по методи 'нормалне речи са упоредним учењем писаних и штампаних слова. У каснијим издањима (до 1940) даје све више приоритет штампаним.

Заслужује пажњу и његово *Упутство за наставни поступак са букваром* — Београд, 1926, у коме одлучно заступа гласовно шчитавање при чему се подједнако отежу и сугласници и самогласници уз задржавање истог квалитета гласа, па је у том смислу извршио приличан утицај на учитеље.

Милан Дукић: Буквар — Београд, 1926. Израђен је такође по методи нормалне речи са упоредном обрадом, но са већим бројем слика које представљају догађаје. Штампане се до 1938 године.

Конкурс из 1923 године је био последњи. Иза тога Министарство просвете је одобравало приватна издања, па је услед тога дошло до појаве великог броја нових писаца и нових буквара. Заједно са досад наведеним било их је преко 30 у овом периоду.

Међу букваре са потпуном применом методе нормалне речи дошли би:

Илија Диздар: Буквар — Београд, 1929. Обрађује најпре штампана слова.

Лазар Милосављевић: Буквар и читанка за војнике — Београд, 1929. Упоредна обрада сва четири облика слова и то најпре ћирилицом, а потом латиницом.

Др Живан Ивановић: Буквар — Ужице, 1931. Сем у почетку, користи по две нормалне речи: са новим гласом у почетку и на крају. Обрађује упоредо штампана и писана слова. Писана су усправног облика што представља узуетак у букварима.

Константин Саватијевић — Милан Косановић: Војнички буквар — Београд, 1932. У нормалној речи нова слова нису увек на почетку, а упоредо се обрађују сва четири облика. Садржи ћирилицу и латиницу.

Стево Калуђерчић: Буквар за одрасле самоуке — Београд 1936. Обрађује одједном по више слова, тј. сва непозната која се налазе у употребљеној нормалној речи и то кроз сва четири облика (оба писана и оба штампана). На крају даје и азбуку латиницом.

Дамњан Рашић: Буквар — Београд, 1938. Писан је углавном по угледу на Бушетићев са упоредном обрадом, уз доста илустрација у тексту.

Јован Петровић: Најновији буквар — Београд, 1938. Један од ређих буквара који најпре обрађују писана слова. Интересантан је његов почетни део који се заснива на идентификацији гласова са сликама предмета чије име почиње тим гласом, те вежбања у „читању“ путем разних комбинација слика.

Петар Михаиловић: Буквар „сељачког кола“ — Загреб, 1938. Ма да је писан по методи нормалне речи, слова не обрађује монографски већ истовремено сва која су непозната у употребљеној нормалној речи.

Међу букваре који поред методе нормалне речи користе и методу нормалних гласова (за самогласнике и поједине сугласнике) спадали би:

Стеван Обрадовић: Нови буквар — Београд, 1929 (и даље до 1941). Обрађује упоредо оба штампана и мало писано.

Влада Петровић: Буквар. — Београд, 1935. Упоредна обрада сва четири облика слова.

Властимир Ђурђић — Трајко Михаиловић: Буквар — Београд, 1938. Најпре се обрађују само штампана, а графичким цртежима се приказује настајање осталих облика слова.

Међу букваре који поред методе нормалне речи користе фонетичку, фономимичку или фонографску налазе се:

Веселин Ђисаловић — Ђура Терзић: Буквар — Ср. Карловци, 1929. Код упоредне обраде за писано слово користи слику нормалне речи, а за штампано фонографску (слично Чутурилу, но неуспешније).

Никола Бучелић: Најновији буквар са читанчицом — Београд, 1933. Самогласнике даје фонетички, а остале гласове по методи нормалне речи, уз упоредну обраду писаних и штампаних слова.

Михаило Јовић — Александар Лукић: Нови буквар — Београд, 1935 и даље до 1938). Држећи се методе нормалне речи, где год је могуће користи и фонографске слике (код 11 слова). Најпре се обрађују велика штампана слова. Има доста илустрација, слика за допуну реченица реченица за попуњавање помоћу ручне словарице која се налази на крају буквара и слично.

Благоје Радојевић: Буквар — Београд, 1935 (и даље до 1940). Уз упоредну обраду самогласници су дати фонетички и фономимички, а сугласници по методи нормалне речи слично Бушетићу.

Међу букваре код којих је оријентације ка гласовној аналитичко-синтетичкој методи могли би се сврстати:

Велимир Дамјановић: Нови буквар — Београд, 1935. Најпре обрађује само велика штампана слова користећи илустрације догађаја повезаних са текстом у којима има више детаља са гласом који треба да се учи. Настајање осталих облика слова од великих штампаних приказује се графички, а за писана слова, која се обрађују у другом делу, дате су нове илустрације.

Благоје Стефановић — Златко Шпољар: Буквар — Београд, 1935 (и 1938). Самогласници су обрађени по методи нормалних гласова, а код сугласника преовлађују слике догађаја и друге илустрације у тексту. Најпре се уче мала штампана слова.

Бранислав Лазич — Сава Павићевић: Буквар — Београд, 1939. Сличан је претходном, с тим што су и четири сугласника обрађена по методи нормалних гласова, а уче се најпре велика штампана, па мала штампана, па писана слова.

Љубомир Радојичић: Буквар — Београд, 1939 године. На првих 13 страница даје слике за посматрање и слике и потезе за прерртавање. Онда на две стране фонетичке и фономимичке слике

без слова. Сама обрада, упоредна, представља комбинацију различитих метода: за писана слова постоји слика нормалне речи и одговарајућа слика догађаја, за штампана пак фонографска слика и опет сродна слика догађаја — све повезано са текстом.

Јован Ђ. Јовановић: Радни буквар са словарицом — Београд, 1940. Доследан свом методолошком ставу даје приоритет писаним словима код упоредне обраде сва четири облика. За самогласнике и неколико сугласника комбинује више метода (фономимичку, фонографску, нормалних гласова, нормалне речи), а даље је основа метода нормалне речи са по више различитих слика на почетку страница и у тексту. На крају има ручну словарицу са словима која се могу отцепати (слично као у буквару Јовића — Лукића).

Света Миловановић: Буквар са читанком — Београд, 1943. И овде је комбинација метода. Прва три слова (м, а, у) дата су групно. Пет слова (и, о, т, р, г) обрађена су по методи нормалних гласова уз илустрацију одговарајућег догађаја. За остала слова су дате час слике објекта, час догађаја, а час кратак стрип. Уче се само штампана и то најпре велика.

Поред писаца буквара који пишу и своја упутства (Бушетић, Дукић, Вујанац, Обрадовић, Лазић, Дамјановић и др.), међу методичарима који у склопу методике матерњег језика посвећују одређену пажњу настави почетног читања и писања налазе се:

Др Душан Рајичић: Посебна дидактика — Београд, 1928. Заступа методу нормалне речи: Међутим, карактеристична су два његова става: а) да се са учењем читања и писања не хита, тј. да се општа припрема што више продужи; б) да се писање као тежа радња одвоји од читања и учи после њега.

Јован Ђ. Јовановић: Методика буквара — Београд, 1923 и *Упутство за рад са радним букваром* — Београд, 1942. И он заступа методу нормалне речи, залаже се за гласовно шчитавање, али (супротно Рајичићу) залаже се за учење читање помоћу писања следујући тако Чутурилу.

ПОСЛЕ II СВЕТСКОГ РАТА

Ни период после ослобођења не доноси битне измене у настави почетног читања и писања. Све оно што је дотле постигнуто већ је толико стабилно да се продужава тим путем. То се одржава и у програмима и у букварима.

Наставни програм у СР Србији донет 1947 нема новина у односу на програм из 1933. Карактеристичнији је савезни оквирни наставни

програм из 1948 који, задржавајући исту садржину, прописује да се “почетно читање и писање изводи паралелно и то по гласовној аналитичко-синтетичкој методи”. Овим је озваничена једна метода и однос између читања и писања. Но пракса је била много еластичнија јер је поштовала и подстицала иницијативу наставника. Зато је у програму СР Србије из 1959 овакво званично прописивање методе изостављено.

Међутим, измењени друштвени услови у новој Југославији поставили су убрзо на дневни ред проблеме реформе школства и усавршавања и осавремењивања наставе. У том смислу покреће се низ питања и у настави почетног читања и писања. Дискутује се о опортуности монографске обраде и експериментише са групном обрадом. Разматра се карактер и трајање опште припреме. Набацује проблем облика писаних слова: косо писање притиском или усправно писање повлачењем. Ставља се у сумњу оправданост употребе буквара и траже друкчији облици рада без њега. У сваком случају, користи се разни дидактички материјал, дечја штампа аудиовизуелна средства, фланелограф, ћачка таблица је дефинитивно потиснута и пише се одмах на хартији (оловком, челичним пером, хемиском оловком) итд.

Сами буквари издати у овом периоду не садрже методолошки ништа ново: основа им је метода нормалне речи, али задовољавају и потребе гласовне аналитичко-синтетичке методе. Битније измене су, наравно, учињене у садржини која је осавремењена.

Још у току НОБ-а писани су и умножавани буквари за потребе алфаветских течајева у војсци и на ослобођеној територији. Овде помињемо два таква буквара ћирилицом:

Буквар, штампан у пропагандној секцији артиљериске бригаде V НОУ дивизије — на положају — 1944 године. Састављен је доследно по методи нормалне речи.

Живојин Карић: Буквар за алфаветске течајеве у НОБ и ПОЈ — Београд, 1945. Састављен је концизно и методски доследно по гласовној аналитичко-синтетичкој методи, уз обраду прво оба штампана па оба писана слова.

После ослобођења свака је република почела издавати своје букваре. У СР Србији изишли су следећи:

Слободан Нешировић и др.: Буквар за одрасле — Београд, 1945 (и даље до 1948). Састављен је потпуно по методи нормалне речи, са упоредном обрадом сва четири облика слова.

Бранислав Јанковић — Филип Марковић: Буквар и читанка за народне школе и неписмене одрасле — Београд, 1945 (и 1946). Самогласници су дати у комбинацији методе нормалне речи, нормалних гласова и фонетике. Сугласници по методи нормалне речи, уз слику

Буквар из периода НОБ — 1944 год.

објекта за штампано и слику догађаја за писано слово (упоредна обрада великих штампаних и малих писаних).

Мара Ђукић и др.: Буквар — Нови Сад, 1945. Преовлађују слике догађаја и илустрације у тексту уз често истицање речи у којима се нови глас налази на разним местима, па је погодан за гласовно аналитичко-синтетички поступак. Најпре се обрађују штампана слова.

Стева Филиповић: Буквар — Нови Сад, 1946. Састављен је без неке стриктне методолошке основе. Најчешће се полази од једне

илустрације у вези са текстом, чијом се анализом тек мора доћи до гласа који иначе није ничим назначен, па зато омогућава гласовно аналитичко-синтетички поступак. Најпре се обрађују штампана слова.

Године 1947 расписан је конкурс и на њему је примљен *Буквар Бранислава Јанковића и Бранка Вељковића*. Прво издање штампано је исте 1947 у Београду, а потом је стално обнављан до 1963, тако да се користи и данас.

Буквар је израђен у две варијанте: по једној са упоредном обра-

Буквар Бранислава Јанковића —
Бранка Вељковића из периода после
ослобођења

дом сва четири облика слова, по другој са одвојеном обрадом најпре штампаних па писаних. На почетку су дате илустрације ради вежбања у посматрању и говору, као и потези за писање, а даља обрада је слична као у буквару Јанковић-Марковић. У основи је дакле рађен по методи нормалне речи, али целокупном својом садржином и структуром лако омогућава поступак по гласовној аналитичко-синтетичкој методи. Његови квалитети су несумљиво утицали да је био у употреби у целом овом поратном периоду.

Миливоје Голубовић: Буквар са читанком — Београд, 1954. Састављен је стриктно по методи нормалне речи, са упоредном обрадом сва четири облика слова.

Вукосав Рудић: Буквар — Београд, 1957. По структури је доста сличан буквару Јанковића-Вељковића варијанти са упоредном обрадом, уз друкчија садржајна и техничко-уметничка решења.

Сва методска упутства о настави почетног читања и писања прихватају гласовну аналитичко-синтетичку методу као најподеснију:

Упутства за рад на алфаветским течајевима — Београд, 1946

Настава матерњег језика у основној школи (редакција Светомира Игњатовића; део о букварској настави Милана Јањушевића) — Београд, 1949 (1952, 1956).

Милан Јањушевић: Методика наставе почетног читања и писања — Београд, 1953

Јанко Станковић: Прилози методици основне наставе — Београд, 1955

Десанка Стојић Јањушевић — Риста Поповић: Општа припрема у I разреду — Београд, 1957

Десанка Стојић Јањушевић: Обрада почетног читања, писања и рачунања — Београд, 1959 (1961)

Последњих година су скренула на себе пажњу два експеримента групне обраде:

Јелена Миоч: Савременији облици рада у настави почетног читања — Београд, 1960. Полазећи од тога да савремени услови живота утичу и на дечју предспрему и на дечја интересовања, одбацује монографско учење као нецелисходно. Стога и у припремном делу и у систематској обради има у виду сва слова одједном и у том смислу изграђује одређени поступак, користећи при томе словарице и плакате са речима и текстовима од којих деца стварају своје букваре.

Димитрије Чипчић: Настава почетног читања — Београд, 1960. Такође полази од истих предпоставки у осуди монографске обраде, али је његов начин групне обраде друкчији. Одбацује потпуно уоби-

чајену општу припрему, а упознавање гласова односно слова и увежбавање у читању врши у групама од по 15. При томе се служи читавим системом дидактичких игара и занимљивих активности који је уопште карактеристичан за његов наставни процес, уз одбацивање буквара.

О Б У Ч А В А Њ Е Г Л У В О Н Е М И Х

У обучавању глувонемих коришћена су два пута:

Гестикулациона метода, која је ишла за тим да се глувонемима оспособе за споразумевање путем утврђених гестова руку и мимике, употребом прстне азбуке и донекле писањем односно читањем. Један од првих и главних поборника био је *Мишел де л Епе*, који је 1768 отворио први завод на свету за школовање глувонемих.

Орална метода, којом се настојало да се глувонемима оспособе за нормалан артикулисани говор изазивањем гласова путем посебних поступака, и да савладају читање и писање као и они који чују. Прву методiku у овом смислу дао је *Јан Конрад Аман* делом: „*Глувонемима који говоре*“ крајем XVII века. Године 1880 на међународном конгресу у Милану усвојена је орална метода у обучавању глувонемих.

Код нас се тек у другој половини XIX века почиње да мисли о глувонемима.

Ђорђе Натошевић у делу „*Кратко упутство за српске народне уриатеље*“ (Нови Сад, II издање 1861) износи свој став о обучавању глувонемих у посебним установама и даје прва методска упутства заступајући гестикулационо-мимичку методу.

У Санитетском закону од 1881 налази се први званични став о томе да држава треба да се стара о дефектној деци и да за њих отвара школе и заводе.

Најзначајнија фигура из овог периода је *Радивоје Поповић*, први учитељ глувих код Срба и на словенском југу уопште. Он је 1886 основао у Ср. Митровици прву школу за глувонеме код нас, која је радила до 1898 када ју је морао затворити из материјалних разлога. Користио је оралну методу обучавања. За потребе наставе написао је:

Буквар по аналитичко-синтетичкој методи, наш први буквар за глувонеме.

Упутство за букварску наставу

Приручник за наставу артикулације

Прву читанку за глувонеме, штампану 1888 године

Другу и трећу читанку, које су остале у рукопису

Поред тога издавао је лист „Добротвор“ у коме је писао стручне чланке.

Године 1896 основан је завод са интернатом за глувонеме у Пожаревцу са *Вељком Рамадановићем* као управником; завод је затворен после две године.

Године 1897 друштво „Краљ Дечански“ отвара у Београду завод са интернатом за глувонему децу, чији је први управник *Коста Ђ. Николић*, који је 1898 издао *Прву читанку* за глувонеме.

У XX веку значајни су ови моменти у организованом обучавању глувонемих:

1917 оснива се у Бизерти завод за слепе и глувонеме српске војнике ради њиховог привредног оспособљавања, под управом *Вељка Рамадановића*. Овај се завод 1919 пресељава у Земун и проширује свој рад на децу и омладину.

1928 оснива се завод са интернатом за глувонему децу у Јагодини (Светозареву), под управом *Миодрага Матића*.

После II светског рата основане су и нове школе: у Земуну, Суботици, Крагујевцу, Нашу, Призрену — што показује бригу народне власти о глувонемима.

За развијање говора користи се искључиво орална метода, а у последње време, са напретком електроакустике, све се више користе аудитивна средства. У настави почетног читања и писања, попут наставе у нормалним школама, употребљавају се синтетичке методе (посебно фономимичка), једно кратко време глобална, и коначно аналитичко-синтетичка.

Унапређењу рада помажу стручни часописи за проблематику васпитања и образовања дефектне деце: „Глас недужних“ (1928), „Специјална школа“ (1952), „Глас глувих“ (1948) и лист „Поремећаји говора и слуха“. Посебно штампаних буквара и читанки нема, већ се користе уџбеници за нормалну децу. Сами наставници врше покушаје у састављању буквара да би олакшали рад.

О Б У Ч А В А Њ Е С Л Е П И Х

У обучавању слепих коришћена су такође два пута: употреба рељефног линијског писма и рељефног тачкастог писма.

Рељефно линијско писмо је нормално писмо за видеће које је испупчено да би га слепи могли читати помоћу чула пипања, тј. јагодицама прстију. Један од главних поборника је *Валентин Ај*, који 1786 штампа прву књигу на тај начин. Једну варијанту оваквог писма саставио је 1847 *Виљем Мун*: оно садржи не цела већ само поједине карактеристичне делове слова, а погодно је за људе који ослепе у старости или за оне који изгубе осетљивост јагодица за пипање тачака.

Рељефно линијско писмо није могло одговорити захтевима читања помоћу пипања. Излаз је нађен у стварању рељефног тачкастог писма, јер је за јагодицу прста тачка много изразитија него линија. После извесних предходних покушаја, најзаслужнији у овом погледу је *Луј Брај*, који је 1825 створио свој систем од 6 тачака, са три тачке у висину и две у ширину. Брајова азбука се из Француске проширила и у све остале земље, тако да је данас опште прихваћена, стим што су поједине земље, према специфичностима националног језика, извршиле своје редакције. Иначе, код самог оспособљавања у читању и писању користе се нарочите кутије и табле које омогућавају да се спроводе потребне вежбе.

Код нас је 1890 *Винко Бек* саставио хрватску редакцију Брајове азбуке, 1917 *Вељко Рамадановић* у Бизерти српску редакцију, а 1920 је Бекова редакција прихваћена за целу Југославију, да би 1951 биле учињене незнатне измене за поједина слова.

О старању за слепе и њиховом обучавању код нас може се говорити тек са оснивањем завода у Бизерти, односно са његовим премештањем у Земун 1919. То ће и до данас остати једини завод те врсте.

Први српски буквар за слепе, под називом „*Моје прво радовање*“, саставио је *Вељко Рамадановић* у Бизерти. Одобрен је од тадашњег Министарства просвете на Крфу решењем Пбр. 7326 од 6. VII. 1918 год. Буквар је касније више пута прештампаван.

После ослобођења *Д. Тонковић* и др. издају „*Почетницу за први разред основне школе за слепе*“.

Године 1958 *Петар Вукас* и *Ана Штефанец* издају „*Буквар за одрасле слепе*“.

Овим завршавамо ход по историји букварске наставе. У оквиру расположивог простора приказ је прилично згуснут, тако да су многе чињенице и појаве само назначене. Међутим, као основа за евентуалну даљу стручну обраду, материјал ће, надамо се, корисно послужити. У сваком случају, ово је покушај да се систематски обухвати, по одређеном критеријуму среди и хронолошки изложи све што је везано за ову област наставе. Наравно, уз потребну ограду, јер је сигурно да још има необухваћеног материјала којим ће се приказ морати допуњавати.

Срећко Ћунковић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

371.671:003-028.31 (=163.41)''1597/2009'' (082)

БУКВАРИ и букварска настава код Срба :
зборник радова / [уредник Бранислава
Јордановић]. - Београд : Педагошки музеј,
2010 (Београд : Чигоја штампа). - 345 стр. :
илустр. , 25 cm

Тираж 300. - Стр. 7-10: Повест о букварима /
Бранислава Јордановић. - Стр. 11-12: О
зборнику / Александар Јовановић. - Напомене и
библиографске референце уз текст. -
Summaries.

ISBN 978-86-82453-09-3

а) Буквари, српски - 1597/2009 - Зборници
COBISS.SR-ID 176235532

ПЕДАГОШКИ МУЗЕЈ
Београд
Узун Миркова 14
www.pedagoskimuzej.org.rs